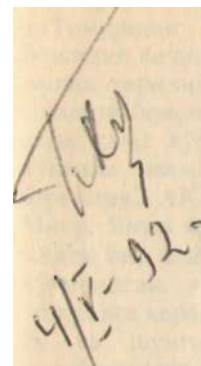

ТЕМУР
ТУЗУКЛАРИ

تيمور تۈزۈك لارى

ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ

Форсчадан [^]Алихон Соғуний |
ва Ҳабибулло Кароматов таржимаси

ЎзФА мухбир аъзоси, тарих фанлари доктори,
профессор **Б. Аҳмедов** тахрири остида

” Т

Темур тузуклари //Форсчадан А. Соғуний ва Х. Кароматов тарж;
Б. Аҳмедов таҳрир. остида/.— Т.: Нашриёт-матбаа бирлашмаси,
1991.— 144 б.

«Темур тузуклари»да Амир Темур ва 1342—1405 йиллар орасида Мовароун-
наҳрнинг ижтимоий-сиёсий аҳоли, кўшни мамлакатлар ва халқлар билан бўлган
ўзаро муносабатлар ҳақида хикоя қилинади.

Уложение Тимура.

ББК 63.3(2У)+63.3(0)4

4702620100—173
С _____, — д. о. п. — 91
М 352(04) — 91

© Бўриной Аҳмедов — сўзбоши муаллифи,
© Алихон Соғуний, 1991 й.
© Ҳабибулло Кароматов, 1991 й.

18ВМ 5-635-00964-6

«Тузуки Темурий» («Темур тузуклари»), «Малфузоти Темурий» («Темурнинг айтганлари») ва «Воқиоти Темурий» («Темурнинг бошидан кечирганлари») номлари билан аталмиш бу асар эътиборга молик тарихий манбалар жумласидан. «Эътиборга молик» деганимизнинг боиси шуки, унинг нусхалари (қўлёзмалари ҳам, тошбосмалари ҳам) кўп тарқалган. «Темур тузуклари»ни бугун жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида, масалан, Совет Иттифоқи, Англия, Франция, АКШ, Финляндия, Дания, Эрон, Ҳиндистон, Туркия, Миср, Яман кутубхоналаридан топса бўлади. Ўз-ўзидан маълумки, қайси бир асар қимматли, амалда зарур бўлса, ундан кўпроқ нусха кўчирилган. «Темур тузуклари» ҳам шундай. У кўпроқ соҳиби тожларга керак бўлган. Шунинг учун ҳам ҳукмдорларнинг кўпчилиги бу ва шунга ўхшаш асарлардан нусха кўчиртириб, шахсий кутубхоналарида асраганлар ва ижтимоий-сиёсий фаолиятларида улардан муҳим йўл-йўриқ сифатида фойдаланганлар. Масалан, буюк ватандошимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг авлоди Шох Жаҳон (1628—1657), Кўкон хони Муҳаммад Алихон (1821—1842) ва Бухоро амири Абдулаҳадхон (1885—1910) чапдаст котибларига буюриб, «Темур тузуклари»дан ўзлари учун нусха кўчиртирганлари маълум. Кўчирганда ҳам зўр масъулият ва кунт билан кўчирганлар. Ҳиндистонлик муаррих Абдулҳамид Лоҳурийнинг (1654 й. вафот этган) «Подшонома»сида (мавлвий Кабирдин Аҳмад ва Абдурахимлар амалга оширган нашр, Калкутта, 1866-1872 й., I жилд, 288-саҳифа) бундай гап бор: «Ҳижрий 1047 (милодий 1637—38) йили Мир Абу Толиб ал-Ҳусайний ат-Турбатий деган шахс Шох Жаҳонга «Тузуки Темурий»нинг форсийча таржимасини тақдим этган. Подшо таржима билан танишиб чиқиб, уни Декан фавждори (қози қалони), истеъдодли ёзувчи Муҳаммад Афзал Бухорийнинг (1651 ёки 1652 й. вафот этган) қўлига тутказган ва Шарафуддин Али Яздийнинг (1454 й. вафот этган) машҳур «Зафарнома» асарига солиштириб ва камчиликлари бўлса, тузатиб, ҳатто ва муаррихлари ўзидан қўшган ортиқча жойлари бўлса ўчириб ташлашни буюрган. «Темур тузуклари»нинг шу кунларгача етиб келган қўлёзма ва тошбосма нусхалари ўша Мир Абу Толиб ал-Ҳусайний ат-Турбатий таржимаси асосида яратилган. Бу — биринчидан. Иккичидан, мазкур асар XVIII асрдан бери (балки, анча бурунроқдир, лекин бу ҳақда қўлимизда маълумот йўқ) дунё олимларининг диққат-эътиборини қозониб келади. Масалан, асарнинг матни, тадқиқот ва зарур илмий изоҳлар билан 1783 йилда Англияда, 1785 ва. 1891 йилда Ҳиндистон-

да, 1868 йили Эронда чоп этилди. Асар жаҳон тилларидан бир нечтасига: француз (1787), инглиз (1830), урду (1845), рус (1894,1934) ва эски ўзбек (1835,1857, лекин тўлиқ эмас) тилларига таржима қилиниб, нашр этилди. Унинг тошбосма нусхалари (Техрон— 1868, Тошкент— 1890 ва ҳ.к.) ҳам кенг тарқалган.

Қизик, бу тасодифийми ёки қонунийми — билмадим, «Темур тузуклари» ҳам, Ўрта Осиё заминидан яратилган кўпгина ажойиб асарлар сингари, аввал ўзга юртларда, хусусан, Европада шуҳрат топди.

«Темур тузуклари» — подшоларнинг туриш-турмуш ва ахлоқ-одоб нормаларини белгиловчи рисоладир. Асар икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда жаҳон тарихида машҳур фотих, саркарда ва истеъдодли давлат арбоби сифатида ном қолдирган Амир Темурнинг етти ёши (1342)дан то вафотига (1405 йил, 18 февраль) қадар кечган ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти, аниқроқ қилиб айтганда, унинг. Мовароуннаҳрда марказий ҳокимиятни қўлга киритиш, феодал тарқоқликка барҳам бериш ва марказлашган давлат тузиш, қўшни юрт ва мамлакатларни, масалан, Эрон ҳамда Афғонистонни ўз тасарруфига киритиш, Олтин Ўрда ҳукмдори Тўхтамишхон (1376—1395), бутун Европага кўрқув ва даҳшат солган Туркия султони Боязид Йилдирим (1389—1402)га қарши ва ниҳоят, буюк жаҳонгирнинг Озарбайжон, Грузия ва Ҳиндистонга қилган ҳарбий юришлари ихчам тарзда баён этилган.

Иккинчи қисм жаҳонгирнинг номидан айtilган ва унинг тожу тахт ворисларига аталган ўзига хос васият ва панд-насихатларидан иборат. Унда давлатни идора қилишда қимларга таяниш, тожу тахт эгаларининг тутуми ва вазифалари, вазир ва қўшин бошлиқларини сайлаш, сипоҳийларнинг маоши, мамлакатларни бошқариш тартиби, давлат арбоблари ва қўшин бошлиқларининг бурч ва вазифалари, амирлар, вазирлар ва бошқа мансабдорларнинг тожу тахт олдида кўрсатган алоҳида хизматларини тақдирлаш тартиби ва бошқалар хусусида гап боради.

Таъбир жоиз бўлса айтмоқчиманки, «Тузук» ёзиш одати Амир Темурдан аввал ҳам бўлган, кейин ҳам. Бу одат аслида хитойлардан ва турк-мўғул хонларидан қолган. Масалан, турк хоқонларидан қолган «Қонуннома», Чингизхондан қолган «Билик», Хондамир (1474—1535) ёзган «Қонуни Хумоюн», Рузбехон (1458—1521 ёки 1530) нинг каламига мансуб бўлган ва шайбонийлардан Убайдулла-хоннинг топшириғи билан ёзилган «Сулуқ ал-мулуқ» (Подшоларга/ийўл-ийўрик) шулар жумласидандир. Бундай асарларда давлатни идора қилиш тартиб-қоидалари, турли мансаб эгалари вазифалари, хайри садақ Қилиш тартиби, солиқ солиш ва уни тўплаш тартиби, ҳарбий юришларни ўтказиш ва қўзғолонни бостириш қоидалари баён этилади.

Мутахассис олимларнинг (А. А. Семёнов, Ч. Рье, Э. Г. Браун ва бошқалар) сўзларига қараганда «Темур тузуклари» бошда туркий тилда ёзилган ва унинг бир нусхаси Яман ҳокими Жаъфар пошанинг кутубхонасида сақланган. Юқорида номи тилга олинган Мир Абу

Толиб ал-Хусайний ат-Турбатийнинг форсийча таржимаси ана шундай туркийча нусхалардан бирига асосланган, албатта.

Асарнинг муаллифи маълум эмас. Бутун воқеа бир шахс — Амир Темур номидан ҳикоя қилинади. Аслида шундайми ёки Амир Темур айтиб турган, қотиб ёзиб олганми, ё бўлмаса унинг айтганларини кимдир жамъ қилиб китоб тузганми, бу ҳақда қатъий бир фикр айтиш қийин. Шарқ мамлакатларида бу машҳур асар чиндан ҳам Амир Темур тарафидан ёзилганлиги ва унинг таржимаи холи эканлиги эътироф қилинади. Чунончи, Сомийнинг «Комус ул-аълум» (Истанбул, 1891. 1727- бет) асарида Амир Темур «Тузукот» унвонли қонунлар мажмуасини қаламга олиб, унда ўзининг таржимаи холини баён этган» дейилган. Темур билан Тўхтамишхон ўртасидаги урушлар тарихини ёзган француз шарқшуноси М. Шармуа ва рус ҳарбий тарихчиси М. И. Иванин (1801—1874) «Тузуклар»ни Амир Темур ўзи ёзган ва у муҳим автобиографик асар, деб айтганлар. Бироқ европалик бошқа бир гуруҳ олимлар (Э. Г. Браун, Ч. А. Стори, В. В. Бартольд) «Темур тузуклари»ни сохта асар, уни Амир Темур ёзмаган, дейдилар. А. Ю. Якубовскийнинг фикрича, асар XVIII асрда Ҳиндистонда ёзилган. Инглиз олими Ч. А. Стори юқорида номи зикр этилган Мир Абу ал-Хусайний ат-Турбатийни асар муаллифи деб тахмин қилган. Хуллас, қандай бўлмасин, асарни Темур ёки бошқа одам ёзганлигидан қатъий назар, у сохта эмас, балки чин асардир. Агар унда баён этилган воқеаларни Низомиддин Шомийнинг Амир Темур тарихини ўз ичига олган машҳур «Зафарнома»си ёки Шарафуддин Али Яздийнинг шу номдаги асари билан солиштирилса, бунга тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин. Масалан, Шарафуддин Али Яздий шундай ёзади: «...шу тартибда улҳазрат (Амир Темур) ҳаётининг улў воқеалари ва кечинмаларини ўз ичига олган туркий манзума ва форсий асар, алоҳида-алоҳида назм ва [наsr] тарзида тузилган эди».

«Темур тузуклари» ҳам феодализм жамияти шароитида битилган бошқа асарлар сингари ҳукмрон синфнинг мақсад ва манфаатларини кўзлаб ёзилган, ўша синфнинг дунёқарашини ифода этган. Асарда Амир Темурнинг ҳарбий юришлари бузук, одамларнинг кўпайишининг олдини оловчи ҳаракат деб, ўз овозлиги ва ватанининг мустақиллигини ҳимоя қилган халқлар эса кофир, бузғунчи, безори (авбош) деб аталган. Тобеликдан бўйин товлаган ёки шунга интилган не-не юртларнинг халқи «оқ уйлик» қилиниб, ўзга юртларга мажбуран кўчириб юборилган. Темурнинг ўзи эса одил ва инсонпарвар подшо сифатида тасвирланади, унинг шахси кўп жиҳатдан идеаллаштирилади.

Шунга қарамай, асарда фан учун муҳим маълумот ва фактлар кўп. Авваламбор, «Темур тузуклари» Амир Темурнинг тарихи, унинг замонида, аниқроғи, 1342—1405 йиллар орасида Мовароуннаҳрнинг ижтимоий-сиёсий аҳволи, Темур ва теурийлар давлати ҳамда қўшинининг тузилиши, ўша йилларда Темур давлатининг қўшни мамлакатлар ва халқлар билан бўлган муносабатлари ҳақида ҳикоя қилади. Мен юқорида бу асарда муҳим ва оригинал маълумотлар кўп, деб айтдим. Буни мутахассисгина эмас, балки асарни холис ва

синчиклаб ўқиган ҳар бир киши бемалол илғаб олиши мумкин. Шундай бўлса ҳам улардан айримларини мисол тариқасида қайд этиб ўтаман.

Асарда айтилишича, давлат асосини ўн икки ижтимоий тоифа: 1) саййидлар, уламо, машойих, фозил кишилар; 2) ишбилармон, донишманд одамлар; 3) художўй, таркидунё қилган кишилар; 4) нўёнлар¹ амирлар, мингбошилар, яъни ҳарбий кишилар; 5) сипоҳ ва раият²; 6) махсус ишончли кишилар; 7) вазирлар, саркотиблар; 8) ҳакимлар³, табиблар, мунажжимлар, мухандислар; 9) тафсир ва ҳадис олимлари; 10) аҳли ҳунар ва санъатчилар; 11) сўфийлар; 12) савдогар ва сайёҳлар ташкил этади. Унинг тақдирини эса уч нарса: подшо, хазина ва аскар ҳал қилади.

Иккинчи мисол. Қўшин асосан ўн, юз, минг ва туманга бўлинган, ўн кишилик ҳарбий бўлинма тепасида турган бошлик — ўнбоши, юз кишилик қисмнинг бошлиғи — юзбоши, минг кишилик қўшин етакчиси — мингбоши, туман бошлиғи нўён деб аталган. Асарда уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, ойлик маоши ҳам аниқ кўрсатилган. Масалан, оддий сипоҳий минган отининг баҳоси баробарида, баҳодирлар 2—4 от баробарида, ўнбоши қарамоғидаги аскарга нисбатан икки баробар кўп, юзбоши ўнбошидан икки баробар ортик маош олишган. Мингбошиларнинг маоши эса юзбошиникидан уч баробар ортик бўлган.

Учинчи мисол. Амир Темур ўзининг улкан империясини улусларга бўлиб идора қилди. Мовароуннаҳрдан бошқа унинг тасарруфида бўлган барча вилоят ва мамлакатлар тўрт улусга бўлинди. Темурнинг тўнғич ўғли Муҳаммад Жаҳонгирга бир вилоят билан 12 минг кишилик қўшин⁴, иккинчи ўғил Умар Шайхга Форс вилояти ва 10 минг аскар, учинчи ўғли Мироншоҳга Озарбайжон, Ироқ ва Арманистон билан 9 минг кишилик қўшин, кенжа ўғли Шохрухга Хуросон, Журжон, Мозандарон, Сеиетон билан 7 минг аскар берилди. Лекин улуслар гарчанд марказий ҳукуматга итоат этсалар~да, маълум мустақилликка эга эдилар. Улус ҳукмдорларининг алоҳида давлат аппарати, мустақил қўшини бўлиб, уларнинг марказий ҳукуматга тобелиги хирож⁵нинг бир қисмини Самарқандга юбориб туриш ва олий ҳукмдор ҳарбий юришлар уюштирганда ўз қўшини билан қатнашиш ёки олий ҳукмдор талаб қилганда аскар юбориб туришдан иборат эди.

Тўртинчи мисол. «Тузуқлар»да вазирлар, амирлар ва волийлар ҳақида ҳам муҳим маълумотлар келтирилган. Масалан, Темур давлатини етти нафар вазир: 1) мамлакат ва раият ишлари бўйича вазир (бош вазир); 2) вазири сипоҳ, яъни ҳарбий ишлар бўйича

вазир; 3) эгасиз қолган мол-мулкларни тасарруф этиш ишлари вазири; 4) салтанатнинг кирим-чиқим ишларини бошқарувчи вазир, яъни молия ишлари вазири; 5, 6, 7) сарҳад (чегара) вилоятларининг ишларини назорат этиб турувчи вазирлар. «Вазирлар,— дейилади «Тузуқлар»да,— салтанат устунларидир... [улар] мамлакат ободончилигини, раиятнинг тинчлигини, сипоҳларнинг бирлигини, хазина бойлигини доимо кўзда тутадилар. Давлат, салтанат ишларини юзага чиқаришда камчиликка йўл қўймайдилар. Салтанатга зарарли нарсаларни қайтаришда молу жонини аямайдилар».

Амирлар ҳақидаги маълумотлар ҳам диққатга сазовор. «Тузуқлар»да келтирилган маълумотларга қараганда, амирлар асосан ҳарбий кишилар бўлишган ва Амир Темурга тобеъ бўлган қирқ аймоқдан ўн иккитаси: барлос, арғин, жалоир, тулқичи, дулдой, мўғул, сулдус, тўғой, қипчок, арлот, тотор ва тархонлар ичидан сайлаб олинган. Амирлик рутбаси Амир Темур фаолиятининг дастлабки пайтларида у билан бирга бўлган 313 кишига берилган. Булардан юзтаси — ўнбоши, юзтаси — юзбоши, юзтаси — мингбоши, тўрттаси — бекларбеги, биттаси — амир ул-умаро (амирлар амира: бош амир) бўлган. Қолган саккиз мансаб, фикримча, сарой хизматида бўлган мансабдорлардан баъзи бирларига берилган бўлиши керак. Булардан бошқа яна ўн икки кишига биринчи, иккинчи... ўн биринчи, ўн иккинчи даражали амир деган унвон берилган. Ун иккинчи даражали амир одатда амир ул-умаронинг нойиби ҳисобланган. Ўн икки амирнинг ҳар бирига биттадан байроқ ва биттадан ноғора, амир ул-умарога бир байроқ, ноғора, туман — 10 000 кишилик қўшин, туғ² ва чортуғ, тўрт нафар бекларбегининг ҳар бирига биттадан байроқ, ноғора, чортуғ ва бурғу берилган.

«Тузуқлар»да вазирлар, амирлар ва ҳокимларга бериладиган инъомлар ҳақида ҳам гапирилган. Масалан, қайси бир амир бирон қўшинни енгса ёки мамлакат олса уни уч нарса: 1) туғ, ноғора ва баҳодирлик мартабаси; 2) давлат кенгашларига бемалол кириш ҳуқуқи; 3) бирон сарҳаднинг ноиблиги билан сийлаганлар.

Расмий маросимларда, яъни подшонинг олий мажлисларида ўлтириш тартиби ҳақида маълумотлар ҳам диққатга сазовор. Айтилишича, саййидлар, қозилар, уламо, фузало, машойих, улуғ ва олий табақадаги кишилар подшонинг ўнг тарафидан, амир ул-умаро, бекларбегилар, амирлар, нўёнлар, сардорлар, улус, тумонот ва қўшунот амирлари, шунингдек, мингбошилар, юзбошилар, мансаб ва мартабаларига қараб, подшонинг сўл тарафидан ўрин олганлар. Девонбеги ҳамда вазирлар — тахт рўбарўсидан, калонтар³лар, кадхудо⁴лар — вазирларнинг орқасидан жой олганлар. Баҳодирлар, қиличбоз йигитлар — тахт орқасида, унинг ўнг тарафидан, қоровуллар — тахт орқасида, унинг чап тарафидан ўрин олганлар ва ҳоказо.

¹ Нўён (нўюн) —турк-мўғул халқлари орасида: хонзода, туман (10 000 кишилик қўшин) бошлиғи.

² Р а и я т — солиқ тўловчи халқ, қора халқ.

³ Ҳ а к и м —файласуф, донишманд, аллома.

⁴ Жаҳонгирнинг вафотидан сўнг унга тегишли бўлмиш Балхга Кобул, Ғазна ва Қандахорни қўшиб, ўғли Пирмуҳаммадга берилди.

⁵ Х и р о ж — баъзан даромад солиғи: ҳосилнинг учдан бир қисмини ташкил этади.

¹ А й м о қ (у й м о қ') — уруғ, қабила.

² Туғ — учига одатда от ёки хўкиз думи боғланган таёк; ҳокимлик белгиси.

³ К а л о н т а р — ўша замонларда Мовароуннаҳрда, Эронда шаҳар бошлиғи.

⁴ К а д х у д о — қишлоқ, жамоа оқсоқоли.

Маълумки, Темур тузган қўшин ўзининг стратегик ва тактик маҳорати билан ўша даврнинг энг мукамал ва кучли армияларидан ҳисобланади, унинг ташкилотчиси ва етакчиси эса тажрибали мохир саркарда сифатида шуҳрат топди. «Темур тузуклари»да ўша қўшиннинг тузилиши, қуролланиши, ҳарбий санъати¹ ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган. Хусусан, унинг жанг олдида сафга тизилиши ва жойлаштирилиши ҳақидаги маълумотлари ниҳоятда қимматлидир. Темур қўшинининг ўз даврига нисбатан нақадар мукамал бўлганлиги асарнинг Фотиҳ Каримов матбаасида 1307 (1889—90) йили чоп этилган нусхасига илова қилинган карталардан ҳам яққол кўриниб турибди.

«Тузуклар»да Амир Темур даврида алоҳида ундириладиган солиқ ва жарималар ҳақида ҳам эътиборга молик маълумотлар бор. Ўша вақтларда солиқ тўловчи халқдан хирож, молу жиҳот, совурин, қўналға, бож, шилон пули сингари солиқ ва жарималар ундирилган. Солиқ ва жарималарни йиғиш ва харж қилишга алоҳида эътибор берганлар. «Хирожни йиғиш вақтида,— дейилади ушбу асарда,— икки вазир тайинлансин. Бири тўпланган молни ёзиб раият аҳволини текшириб турсин, бож олувчилар фуқарога зулм қилиб, уларнинг аҳволига хароблик етказмасинлар. Вилоятларда йиғилган тамом мол-ашёни қирим дафтарига ёзишлари лозим. Иккинчи вазир эса чиким дафтарига ёзиб, йиғилган моллардан сипоҳ маошига тақсим қилсинлар». Шуни ҳам айтиш керакки, хирож баъзан суғориладиган ерлардан олинган ҳосилнинг учдан бир қисми, ёмғир суви билан битган ерларда умумий даромаднинг тўртдан бир қисми ҳажмида тўпланган,

Мен яна «Темур тузуклари»да тилга олинган иккита масала устида қисқа тарзда тўхтаб ўтмоқчиман:

1. Асарда «турк-тожик» деган иборани икки-уч ерда, биринчи мақолада ҳам, иккинчи мақолада ҳам учратдик. Бунда Темур ва темурийлар давлатига қарашли ўлкаларда туркий халқлар билан ёнма-ён тожиклар ҳам истиқомат қилганликлари, улар ҳам бу давлатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида роль ўйнаганликлари кўриниб турибди.

2. Яна бир-икки жойда, хусусан, Амир Темур фаолиятининг дастлабки даври билан боғлиқ воқеалар баёнида, «ўзбеклар», «ўзбеклар жамоаси» деган атама ва иборалар учрайди. «Тузуклар»да айтилишича, улар ўша вақтларда ҳам Мовароуннаҳрда истиқомат қилганлар, маҳаллий аҳолига жабр-ситам ўтказганлар ва гўёки Темур улар билан курашган. Бу ерда, чамаси, бир вақтлар, аниқроғи, Ботухон замонидан (1227—1255), 1251 йилдан бошлаб, Чиғатой улусининг ғарбий қисми (Мовароуннаҳр) Олтин Ўрданинг ҳарбий-сиёсий таъсири остига тушиб қолган кезларда», Дашти Қипчоқдан шу

¹ Бу ҳақда батафсил маълумот олиш учун юқорида номи зикр этилган генерал-лейтенант М. И. Иваиннинг 1846 ва 1875 йиллар чоп этилган «О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане» номли китобиغا мурожаат қилинг. Бу китоб «Темур тузуклари» асосида ёзилган.

ўлкага кўчиб келиб қолган уруғлар ва қабилалар хусусида гап бораётганга ўхшайди. Рашид уд-Диннинг (XIII аср) «Жомеъ ут-таворих» ҳамда Ўтамиш хожининг «Чингизнома» (XVI аср бошида) асарида бу ҳақда ишончли маълумотлар бор. Маълумки, Дашти Қипчоқ аҳолиси, аниқроғи, унинг Оқ ўрда ва Шайбон улусида истиқомат қилган қисми XIV—XV асрларда ёзилган тарихий асарларда «ўзбек» номи билан аталган. Бундан ўзбеклар XIY-XV асрларда пайдо бўлган халқ экан, деган фикр-хаёлга бормаслик керак. Ўзбеклар ҳам, Ўрта Осиёдаги бошқа халқлар сингари қадимий халқ. Улар ҳам бактрияликлар, сўғдийлар, шошлиқлар, хоразмликлар ҳамда нарканаликларнинг авлоди ҳисобланадилар, лекин бошқа халқларда ҳам бўлгани каби, фақат уларнинг (ўзбекларнинг) номи кейинроқ пайдо бўлган. Бу — ҳаётий ҳақиқат. Одатда, халқнинг тарихи номидан бирмунча олдин юради. Буни мутахассис олимлар яхши биладилар. Ёки бу гаплар — «ўзбеклар», «ўзбеклар жамоаси» деган гаплар — асар форс тилига таржима қилинган пайтда юқорида номи зикр этилган Шох Жаҳоннинг кўрсатмаси билан қўшиб қўйилган бўлиши ҳам мумкин, чунки Бобурийларнинг Шайбон авлоди ва кўчманчи ўзбекларга муносабати бизга яхши маълум.

Асарнинг ўзбекча таржимаси дастлаб «Гулистон» ойномаси саҳифасида чоп этилган. Лекин бу воқеа бундан қарийб 25 йил муқаддам — 1967 йили бўлган. Ўша таржима шарқ тилларининг билимдони Алихон Тўра Соғуний (1885—1976) тарафидан бажарилган эди. Мазкур таржима, таржимоннинг ўз сўзига қараганда («Гулистон», 1967, № 1, 16—17-саҳифалар), Ўрта Осиё ва Қозғистон мусулмонлари бош идорасининг кутубхонасида сақланаётган нусха асосида амалга оширилган эди. Лекин мазкур нашр билан яқиндан танишганимизда унинг бир қатор жузъий камчиликлари аниқланди: биринчидан, ўшанда Алихон Тўранинг таржимаси маълум сабаблар билан тўла тарзда чоп бўлмаган экан. Иккинчидан, таржима эски ўзбек тилида бўлиб, уни бу тилдан хабарсиз киши махсус лугатларсиз ўкиб тушуниши қийин. Учунчидан, Алихон Тўра таржимасининг тушириб қолдирилган жойлари ҳам аниқланди ва ниҳоят, унинг кўп жойлари эркин таржима қилинган; матндан чиқиб кетиш ҳоллари ҳам учрайди. Тўртинчидан, кўп ўринларда номлар ва атамалар нотўғри ёзилган. Домланинг таржимасини қайтадан нашр этиш масаласи ўртага қўйилганда унинг мана шу камчиликларини бартараф қилиш зарур деб топилди. Ана шу мақсадда «Тузуклар»нинг юқорида қайт этилган таржимаси асл нусха (Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмаси, инв. № 8201) ҳамда унинг ҳижрий 1285 (милодий 1868) ва ҳижрий 1307 (милодий 1889—1890) йилларда чоп этилган тошбосма нусхалари билан солиштирилди ва Алихон Тўра Соғунийнинг таржимаси жиддий равишда тузатилди. Бу ўта оғир иш истеъдодли ёш шарқшунос олим Ҳабибулло Кароматов тарафидан бажарилди. Асарнинг мазкур нашри юқоридаги нусхалар асосида қайтадан таржима қилинди, десак ҳам хато қилмаган бўламиз. Тарихий ва жуғрофий изоҳлар Б. Аҳмедов, Амир Темур шажараси эса Ҳ. Кароматов тарафидан тузилди.

ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ

Бу таржима «Шарқ юлдузи» ойнамасининг 1989 йилдаги 8- сонида ўқувчиларга тақдим этилган эди. «Темур тузуклари»нинг ушбу нашрида эса журналхонларнинг мулоҳазалари ҳисобга олиниши билан бирга, матн мавжуд қўлёзма ва тошбосма нусхалари билан яна бир бор қиёслаб чиқилди, лозим топилган ўзгаришлар кўрилди.

Нима учун аввал Темур ва темурийлар тарихига оид бошқа асар эмас, балки «Темур тузуклари» чоп этилаяпти деган савол туғилади. Биринчидан, бу фақат Амир Темурнинг таржимаи ҳолидан иборат асар эмас, балки Мовароуннахрнинг ҳали яхши ўрганилмаган қарийб 60 йиллик ижтимоий-сиёсий тарихи ҳамдир. Иккинчидан, бу асар Амир Темур асос солган нисбатан марказлашган феодал давлатнинг тузилиши, XIV асрда жаҳонга даҳшат солган Темур қўшинининг таркиби, феодал муносабатлари ва бошқа илмий масалаларни ўрганишда муҳим манба ролини ўташи мумкин. Қолаверса, у Темур шахсининг нақадар зиддиятли эканлигини очиб берадиган асардир.

Фикримча, бу асарни чоп қилиб тўғри иш қилинаётгир. У авваламбор, тарихий ўтмишни билишни истаган кўп сонлик ўқувчи хоҳиш-истагининг инобатга олинишидир. Ахир «Ҳар бир халқ ўз тилига, ўз тарихига эга. У ўз аجدодларини билишни истайди. Бу, нахотки социализмга зид бўлса? Йўқ, зид эмас, албатта» (М. С. Горбачев).

Бўривой Аҳмедов

БИРИНЧИ МАҚОЛА

ТАДБИРЛАР ВА КЕНГАШЛАР

Ўзга мамлакатларни забт этиш, уларни идора қилиш, ғаним лашкарларини синдириш, душманни тузоққа тушириш, муҳолифларни [кўнглини овлаб] дўстга айлантириш, дўст-душман орасида муомала, муросаю мадора қилиш хусусида ушбу тадбир ва кенгашларни қўлладим.

I Иирим Зайниддин Абубакр Тойбодий¹ менга ёзмишларким, «Абулмансур² Темур³, салтанат ишларида тўрт нарсага амал қилгин, яъни; 1) кенгаш; 2) машварату маслаҳат; 3) қатъий қарор, тадбиркорлик ва ҳушёрлик; 4) эҳтиёткорлик. Чунки кенгаш ва машваратсиз салтанатни барча қилган ишлари ва айтган гаплари ш оўлган жоҳил одамга қиёс қилиш мумкин; унинг айтган сўзлари ва қилган ишлари бошга пушаймонлик ва надомат келтирғай. Шундай экан, салтанат бошқаришда машварату маслаҳат ва тадбиркорлик билан иш юргизгин, токи оқйбатда надомат чекиб,

¹ Зайнуддин Абубакр Тойбодий — машхур шайх, улур шайхулисом асқ Хиротнинг Тойбод кишлоғидан. Амир Тсмурнинг пирларидан. Муаррих Фасих Ҳавофийнинг (XV аср) «Мужмали Фасихий» асарида келтирилган маълумотга кўра, Амир Темур у билан биринчи марта 1381 йили Ҳарируд водийсида учрашган. Тойбодий 1389 йили 28 яшарда вафот этган.

² Абулмансур — лугавий маъниси: зафарманд, ғалаба қозонувчи; Амир Темурни улуглаб аталган унвонлардан бири.

³ Амир Тсмур бин Тарағай Мухаммад Баходир 736 сичкон йилида, шаъбон ойининг 25 кунда (милодий 1336 йил 9 апрелда, Шаҳрисабз (Кеш) дан ўн уч чақирим (тахм. 13 км.) бўлган Хожа Илғор кишлоғида туғилган. Ҳозир бу кишлок Яккабоғ районига қарашли. Отаси Тарағай барлос уруғининг нуфузли беклари-дан бўлиб, ҳудудий киши сифатида шайхлар билаи яқин муносабатда бўлган. У 1360 йили вафот этган ва Кеш шаҳрида дафн этилган. Онасининг исми Тегина хотун эди. Амир Темур хижрий 807 йил, шаъбон ойининг 17- кунда (милодий 1405 йил 18 февралда) Ўтрор шаҳрида дунёдан кўз юмди. Шарафуддин Али Яздий ва Фасих Ҳавофийнинг берган маълумотиға мувофиқ Амир Темур вафот қилган вақтда ундан 2 ўғил, 19 невара ва 15 чевара қолди, жами 36 шахзода. Булардан ташқари, Темурнинг кичик кизи — Султон Бахт бегим ва катта кизи Оға бегимдан туғилган ўғил — султон Ҳусайн Мирзо номли набираси ҳам бор эди.

нушаймон бўлмагайсан. Шуни ҳам билишинг керакким, салтанат ишларининг бир қисми сабру тоқат билан бўлгаи, яна бир қисми лса билиб-билмасликка, кўриб-кўрмасликка солиш билан битур. [Хуллас] бажарилиши шарт бўлган тадбирларнинг таърифидан ва зикридан сўнг [шуни таъкидлаш лозимки] қатъийлик, сабр, чидамлилик, соғлигу сергаклик, эҳтиёткорлик ва шижоат билан барча ишлар амалга оширилур. Вассалом».

Мактубда ёзилмиш сўзлар эса салтанат ишларида мен учун энг тўғри йўлбошчи эди. Шунга кўра давлат ишларининг тўккиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини англадим. [Донишмандлар] демишларким, ўз ўрнида қилинган тадбир билан саноксиз лашкар қиличи ожизлик қилган ҳар қандай мамлакат дарвозасини очиб, беҳисоб лашкарни енгиб бўлур. Тажрибамда кўрилганким, ишбилармон, мардлик ва шижоат соҳиби, азми қатъий, тадбиркор ва ҳушёр бир киши, минг-минглаб тадбирсиз, лоқайд кишилардан яхшидир. Чунки тажрибали бир киши минг кишига иш буюради. Мен яна тажрибамда кўрдимки, ғаним лашкарини енгил қўшиннинг кўплиги билан эмас, мағлуб бўлиш эса сипоҳининг камлигидан бўлмаиди. Балки ғолиб бўлмоқлик [тангрининг] мадади ва бандасининг тадбири биландир. Чунончи, мен икки юз қирқ уч киши билан кенгашган ва тадбир юритган ҳолда Қарши қалъаси устига юрдим. Амир Мусо ва Малик баходир ўн икки минг' отлик аскар билан қалъа ва унинг атрофини кўриқламоқда эдилар. Тангри таолонинг ёрдами етиб, ўзим қўллаган тўғри тадбирларим орқали Қарши қалъасини қўлга киритдим, сўнг Амир Мусо ва Малик баходир ўн икки минг отлик аскар билан устимга бостириб келиб мени Қарши қалъасида камал қилдилар. Мен тангрининг мадади ва иноятига ишониб, тадбиркорлик ва эҳтиёткорлик ишлатган ҳолда қалъадан чиқдим ва [душман билан] бир неча мартаба жанг қилдим. Шузовд)дидэ шу икки юз Қирқ уч йигитим билан ўн йкки минг отлик ғаним лашкарини мағлубиятга учратдим ва уларни бир неча фарсанг² ергача қувиб бордим.

Яна менинг тажрибамдан ўтмишким, гарчи ишнинг қандай яқунланиши тақдир пардаси ортида яширин бўлса ҳам, акли расо ва ҳушёр кишилардан кенгашу тадбир истаб, фикрларини билмоқ лозимдир. [Шу сабабли] пайғамбаримиз Мухаммад, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, саллоллоҳу алайҳи васаллам айтганларидек, ҳар ишни кенгашган ҳолда қилдим. Ҳар вақт кенгашчилар йиғилиб, мажлис очилар экан, яхши-ёмондан, фойда-зиёндан, олдимиздаги ишларни қилиш-қилмасликдан сўз очиб, улардан фикр сўрар эдим. Буларнинг сўзларини эшитгач, ишнинг ҳар икки томонини мулоҳаза қилиб, фойда-зиёнларини қўнғилга келтирардим. Айниқса, ул ишни хатарли томонларига кўпроқ эътибор берардим. Агар икки хатарлик [ёки] бир хатарлик ишларни

¹ Асарнинг Техрон нашрида «икки минг отлик аскар» деб кўрсатилган.

² Фарсанг — 6—7 км га тенг масофа ўлчови.

килишга тўғри келгудек бўлса, икковидан баробар қутулиш чораси топилмагач, бир хатарлигини ихтиёр этардим. Бунга мисол, Дашти Жете¹ амирлари Туғлуқ-Темурхон²га қарши исён туғини кўтардилар. Бу хусусда Туғлуқ-Темурхон мендан маслаҳат сўради. Агар ғанимни тор-мор этгали лашкар юборса икки хатар, ўзи борса бир хатар борлигини билдириб, унга йўл-йўрик кўрсатдим. Менинг кенгашим билан даштга, исёнчилар устига ўзи бориб эди, барча ишлари мен айтганимдай бўлиб бажарилди.

Ишларимнинг барини кенгаш билан юргизиб, уни битиришда тўғри тадбир қўллар эдим. Бир ишга киришмай туриб, ундан қутулиб чиқиш йўлларини мўлжаллаб қўяр эдим. Уни тўғри тадбир, қатъий жазм, чинлик-чидамлилик кўрсатиб, эҳтиёткорлик билан узокни кўриб, ортини ўйлаган ҳолда охирига етказардим.

Яна тажрибамдан ўтказдимки, кенгаш эгалари бирлик, иттифоқлик билан сўзда собит, ишда чидамли бўлишлари шартдир. Қилмоқчи бўлган ишларини қилмасдан қолдирмасинлар. Агар бирор ишни қилмасликка сўз берар эканлар, унинг яқинига ҳам йўламасинлар.

Тажрибамдан маълум бўлдики, кенгаш икки турли бўлур. Бири — тил учида айтилгани, иккинчиси — юракдан чиққани. Тил учида айтилганини [шунчаки] эшитардим. Юракдан айтилган маслаҳатни эса қалбим қулоғига қуярдим ва дилимга жойлардим.

•Агар [ғаним устига] лашкар тортмоқчи бўлсам, уруш-ярашдан ўртага сўз ташлаб, амирларим кўнгилларининг бу икковидан қай бирига мойиллигини билишга интилардим. Агар ярашдан сўз очсалар, бунинг фойдасини уруш зиёнига солиштириб кўрардим, агар урушга мойил бўлсалар, унинг нафъ ва фойдасини яраш зиёнига таққослаб кўрардим, қайси бири фойдалироқ бўлса, шуни ихтиёр қилардим. Сипоҳни иккилантирадиган [турумси] кенгашни эшитишдан сақланардим. Қайси киши ақлга сўйққан бир ишни қуйиниб гапирса, суйиб эшитар эдим. Кимки оқилона хапларни эрларча кескинлик билан сўзласа, унга ҳам қулоқ солардим. Ҳар кимдан сўз олиб кенгаш сўрар эдим. Лекин айтилган ҳар бир маслаҳатнинг яхши ва ёмон томонлари ҳақида ўйлаб кўргач, тўғри ва савоблироғини танлаб олардим.

¹ Ж е т е — Чигатоё улуи икки қисмга бўлиниб кетгандан кейин (1269 й.) Етти-сув, Чу воҳаси ва Шарқий Туркистонни ўз ичига олган, унинг шарқий қисми шу ном билан аталган.

² Туғлуқ Темурхон бин Ўғулхожа бин Дувахон (баъзи манбаларда Тўқлуқ Темурхон бин Эминхожа шаклида), 18 ёшида амир Пўлодчи томонидан хонликка кўтарилган. У Шарқий Туркистон, Еттисув воҳасидаги ерлар, Тянь-Шань тоғи (Тангритоғ) этакларида жойлашган қўплаб мавзелар, Балхаш кўли, Иртиш ва Эмил дарёлари атрофидаги ерларни ўз ичига олган улкан Мўғулистон салтанатини тузиб 1348—1362 йилларда ҳукмронлик қилган. 1360—1361 йилларда икки марта Мовароуннахрга юриш қилиб, Қарши вилояти (Қашқадарё) гача бўлган ерларда қиска муддат ҳукмронлик қилган. У 1362 йилда вафот этган.

Чунончи, Чингизхоннинг набираси¹ Туғлуқ-Темурхон Мовароуннахр мамлакатдаи босиб олиш қасдида қўшин тортиб, Хўжанд суви-дан² кечиб ўтгач, менга, амир Хожи барлос³ ва амир Боязид жалойир⁴ номИга ёрлик⁵ жўнатиб, унинг ҳузурига боришимизни талаб қилганди. Улар мен билан кенгашдилар. Ўз эл-улуслари билан Хуросонга кет;иш ёки, Туғлуқ-Темурхон олдига бориш ҳақида маслаҳат сўрадилар. Мен уларга шундай йўл кўрсатдим: Туғлуқ-Темурхоннинг ҳузурига борсангиз икки, фойда, бир зиён бордир. Хуросон томонга ўтиб кетдшнинг [эса] икки зиёни, бир фойдаси бордир, дедим. Улар менинг кенгашимга кирмай [эл-юрти билан кўчиб] Хуросон томонга кетдилар⁶. Мен ҳам Хуросонга ёки, бўлма-са Тухлуқ-Темурхоннинг олдига бориш-бормаслигимни билмай иккиланиб қолдим. Шу ҳол асносида пирим (Тойбодий)дан маслаҳат сўраб хат ёзган эдим, ушбу мазмунда жавоб ёзиб юборибдилар: «Тўртинчи халифа [ҳазрати Али ибн Абў Толибдан[, унга тангрининг қараму марҳамати бўлсин, бир киши сўрабдики, осмон — камон, ер — камон ипи, ходисалар [ва офату қудфатлар эса] ўқ бўлса, инсонлар ул ўқ-ёйларга нишон бўлса, отғучи-худойи таоло бўлса, унинг қудрати яна ҳам улуғ бўлсин, одамлар керга ҳам қочадилар? Халифа жавоб қилиб, одамлар тангрининг қошига қочсинлар,—дебдилар. Шунга ўхшаш сен ҳам ҳозир Туғлуқ-Темурхоннинг олдига қочгил ва қўлидаги ўқ-ёйини тортиб олгил». Бу жавоб кедиши билан қўчғим кўгарилиб, юрагим бундан қувват олди ва .Туғлуқ-Темурхон қошига боришга аҳд қилдим.

Лекин бирон ишни қилмоқчи: бўлсам, кенгашиб олга, кейин Қуръондан фол очардим ва. Қуръон ҳукми билан иш қилур эдим.

I

¹ Туғлуқ-Темурхон Чингизхонга набира эмас, авлод хисрбланади. Унинг бобоси Дувахон Чигатоёхоннинг набираси бўлган.

² Хўжанд суви - Сирдарёнинг ўрта асрлардаги номларидан.

³ Хожи Барлос —Амир Тёмурнинг амакиси Фасих.Хавофийнинг ёзишича, 1358 йили мўғул амира Баён сулдус ва Хожи Барлос иттифоқ бўлиб амир Қозоғоннинг ўғли Абдуллони жангда енганлар ва у Андароб томонга қочган. Шунда Кеш (Шахрйсабз) вилояти ҳукмдорлиги Хожи Барлосга теккан. У ва Амир Темур 1360 йилда Самарқанд ҳукмдорларидан ҳисобланган. Туғлуқ-Темурнинг Мовароуннахрга иккинчи юришида Хуросонга қочиб, у ерда маҳаллий амирлар томонидан 1381 йили ўлдирилган.

⁴ Боязид Жалойир —Мовароуннахрнинг йирик амирларидан бири, Хўжанднинг ҳукмдори бўлган. Туғлуқ-Темурнинг иккинчи юришида унинг фармони билан қатл этилган.

⁵ Ёрлик — фармон.

⁶ Бу воқеа 1360—1361 йилларда содир бўлган.

Туғлуқ-Темурхон олдиға боришдан аввал Қуръондан варақ очсам, «Сурайи Юсуф алайҳи-с-салом»¹ чикди ва Қуръони мажид ҳукмига амал қилдим.

ТУҒЛУҚ-ТЕМУРХОН БИЛАН УЧРАШГАНИМДАН СЎНГ КЎНГЛИМГА КЕЛГАН БИРИНЧИ КЕНГАШ

Туғлуқ-Темурхон, [саркардалари] Бекчик, Ҳожибек эркинит,² Улуғ Туктемур керайит³ ва Жетенинг бошқа амирларидан уч фавж⁴ тузиб, уларни Мовароуннаҳр мамлақатини талон-торож қилиш учун юборганлиги, ўша уч фавж кўшин Ҳузур⁵ деган жойга келиб тушганлиги хабари менинг қулоғимга етди. Шунда Туғлуқ-Темурхонни бориб кўришдан илгари бу очкўз амирларни мол-дунё билан алдаб, Мовароуннаҳр вилоятини қатлу ғоратдан қутқариб қолишга қарор қилдим. Тилга олинган амирларни кўрганымда уларни ҳайбатим босди шекилли, кўп ҳурмат кўрсатиб, мени ортиқча сийладилар. Уларнинг кўзларига ўхшаш кўнгиллари ҳам тор бўлганлигидан, совға-соврун⁶ йўсинида уларга берилган ҳар турлик тансиқ моллар кўзларига кўп кўринди ва Мовароуннаҳрни босиб олиш ва талон-торож қилиш ниятидан қайтдилар. [Шундан сўнг] тўғри бориб Туғлуқ-Темурхон билан кўришдим⁷. Хон келишимни яхшиликка йўйиб, [салтанат ишларида] мендан кенгаш сўради. Кўрсатган кенгашларимни тўғри деб топиб, ҳаммасини қабул қилди.

¹ Қуръон, 12-сура, Совет тадқиқотчилари Амир Темурнинг саводли ёки саводсиз бўлганлиги хусусида иккиланадилар. Амир Темурга нисбатан адоват сақлаган тарихчи Ибн Арабшоҳ (XIV—XV) «Ажойиб ул-мақдур» асарида, машҳур араб донишманди Ибн Халдуinning Амир Темур билан суҳбат қуриб, уни буюк ақл-заковат эгаси деб эътироф этганлигини ёзади. Шу даврнинг бошқа тарихчилари: Ҳофиз Абу «Зубдат ут-таворих...» ва Абдурраззоқ Самарқандий «Матлаи саъдайн...» асарларида Амир Темурнинг фалсафа, таботат ва нужум (астрономия) фанларидан яхши хабардор бўлганлиги ҳақида маълумот берадилар. Алишер Навоий ҳам «Мажолис-ун нафоис» асарида шундай ёзади: «Темур Қўрагоний...— агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хуб маҳал ва мавқеъда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқуғони минг яхши байт айтқонча бор». Умуман, Алишер Навоийнинг ушбу асарида шахслар ҳақида келтирган маълумотлари ўзининг аниқлиги билан ажралиб туради. Кейинги асрларда ёзилган «Темурнома» асарида ҳам Амир Темурнинг саводли бўлганлигини тасдиқловчи қатор мисоллар мавжуд.

Матнда Амир Темурнинг Қуръондан фол очиши мисоли ҳам унинг саводли бўлганлигига далил бўла олади. Британия қомусида (1946) ҳам Амир Темурнинг Қуръонни яхши ўқиганлиги ҳақида қайд бор.

^{2,3} Эркинит, керайит — турк-мўғул қабилаларидан.

⁴ Ф а в ж — ҳарбий бўлинма.

⁵ Ҳузур бўлса керак.

⁶ Соврун — подшоҳ ва хонлар, умуман олий мартабали зотлар билан учрашганда уларга тортиқ қилинадиган матолар.

⁷ Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома» асарида ёзишича, бу, учрашув 761/1360 йилда юз берган.

Шу аснода. Туғлуқ-Темурхонга хабар келтирдиларким, [юқорида айтилган] уч фавж амирлари, ерлик халқдан нақд пул ва шврунлар олиб, улар билан келишмишлар. Хон шу ондаёқ мол-мулк ва . нақд пулларни қайтариб олиш учун одам тайин қилди ва амирларни бундан буён Мовароуннаҳрга боришларини манъ этди. Мансабларидан бўшатди. Ўринларига Ҳожи Махмудшоҳ Ясовурий-НИ¹ тайин қилди.

Бу ҳақда амирлар хабар то.пгач, душманлик байроқини кўтариб юртларига қайтиб кетдилар.

Йўлда хоннинг девонбегиси ва бош маслаҳатчиси бўлмиш Ўғлонхўжани учратдилар. Уни ҳам ўзларига оғдириб олиб, Жете томон юзландилар.

Айнан шу вақтда Туғлуқ-Темурхоннинг Дашти Қипчоқ²даги амирлари ҳам исён туғини кўтаргани ҳақида хабар олинди. Бундан хон ташвишга тушди. У мендан маслаҳат сўради ва Жете тарафга йўл олди. Мовароуннаҳрни эса менга қолдирди ва бу хусусда ёрлиғ ахднома ёзиб берди. Амир Қорочор нўён³нинг Мовароуннаҳрдаги туманини ҳам менга топширди. Мен бутун Мовароуннаҳр вилоятига, то Жайхун дарёсининг сохилларигача ерларга ҳукмрон бўлдим. Давлат ва салтанатимнинг бошланишида энг аввал қилган кенгашим шул эди. Мен тажрибамдан шуни билдимки, юз минг от.пиқ аскар қила олмаган ишни бир тўғри тадбир билан амалга ошириш мумкин экан.

ДАВЛАТ ҚУРИШ ОЛДИДАН ҚИЛГАН ИККИНЧИ КЕНГАШИМ

У шундан иборат бўлдики, Туғлуқ-Темурхон мен билан тузган аҳду қарорини бузиб, иккинчи бор Мовароуннаҳр мамлақатига кўшин тортиб келди ва ҳукуматни мендан тортиб олиб, ўғли Илёсхожага топширди. Мени эса унга бош кўмондон (сипоҳсолор) ва маслаҳатчи қилиб тайинлади. Менга Қочувли-Баҳодир⁴ ва Қобулхон⁵ томонидан битилган ахдномани кўрсатди. Мен улуғ боболаримизнинг сўз ва номларини қабул қилиб, сипоҳсолорлик қилишга рози бўлдим.

Ҳижрий 762 (милодий 1360—61) йили Туғлуқ-Темурхон иккинчи марта Мовароуннаҳрга кўшин тортиб келиб, мени ўз

¹ Ясову — мўғул қабилаларидан бирининг йоми.

² XI асрдан бошлаб Балхаш қўлидан тортиб ғарбга, Днепр дарёсигача бўлган ерларни Дашти қипчоқ деб аташган. Қипчоқ сўзи рус ва Византия солномаларида қўлланилган эмас. Қадим рус солномалари бунинг ўрнида «половцн» терминини, Византия солномалари эса «коман» терминини қўллаганлар.

³ Қорочор нўён — Чингизхоннинг нуфузли амирларидан; Чиғатойнинг маслаҳатчиси ва лашқарбошиси. Нўён Чингизхон наслидан бўлган хонзода.

•• Қочувли-Баҳодир — барлос қабиласининг биринчи бошлиғи.

•• Қобулхон — мўғулларнинг Нирун тоифасидан бўлган ҳукмдори; Аланкува авлоди.

хузурига чорлаб нома жўнатди. Мен [рози бўлиб], унинг истикболига чиқиб, у билан кўришдим. У орамиздаги аҳдни бузиб, Мовароуннахрни ўғли Илёсхожага топширди, мени эса сипоҳсолор қилиб белгилади. Бу ишга ортикча рўйхушлик билдирмаётганимни кўриб, менинг бобом Қочувли-баходир ва ўзининг бобоси Қобулхонларнинг аҳдномарини кўрсатди. Пулат тахтага имзоланган аҳдномада¹ «хонлик Қобулхон авлодининг қўлида, сипоҳсолорлик эса Қочувли-баходирхон болаларида бўлсин, улар бир-бири билан ёвлашмасин»; деган сўзлар битилган экан. Буни ўқиб кўргач, улуғлар аҳдига вафолик қилиа! юзасидан сипоҳсолорликни қабул қилдим.

Мовароуннахрда ўзбекларнинг жабру зулми бртиб кетди. Чунончи, саййид ва саййидзодалардан етмиш кишини асир олиб банд этдилар. Илёсхожа бўлса давлат ва сиёсат ишларида лаёқатсиз бўлгани туфайли уларнинг зулму ситамига барҳам берйшга ожиз эди. Мен бўлсам ўз салобатим ва ҳайбатим билан ўзбеклар устидан ғалаба қилдим ва мазлумларни зойимлар жабридан халос қилдим. Бу Илёсхожа амирлари ва ўзбекларнинг менга нисбатан душманлик қилишларига сабаб бўлди. Улар Туғлуқ, Темурхонга хат ёзиб, «Темур бизга қарши исён туғини кўтарди», дедилар. Хон бу ёлғон гапларни чин билиб, мени ўлдириб, йўқотиш ҳақида ёрлиғ юборди. Бу ёрлиғ менинг қўлимга тушиб қолди. Ундан ўлимга ҳукм қилинганлигимни билиб олдим. Бунинг иложини қилиб, қуйидаги тадбирни ишлатдим. Барлос улусининг баходир йигитларини ўз атрофимга тўплаб, уларни бирлаштирдим. Менга бўйсуниб қўмақдош бўлмоқлик учун розилик берган биринчи киши — Ики Темур бўлди, иккинчиси — амир Жоку барлос эди. Булардан бошқа улус баходирлари ҳам жону диллари билан менга бўйсунмоқчи [ва хизмат қилмоқчи] эканликларини билдирдилар.

Мовароуннахр аҳолиси менинг бу иншдан хабар топиши биланок, тезда ўзбекларга хужум қилишим кераклиги ҳақида истак билдирдилар. Чунки уларнинг қалби золим ўзбеклар тоифасидан бутунлай безиган эди. Мовароуннахр аҳолисининг каттаю кичиги менга бирлашди. Мамлакатнинг уламо ва машойихлари эса ўзбекиё тоифасини йўқ қилиш ҳақида фатво ёзиб бердилар. Улус амирлари ва қўшун бошлиқларининг баъзилари ҳам бу ишга қўшилиб, бизга бирлашдилар. Бу тўғрида ёзилган аҳднома ва] фатволарининг нусхаси бу эди: «Тўғри йўллик халифалар,² Аллох таоло уларнинг жамисидан мамнун бўлсин, тутган йўлларига ва қилган ишларига мувофик Мовароуннахрдаги бутун аҳли ислом,

¹ Бу ерда Ботухон замонидан қолган Дашти кипчоқлик амирларнинг авлоди назарда тутилади. Рисола матнида «ўзбекиё тоифаси», «ўзбек» шаклида ёзилган. Бу ҳақда тўларок маълумот олиш учун қаранг: А. Ю. Якубовский. Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида. Тошкент. 1941; Бўрибой Аҳмедов. «Мулоқот» ойнамаси. 1991 йил, № 1; Қозокбой Махмудов. Туркий қавмлар тақдири. «Фан ва турмуш» ойнамаси. 1990 йил, № 12.

² Хулафо ар-Рошидин — ҳазрати Муҳаммад пайрамбар вафотидан сўнг муслмон жамоасининг диний ва дунёвий ишларини бошқаришда унга ўринбосар (халифа) ҳисобланган тўрт диний пешво: Абу Бакр (хукм.йил.632—634), Умар (хукм.йил.634—644), Усмон (хукм.йил.644—656) ва Али (хукм.йил.656—661).

(ипоҳу райят¹ ёхуд уламою машойих бўлсин, Амир Темурга иззату ИКром кўрсатиб, уни Амир Темур Қутби салтанати Олий деб .ггасинлар ва уни Аллоҳнинг [ердаги] қудрати-салтанат тахТига иойик кўрсинлар. Муслмонларнинг ери, номуси, мол-мулки ҳамда ж(н лига зулм-ситама қўлини чўзган ўзбеклар тоифасини дафъ қилишда ва умуман йўқотишда Темурга [ёрдамлашиш учун] ўз мол на жонларини [аямай], тиришиб ҳаракат қилсинлар. Биз ўз аҳду байъат² имизга содиқ қолурмиз. Агар берган аҳд-паймонимиздан қайтсак, Аллоҳнинг қудратига қуввати ва ёрдамидан чиқиб, шайтон қудрати ва ёрдами йўлига киргай бўлайлик».

Бу фатвони менга кўрсатганларидан кейин жангу жадал байроғини кўтариб, ўзбеклар устига лашқар тортишга қарор қилдим иа мазлумлар ҳақини золимлардан олмоқчи бўлдим. Лекин бир неча разил кишилар бу сирни фош қилиб қўйдилар. [Шундан кейин] ўйлаиб қолдим, мабодо Самарқанд шаҳри ичида ўзбекларга қарши уруш бошласаму, бироқ Мовароуннахр аҳли [жанг қилишдан] қўл тортса-чи? [Унда нима бўлади?] Шундай бўлгач, яхшиси, шаҳардан чиқиб, Самарқанд тоғларида жойлашай, токи менга қўшилишни истаганлар хузуримга келсинлар. Шунда мен катта сипоҳ тўплаб, ўзбекларга қарши жангу жадални бошлагайман»,— деб қарор қилдим. Самарқанддан чиққанимда олтмиш отликдан бошқа бир киши ҳам менга⁴ эргашмади. Шундан билдимки, ўйлаган кенгашим хато бўлмаган экан.

Ўша тоғда бир ҳафтача кутиб ётдим, бир киши бўлса ҳам бизга келиб қўшилмади. Шунинг учун кенгаш тузиб Бадахшон³ тарафга ўтиб, у ернинг шохлари билан қўшилишга қарор қилдим. Отланиб, Амир Кулол⁴нинг хузурларига бордим. Улар менга Хоразмга боришимни маслаҳат бердилар. Агар ўзбеклар устидан ғалаба қозонсам, Самарқанднинг бир йиллик хирожини⁵ уларга назр қилишга қарор қилдим. Улар менга зафар тилаб фотиҳа ўқига, кетишимга руҳсат бердилар, Саййид Амир Кулолнинг хизматларидан чиққанимда, ҳаммаси бўлиб олтмиш отлик менга ҳамроҳлик қиларди. Илёсхожа менинг Хоразмга юриш қилаётганимдан хабар топиб, Хива ҳокими Тўкал-баходирга хат ёзиб, менга қарши чиқишни ва мени ўлдиришни буюрган экан. Тўкал-баходир минг

¹ Райят —солик тўловчи халқ; қора халқ.

Байъат —ҳукумат ёки дин бошлиғига бўйсунуш хусусида қилинган аҳд-паймон.

Бадахшон — Амударёнинг юқори оқимида; ҳозирги Файзобод ўрнида жойлашган шаҳар нгундай номланган.

⁴ Сайид амир Кулол ёки Шамсуддин Кулол — Ибн Арабшоҳ уни Шамсуддин Фахурий (араб. фахур — кулол) деб номлаган. Хожагон Накшбандия тариқатининг кўзга кўринган шайхларидан. Қаршилик машхур мутасаввиф. Хожа Баҳовуддин Накшбанднинг пирларидан бири. Манбаъларда ёзилишича, Насаф (Қарши) шаҳрида, Хожа Баҳовуддинга «зикри хуфия» усулини ўргатган. У, Амир Гемурнинг отаси Амир Тарагайнинг ҳам пири бўлган. Шунингдек, саййид Барака ва Сайнуддин Тойбодий қатори Амир Темурнинг ҳам пирларидан бири ҳисобланган. Шамсуддин Кулол 1371 йилда вафот этган ва Кешда дафн этилган.

⁵ Хирож —ер солиғи учун ва умуман даромад солиғи учун қўлланилган истилоҳ; айрим ҳолда даромаднинг учдан бирини ташкил этган; «мол» деб ҳам аталган.

отлик аскар олиб, менинг устимта келди. Олтмиш отлик йигатим ва йўлда менга қўшилган [қайноғам] Амир Хусайн билан бирга минг отлик кишилик ғаним лашкарига рўбарў бўлдим ва жангга киришдим. Бу жангда шундайн баҳодирлик қилиб, чидамлик кўрсатдимки, унинг минг кишисидан эллик киши колди, менинг олтмиш отлик йигитимдан ўн кишигина колди. Шундай бўлса-да, зафар мен томонда бўлиб, [уларни қочирдим]. Менинг зафар қучганим хабари Илёсхожа ва Жете амирларига етгач, улар [хайрон қолишиб], «Темур ажаб эр киши экан, унга Тангрининг мадади етиб, бахту икболи очилмиш»,— деб ўзаро сўзлашибдилар. Мен бу урушдаги зафарни яхшилик аломати деб билдим. Ўзбеклар мендан чўчйидиган бўлдилар.

ЎЗ САЛТАНАТИМНИ ТУЗИШ ЙЎЛИДА ҚИЛГАН УЧИНЧИ КЕНГАШИМ

Ўша вақтда давлатимнинг кучи кетиб, салтанатимнинг асоси емирила бошлади. Чунончи, менга эргашган йўлдошларим ўн кишидан ортик эмас эди. Улардан еттигаси отлик, уч киши эса; пиёда эдилар. Улардан бошқа мен билан ҳеч ким қолмагани. Мухтарама жуфти халолом бўлмиш Амир Хусайннинг синглисини¹ ўзимнинг отимга миндириб олган эдим. Шу алфозда Хоразм чўллариди бир неча кун саргардон бўлиб юрдим. Кунларнинг бирида, кеч тушгач, қандайдир қудук бошига келиб тушдим. Ўша кечаси пиёда юрган уч нафар хуросонлик бевафолик қилиб, отларимизни миниб қочдилар. Етти киши тўрт от билан қолдик. Аҳволим жуда оғирлашди. Лекин кўнгил тўк эди. Бу ишни чакки қилган эканман деб, ҳеч ўкинмас эдим. Сўнгра бу қудук бошидан ҳам кўчдим. Шу вақт Алибек Чун Ғурбоний² ёпирилиб тепамага келди. Мени [ўз; элига] элтиб, бургаси қўп бир қоронғу уйга қамаб қўйди. Бир неча кишини менга соқчи этиб тайинлади. Олтмиш икки кун мени тутқунликда ушлади. Ундан қутулиш чорасини излаб, ўз-ўзим билан кенгашдим ва тангрининг инояти етиб баҳодирлигим тутдй. Кучли ва чакқон билакларим иш бериб, соқчилардан бирининг қўлидан қиличини тортиб олдим-да, уларга ҳамла қилган эдим, бариси қочиб колди.

[Қилич қўтарганимча], тўғри Алибекнинг устига бостириб! кирдим. Мени кўргач, [ҳуши бошидан учди]. Қилган номуносиб ишидан пушаймон бўлиб, мендан узр сўради. Отларимни, яроқ-

¹ Ўлжой Туркон оғо — Амир Хусайннинг синглиси. 1362 йилда Темур унга | уйланган. Бу никоҳдан Темурнинг кизи Султон Бахт бегим туғилган. Баъзи манбаларда маълум бўлишича, Амир Темур 9 марта уйланган. У вафот этганида, , хотинларидан тўртгаси — Сарой Мулк хоним, Туман оғо хоним, Тўкал хоним ва I Рухпарвар оғо хонимлар хали ҳаёт эдилар.

² Алибек — Моҳон ҳокими; асарнинг Техрон нашрида «Алибек жун . Курбоний» деб ёзилган. Хошиясида эса «Жун Курбоний» — туркман тоифаларидан бири деб изоҳ келтирилган. Шарафуддин Али Яздийнинг маълумотларига кўра бу воқеа 1362 йилда рўй берган. В. В. Бартольднинг ёзишича, Моҳон (Моҳувон илгариги номланиши) кейинроқ Марв (ҳозирги Мари) номи билан машҳур бўлган шаҳар ўрнида жойлашган экан.

• | .тдуқларимни ҳозирлатиб, менга бир орик от ва бир қари туя Гортиқ қилган бўлди. Огаси Муҳаммадбек менга атаб юборган бир I шча совға-саломларини эса очқўзлик қилиб ўзига олиб қолди. Сўнг К< иппимга. рухсат берди. Хоразм чўлига томон равона бўлдим. Ўн ИККИ отлик атрофимга тўпланди. Йкки кундан сўнг бир манзилга .|ц*), қандайдир уйга тушдик. Шу орада бир гуруҳ ўша ерлик |у||кманлар пайдо бўлиб, мени кўргач, «Ўғри, ўғри!» — дейишиб ^у/кум қилмоқчи бўлдилар. Амир Хусайннинг синглисини бир уйга ЯШриб қўйиб, ўша жамоага қарши отландим. Туркманлар ичида Чпжи Муҳаммад деган одам мени таниб қолди, «Хой, тўхтанглар, бу Амир Темур-ку!»—деб уларни урушдан қайтарди. Ўзи эса тизза \\|пб олдимга келди. Мен ҳам унинг кўнглини овлаб, бошига ц.шдил^имни қўйдим. Сўнгра бу киши ўз оға-инилари билан менга Иулозим бўлишди.

САЛТАНАТИМНИНГ ДАСТЛАБКИ ДАВРЛАРИДА ҚИЛГАН ТЎРТИНЧИ КЕНГАШИМ

Менга эргашганлар сони олтмиш отликка етиб қолгандан сўнг Ўшмча ўйладим, агар келган манзилда тураверсам-у, мабодо ерлик |ҳоли менга қарши қўзғалиб, ўзбекларга хабар бериб қўйсалар-чи, упда нима бўлади? Яхшиси, бу ердан кетиб, эл оёғи етмаган ерга но|жб жойлашсам, тез фурсатда атрофимга салтанатимнинг қуч-қудрати бўла оладиган қўшин тўпланар. Шу фикрда у ердан кўчйб, Хуросон томонга юзландим. Йўл устида Моҳон ҳокими Муборақшоҳ • .шжарий юз отлик аскар билан келиб, менга қўшилди ва яхши отлар тортиқ қилди. У ернинг жами саййидлари ва аҳолиси ҳам Менга қўшилди. Ўша саҳрода отлик, яёв бўлиб икки юзга яқин киши онимга кирди. Шу пайт Муборақшоҳ, саййид Ҳасан ва саййид Чиёуддин менга арз қилдиларким, бу саҳрода туравериш [қўшин] г.чрқаб кетишига боис бўлур, бирон томонга юриб, бирон вилоятни • галлашимиз керак. Мен ўзимча кенгашиб, сўнг уларга айтдимки: • 'хотирамга бир фикр келди. Самарқандга борайлик. Сизларни |ипк,тинча] Бухоро томонларга тарқатиб турамен, ўзим эса Слмарқанд теварагига бориб, эл-улус ичига кирамен ва уларни ушмизга қўшиб олишга [интиламен]. Етарли лашкар йигилиб [қуч-қувват қўлга кирганидан сўнг], сизларни қақириб олурмен-Койин Жете ва Илёсхожа қўшинига қарши жанга отланурмиз ва Мовароуннаҳр мамлқкатини қўлга киритурмен». Уларнинг ҳаммаси менинг бу кенгаш ва тадбиримни тўғри деб топдилар. Юришга фотиҳа беришгач, мен йўлга тушдим. Икки юз одамимни Бухоро .II рофларига тарқатдим. Амир Хусайннинг синглиси Ўлжой Туркон огани ҳам яширинча ўша ерда қолдирдим ва ўзим Самарқанд томон йўл олдим. Йўлда Тамука қавчин² ўн беш отлиғи билан менга

¹М а н д и л — бош кийими, салла, рўмолча, ёғлиғ. Хукмдорлар бирон кимсага ўз бош кийимини, камарини, чопонини тақДим этиш орқали, унга бўлган чексиз қурматини билдирганлар.

²• Қавчин — нуфузли турк қабилаларидан.

қўшилди. Сиримни унга айтиб, Муборакшоҳ олдиға юбордим. Ўзин яширинча улус оралаб, икки мингга яқин кишини иттифокдоо қилдим. Самарқанд узра салтанат байроғини кўтаргудек бўлсам улар ёрдамға келадиган бўлдилар. Тунда пинхона Самарқандға кирдим ва тўнғич опам Қутлуғ Туркон оғанинг уйига бориб жойлашдим. Кечаю кундуз фикр оғушида чора-тадбир изладим. Ш тарика қирқ саккиз кун яшириниб ётдим. Охири шаҳарликлардаи биттаси менинг бу ерга келганимни пайкаб қолди. Сирим очилишиг оз қолганда, ночор, кечаси ўзим билан келган эллик отлик била Самарқанддан чиқиб, яна Хоразм томон йўл олдим. Мен билан би; тўп пиеда кишилар ҳам бор эди. Йўл давомида туркманларнинг би; пода йилқисидан бир нечасини қўлга Киришиб, ниёдаларимни уларға миндирдим.

[Кўп вақт] йўл юриб Амударё бўйидаги Ачиғи деган ўнқир! чўнқир ерга келиб тушдик. Шу ерга келганимда, Бухоро теварағада, қолдирган ҳарам аҳли, Мўборакшоҳ, саййид Ҳасан ва бошқа жамоа ҳам етишиб келдилар. [Булардан бошқа] Темурхожа ўғлон, Баҳром жалойир ўзларига қарашли қўшин билан келиб, менга мулозим бўлдилар. [Шу тарика], мивдта яқин отлик аскар атрофимга жамланди. Шу ерда кенгаш қилиб, Бохтарзамин¹ ва Қандаҳор² то* монга равона бўлишға ва у ерларни тасарруфимга олишға қаро{ қилдим.

ХУРУЖ КУНЛАРИ ҚИЛГАН БЕШИНЧИ КЕНГАШИМ

Бохтарзамин ва Қандаҳор томон кетаётиб, Ҳирманд³ дарёсининг бўйига етганимда тўхтаб бир юрт⁴ ясаттирдим. Аскарларимни сийлаш учун бйр неча кун ўша ерда турдим. Шу аснода Гармсир вилоятининг халқи ва сипоҳидан қарийб минг отлик турк ва тожик ҳам менга қўшилдилар. Шу тарика Гармсир вилояти ҳам менинг, тасарруфимга ўтди.

Шунда Сеистонга босқин қилишға қарор қилдим. Бу хабар; Сеистон волийсига етгач, элчи орқали совға-саломлар юбориб, мендан ёрдам сўрамишдиқим, душманларим менга зулм қилиб, қўлимдан етти қалъамни тортиб олдилар. Агар мендан душман қўлини қисқа қилсалар, аскарларига олти ойлик озиқ-овқат етказад эдим, деган эди. Ўзимча кенгашиб кўриб, сўнг Сеистон томонга қўшин тортдим. Душманлар эгаллаб олган етти қалъадан бештасинЦ куч ва қаҳр билан қўлга киритдим. Буни кўриб, Сеистон волийсининг юрагига қўрқув тушди ва кечаги душманини энди ўзига дўст тутди. Агар Амир Темур бў ерларда туриб қолар экан, Сеистон мулки)

¹ Бохтарзамин — Қадимги Бактрия; Ўрта асрларда Балх ва унга қарашля ерлар.

² Қандаҳор — Афғонистоннинг қадимий ва катта шаҳарларидан.

³ Хирманд. — Ғур (Афғонистон) дарёларидан.

⁴ Юрт — бу ерда қароргоҳ маъносига.

\ шмицдан кетиши аниқдир, дейишиб, сипоҳ ва райят барчаси Шрлашиб, менинг устимга бостириб келдилар. Сеистон волийси Г'бдасига вафо қилмагашшиг учун иложсиз, йўлларини тўсиб, 1-,* Им у жадалга • киришдим. Шу пайт бир ўқ келиб билагимга |далди, яна¹ бир ўқ оёғимга тегиб яралади¹. [Шундай бўлса „пм| охири улар устиДан ғалаба қозондим. [Лекин] ўша мамла- ПНИНГ об-ҳавоси менинг мизожимга тўғри келмагани сабабли, с),/ан кўчиб, яна Гармсирга бордим. Ўша вилоятда яраларим нпгунча икки ойча туриб қолдим.

ХУРУЖ ВАҚТИДА ҚИЛГАН ОЛТИНЧИ КЕНГАШИМ —'

У шундан иборатки, Гармсир тасарруфимга ўтгач ва яраларим К|м тузалгач; Балх сарҳадидаги тоғларда туриб, ўша ерда етарли | \|нин тўплаб, Мовароуннахр мамлакатини бўйсундириш учун юриш И1 пмоқчи бўлдим. Кенгаш шунда тўхтагач, бу ердан отланио чикдим. Одамлар тарқалиб кетиб қирқ отлик кишигина қолган эканмиз. Иекин уларнинг бариси аслзода, амирзода ва насли пок йигитлар эди. Шуидайин азаматлар бу оғир кунларда нимадандирки мен каби иитину молсиз, озиқ-овқатсиз бир кишига ҳамроҳлик қилиб, менинг ичнимга кириб [тоғ-тошла^да эргашиб юрганлари] учун тангри ^олога шукрлар айтдим. Узимча: «Аллоҳ таолонинг мен билан юларлик улуғ ишлари бўлғайким, ўзим каби йигитларни менга бупсундирмишди»,— деб ўйладим.

[Сўнг] Балх тоғларига қараб йўлга тушдим. Кет.аётганимизда Иилдирин Қорачор нўён авлодидан бўлмиш Сиддиқ барлосга дуч кглдим. Мени излаб саргардон бўлиб юрган экан, ўн беш отлиғи Вилан менга қўшилди. Унинг келганини яхн|лиқка йўйдим. Ўша куплари ов •тўшлари билан кун кечирмоқда эдик. Шу зайлда илгарилаб борарканмиз, йирокдан тепа устида бир тўп кишининг ИЭраси кўринди. Олдинга юрганимиз сари, соатма-соат уларнинг <ши хам ортиб борди. Тўхтадим. «Булар ким бўлди экан?»—деб уларкинг олдага қоровул лар юбордим. Қоровуллар бориб, Амйр (Темур)нинг собиқ навқари Қозончи-баходир экан - ва Жете лашқаридан юз отлик билан ажралиб чиқиб, шундаи бери амирни Йзлаб, саргардон бўлиб юргдн эмиш,—: деб хабар олиб келдилар.

¹ Бу жанг 1362 йилда бўлган ва Амир Темурнинг ўнг қўлини тирсагидан ва ўнг овгини камон ўки яралайди. Кейинчалик бунинг натижасида унинг оёғи қуриб Қолгаи. Шу сабабли, баъзан Шарқ адабиётида ва забт этилган халқлар тилида Амир Темурнинг оёғи оксоқдигига ишора қилиниб, уни форсийзабон аҳоли «Темурланг», гуркийзабон мамлакатларда эса «Оксоқ Темур» деб атаганлар. Бирок, шарқ ёзма мпнбаларининг аксариятида уни: «Сохибқирон Амир Темур Кўрагоний», Амир Темур ибн Тарағай'Баходир деб атаганлар. Шарафуддин Али Яздийнинг келтири- Шича, бир неча йиллар ўтиб, ХЗКЗ^йилда, Дмир Темур икКинчи маротаба Сеистонга 1- .!4| билан бвради ва уни аввалги муҳорабада яралаган хукмдораяи камондан отиб Улдиришни буюради.

Қоровул —қўшининг олдида борувчи хабарчи қисм. (Разведка.)

[Буни эшитиб] ерга бош қўйиб тангри таолога шуқр қилдим.¹ Дархол Қозончини ҳузуримга олиб келиш учун одам юбордим, У келгач, тизза уриб оёқларимни ўпди. Мен ҳам унинг кўнглини олиб, ёғлиғимни бошига қўйдим. Сўнг бу ердан юриб Дарайи Арсиф¹ деган жойга келиб тушдим. Эртаеига отланиб, дарани айлана бошладим. Унинг ўртасида бағоят хушхаво бир тепалик бор экан, мен ўша баландликка чиқдим. Лашкарлар ул тепаликни қуршаб жойлашдилар. Ўша кеча жума туни эди, тонг отгунча [худодан мадад сўраб] ухламай- чиқдим. Тонг отгач, бомдод намозини ўтадим, сўнг қўлимни дуога очган эдим, кўзларим) ёшланди. Юрагим бўшаши. Тангри таолога ёлвориб, мени б¹ сарсонликдан қутқаришини тиладим. Дуо тамом бўлганича ҳам йўқ эдики, узокдан бир тўп одам кўринди. Улар тепаликни ёнлаб ўт¹ кетмоқда эдилар. Отланиб, уларнинг кимлигини билиш мақсадида, ортларидан бордим. [Қарасам] ҳаммаси бўлиб етмиш отлик эканлар. Улардан сўрадим:

— Баходирлар, ким бўласизлар?

Улар дедилар: >

— Амир Темурнинг навкарларимиз. Уни излаб тополмай, кезиб¹ юрибмиз.

Мен дедим: «Мен ҳам амирнинг навкарларидан биридурмен Юрингиз, сизларни унинг олдига бошлаб борайин».

Улардан бири отини чоптирди ва бориб гапимни ўз сардорларига етказдики, «биз Амир Темурнинг ҳузурига олиб борадиган йўл-бошловчини топдик», деб.

Улар отларининг жиловини буриб, мени дархол ҳузурларига келтиришни буюрдилар. Улар уч фавж экашгар. Биринчи фавжнинг сардори — Туғлиқхожа барлос, иккинчиси — амир Сайфуддин, учинчиси — Тубак-баходир экан. Кўзлари менга тушгани ҳамоноқ, ўзларидан кетаёзиб, отдан тушдилар. Тизза уриб, узангимни ўпишди. Мен ҳам отдан тушиб, ҳар бири билан кучоклашиб кўришдим. Мандилимни Туғлуқхожанинг бошига қўйдим. Жуда нозик ишланган, олтин билан зийнатланган кама-т римни эса амир Сайфуддиннинг белига боғладим. Чопонимни Тубак-баходирга кийдирдим. Уларнинг кўнгли юмшаб бағоят таъсирландилар. Мен ҳам каттиқ таъсирландим. Намоз вақти етишгач, жамоат билан намозни адо этдик. Сўнгра отланиб қароргоҳга бориб тушдик, мажлис куриб, тўй бердик. Эртаси куни Шер-Бахром ҳам келди. У илгари ёшлиқ қилйб, мендан ажраб, Ҳиндистон заминини ҳавае қилиб кетган эди. Қилган ишларидан пушаймон бўлиб, мендан кечирим сўради. Мен уни кучоғимга олдим ва узрини қабул қилдим. Шу қадар унга меҳрибонлик кўрсатдимки, у хижолатдан бутунлай фориг бўлди.

¹ Дарайи Арсиф — Балх кўхистони (Элбурз)да жойлашган даралардан бири.

Кўшинимнинг сонини ҳисоблаб кўрсам ҳаммаси бўлиб уч юз ўн П отлик экан. Кенгаш қилиб бирон қалъани қўлга киритиб у¹ Ш¹лашишга қарор қилдим'. Дастлаб Аложу қалъасини босиб рлишга жазм қилдим. Илёсхожа томонидан Менгли Буғо сулдус¹ Ёу қалъага қўйилган экан. У ерни озик-овқат ва юклар сақланади- 1вп жойга айлантирмоқчи бўлдим. Шу мақсадда Аложу қалъасига т¹ олдим. Шер Бахром ва [Менгли Буғо сулдус] ўрталарида қлдимдан ошнолик бўлганлигидан, у, «мен қалъага бориб, уни ^тмизга эл қилиб олсам»,— деб рухсат сўради. Бирок Шер Накром қалъа атрофига етиб боргач, мёнга «Менгли Буғонинг | V чига қараганда, Илёсхожа қалъани унга ишониб топширган, шумдай бўлгач, энди Амир Темурга эл тутиниб, қалъани унга юнишрса, мардлик ва мурувватдан узок иш бўлур эмиш. [Шунинг учуи] қалъани бизга топширишдан бош тортди»,— деган хабар ВЛДИ. Лекин менинг кўшин тортиб келаётганимдан хабар топгач, қўйлига ваҳима тушиб, қалъани ташлаб қочди. Илгари мегагаг чмчматимда мулозимлик қилган, дулон жовун.-қавмидан уч юз ии¹т у билан (Менгли Буғо бирлан) шу қалъада эди, улар келиб мсмга қўшилдилар. [Бу ердан кўчиб] Дарайи Суф² деган ж¹йга кслдим. Ўша вақтда Туман-баходирнинг ўғли Имлис Балх шаҳри птрофида талончилик билан машғул эди. Менинг келганимдан ч.бар топиб, икки юз отлиғи билан келиб менга мулозим бўлди. Мсм ҳам унинг кўнглини олиб овунтирдим. Шу ерда туриб, Гпмука-баходирга уч отлик қўшдим ва Термиз дарёсидан кечиб утиб, Жете лашкари ҳақида, унинг аҳволи ва режалари тўғрисида 1»бар топиб келтиришни буюрдим. Тамука тўрт кундан кейин кслиб шуи хабар қилдики, Жете лашкари Термиз вилоятига кслмишлар, халқини талаб, уруш-талаш билан машғул эмишлар. Ёупи эшитиб, Дарагез³ деган жойга бориб туришни лозим кўрдим. ксйинрок қулай фурсат топиб, Жете лашкари устига тўсатдан иостириб боришни ўйладим. Дарагезга келгач, Жайхун дарёси (ўйида жойлашган Элчибуғо майдонига келиб тушдим. Илёсхожа Царагезга келганим ҳақида хабар топиши биланок қўшинидан бир шча фавжни менга қарши урушга ҳрзирлади.

Шу орада Жете қўшинидан бўлмиш амир Сулаймон барлос, имир Мусо барлос, амир Жоку барлос, амир Жалолиддин, амир Циндука барлос Жете амирларидан юз ўгириб, ўз аскарлари билан н ки Термизга келиб тушганлари ҳақида хабар келтирдилар. Улар мспинг ҳузуримга юборган Тулан-Буға етиб келиб, мулозиматимда бўлди.

¹ Сулдус — мўғул қабилаларидан.

Дарайи Суф — Афғонистоннинг Бомийн вилоятига қарашли мавзе, ўрта || рларда Балх хонлигига қараган».

³ Дарагез — ўрта асрларда Балх хонлигига қарам бўлган мавзе. Балхнинг Мнубий тарафида, Балхдан тахминан 4 фарсах> масофада жойлашган.

[Номлари юқорида тилга олинган] амирлар минг отлик аскари билан менга қўшилмоқчи ва мулозим бўлмоқчи эканликларини маълум қилдилар. Мен эрсам уларнинг келишини ишимнинг ўнгланишидан даракчи деб тушундим. Улар менга тунда Жете лашкари устига кутилмаган боскин қилишни маслаҳат бердилар. Отланиб йўлга чиққан ҳам эдикки, Жете қўшини етиб келгани хақида, хабар келтирдилар. Мен ўз қўшинимни сафга тизиб, душман қаршисига келиб турдим. Ҳар икки лашкар ўртасида сув бор эди. Ғанимларимни чучук сўз, ширин хикоятим билан ўз томонимга эгмоқчи ва улар вужудидаги ёндирувчи [ғазаб] ўтини тўғри тадбир суви билан ўчирмоқчи маслаҳат кўрдим. Шу тарзда уларни ром қилмоқчи бўлдим. [Айнан шу мақсадда] Жете лашкарининг сардори амир Абу Саъидга [кўп яхши] сўзлар айтдим. У айтган гапларимни маъқуллади. Бироқ бошқа амирлар унга қарши чиқишиб, уруш қилиш тарафдори бўлдилар. [Буни кўргач] менинг ҳам [ғазаб] ўтим алангаланиб, лашкаримни сафга тиздим.

ЖЕТЕ ЛАШКАРИНИ СИНДИРИШ МАҚСАДИДА ҚИЛГАН САҚКЗИНЧИ КЕНГАШИМ

Ўз-ўзимга дедим: «Жете қўшини билан жанг қилсам-у, улар кўп сонли бўлгани туфайли мабодо менинг лашкаримга зарар етса-чй?»¹ Лекин шу заҳотиёқ ғайратим ёкамдан тутиб деди: «Салтанатни эгаллашга даъвогарлик қилиб хуруж қилган экансан, салтанат шаъни ва мартабасига лойиқ иш тутишинг зарур. Жангга кириб, ё зафар қучиб ғолиб бўлгайсан, ёхуд ўлдирилгайсан». Жанг қилишга тутиндим. Қарасам, ғанимлар! уч фавжга бўлиниб, урушталаб бўлиб турибдилар. Мен ўз лашкаримни етти фавжга бўлдим. Етти фавж қўшинимни кетма-кет душман устига юбориб туришни маслаҳат кўрдим. Жангу жадал ўти [кўкка] кўтарилгач, амр қилдимки, хировул² фавжлари пистирмадан туриб ғанимга ўқ-ёй ёғдирсин. Шиковул³ ва чаповул⁴ қанотидаги фавжларга эса хужумга ўтишни буюрдим. Ўзим бўлса жарнғор⁵, ва баронғор⁶ фавжлари билан ҳаракатга келдим. Биринчи ва иккинчи ҳамланинг ўзидаёқ Жете лашкарининг бош қўмондони (амир ул-умаро) Абу Саъидни енгдим. Шу пайт Дайдар Андхўди ва Менгли Буғо менга қарши жанг қилиш учун майдонга тушдилар. Уларга қарши ўзим

¹ Сўзма-сўз таржимаси: Улар кўп сонлидирлар, мабодо ёмон кўзлари билан лашкаримни жодулаб қўйсалар-чи?

² Хировул — қўшиннинг илғор қисми кетидан борувчи бўлинма.

³ Шиковул — қўшиннинг сўл қанотини кўриқлаб турувчи бўлинма.

⁴ Чаповул — тўсатдан боскин қилувчи қўшин.

⁵ Жаронғор — тўғриси жавонғор — қўшиннинг сўл қаноти.

⁶ Баронғор — қўшиннинг ўнг қаноти.

пм.шдим ва биринчи ҳамладаёқ ҳар иккисини ҳам тумтарақай қилдим. [Шундай қилиб] Жетенинг лашкари енгилиб, тарқалиб ва I очилиб кетди.

САЛТАНАТНИ ТИКЛАШ ЙЎЛИДАГИ ТЎҚҚЗИНЧИ КЕНГАШИМ

Жете қўшини бошлиқлари устидан ғалаба қозонганимдан кейин и,| салтанатни қўлга киритиш учун хуруж қилганлигим хақидаги¹ ибар Туронзаминда тарқалгандан сўнг, салтанатни ўз тасарру- (>имга олгудек бўлсам, адолат билан ҳукмронлик қилишга азму казм этдим.

Салтанатимнинг барқарорлиги кенгашини шундан топдимки, гўм;(анган хазинамдаги нақд пуллар ва [қимматбаҳо] буюмларни сиоихга тақсимлаб бердим ва даставвал Қаҳалқа қалъасини¹ олишга қасд қилдим. Сўнгра қўшинга [етарли даражада] озуқа гериб, сафга тортиб, Жайхун дарёси бўйига келиб тушдим. Термиз кечувидан нариги қирғоққа ўтгач, Қаҳалқа қалъаси гарафига қоровуллар юбордим. [Ўзим] Жайхун бўйида бир неча кун турдим ва қоровуллар олиб келадиган хабарни сабрсизлик оилан кутдим.

Менинг бу ерга келганим хабари Илёсхожага эшитилгач, Иекчакнинг инйси Олчун-баходирни катта қўшин билан устимга юборди. Қоровулларим ғафлат уйқусида қолган эканлар, уларнинг ёниДан ўтиб, фақат кечалари ҳаракат қилиб тун қоронғусида гўсатдан хужум қилдилар. Мен уч томони сув билан ўралган ярим оролда ўринлашгандим. Ярим орол ташқарисида қурилган бир неча чодир Жете лашкари томонидан талон-торож қилинди. Омон қолган аскарлар ярим оролга кўчиб ўтдилар [ва жон сақлаб қолдилар]. Мен бўлсам уруш талаб бўлиб, зудликда ярим оролнинг кириш қисмига бордим. Душман мендан кўрққани сабабли урушга ботиниб қиролмади. Ўн кунгача мен шу ярим оролда турдим. Сўнг у ердан чиқиб, сув бўйларида олачуқ (чодир)лар тиктириб, Жете лашкарларининг қаршисида бир ойча кузатиб ётдим. Охири ғанимни кўрқув босиб, ортларига қайтиб кетдилар. Мен сувдан ўтиб, уларнинг манзилига тушдим ва душман орқасидан таъқиб қилиш учун бир фавж аскар жўнатдим.

САЛТАНАТИМНИ МУСТАҲКАМЛАШ УЧУН ҚИЛГАН ЎНИНЧИ КЕНГАШИМ

Жете лашкарини мағлубияга учратганимдан сўнг, Бадахшон вилоятига бориб, уни эгаллашга, [бу билан] салтанат ишларига ривож беришга қарор қилдим. [Шу ниятда] дарё бўйидан кўчиб

Қаҳалқа қалъаси — Термизга яқин қадимий қалъалардан бири.

Хулм' деган жойга тушдим. [Шу ерда] амир Қозоғон²нинг набираси ва қайноғам бўлмиш амир Хусайн билан учрашдим. Унинг шарафига зиёфат бердим. Сўнгра Амир Хусайн билан кенгашиб, Бадахшонга боришга қарор қилдим. Қундуз³га етиб боргач, Юрулдой⁴ элининг сардорлари у ерда тўпланиб, менга қўшилмагунича ўринлашиб турдим. Келишгач, уларнинг ҳар бирига фахрли халатлар кийгизиб, кўнгилларини овладим. •

Қўшинимнинг жангга ҳозирлиги ҳақидаги хабар Бадахшон шоҳларига етгач, урушга тайёргарлик қўра бошладилар. Маслаҳатни шунда қўрдимки, эпчиллик, уддабуронлик қилиб, душман қўшин тўплаб улгурмасдан бурун уларга зарба бериб, уларни тўзитиб юбормоқчи бўлдим. [Шунинг учун] юриш қилиб, Толиқонга етиб келдим. Толиқонга келганимдан Бадахшон шоҳлари хабардор бўлгач, тинч йўл тутиб, менга мулозим бўлишни ихтиёр қилдилар. Қўллаган тадбиримдан кўнглим тўлди ва хато қилмаганлигимни англадим. Менинг салтанатим бутун Бадахшон вилоятита ёйилди. Бадахшон сипоҳларининг аксари менинг хизматимда бўлишни ихтиёр этдилар.

САЛТАНАТГА РИВОЖ БЕРИШ УЧУН ҚИЛГАН • ЎН БИРИНЧИ КЕНГАШИМ

Бадахшон шоҳлари менинг итоатимга киргач, Хутталон⁵га қараб юрдим. Бу мамлакатга келсам, қайноғам Амир Хусайннинг кўрслигидан Пўдод-буғо ва Шер Баҳром ундан ажралиб, ўз улусига кетиб қолган эканлар. Бу ердан қўчиб; Дашти қўлак⁶

¹ Хулм — Балхнинг шарқий тарафида, Амударёдан 6 фарсах нарвда жойлашган ўрта аср шаҳарчаси.

² Амир Қозоғон — чингизийлар сулоласига мансуб ҳукмдор (1347—1358). У 1347 йили Қозонхонни (қароргоҳи Қаршида бўлган) жангда ўлдириб, ҳокимиятни ўз қўлига олган. Амир Қозоғон кўчманчи беклар ва аъёнлар манфаати йўлида доимо қўшни вилоятларга босқинлар уюштирган. Кўпроқ қартлар сулоласи (1245—1389) қўли остида бўлган Хирот вилоятига юришлар қилди. У кишини Соли-Саройда, ёзни эса Хутталон ва Мункда³ ўтказарди. 1357—58 йилда Қутлуғ-Темурнинг буйруғи билан Амир Қозоғон овда ўлдирилди. Ҳукмронлиги даврида амир бўлганлиги туфайли, ҳокимият тепасида эса хонзода бўлиши шартлиги боисидан, аввалига Чингизхоннинг ўғли Ўғдай наслдан бўлган Доатмандчи (Донишмандчи) ўғлини хон деб эълон қийди. У ўлдирилгач, Боёнқулихонни унинг ўрнига ўтказди. Улар номидан танга зарб қилиб, бутун ҳокимиятни ўз қўлида ушлаб турди.

³ Қундуз — Тохаристон шаҳарларидан, ўрта асрларда Балх хонлигига қараган.

⁴ Бурултой бўлса керак. У жалоир қабиласининг етакчиси бўлган. Унга қарашли эл ҳақида сўз юритилади.

⁵ Хутталон — Амударё бўйида жойлашган қадимий вилоят. XVI асрда бошлаб Қўлоб деб аталган.

⁶ Дашти қўлак — Хутталон (Қўлоб)га қарашли ер.

жилгасига бориб тушдим. [У ердан] Жете ва Ўлсхожа лашкарлари аҳолидан хабар олиб келиш учун жосуслар жўнатдим. Жосуслар ўн кундан кейин хабар келтирдиларким, Жете амирлари: ипринчиси — Қуч-Темур Бекчик ўғли, иккинчиси — Темур Нўбкон, учинчиси Сорик-Баходир, тўртинчиси — Шанқум, бешинчиси — Ўжибекнинг иниси Туғлуқхожа йигирма минг отлик аскарлари билан Халотий билан Пули сангин¹ оралиғида ўринлашган пиришлар.

Улар мен турган ер ва қўшиним қай аҳволда эканлигини билиб Келиш учун олдимга элчи жўнатдилар. [Элчининг кўзини бўяш мақсадида] лашкарларимни икки марта қайта-қайта унинг олдида ўтказтирдим, сўнг элчига руҳсат бердим. [Кейин] кенгашиб, элчи ордидан кетма-кет [қўшин тортиб] боришга қарор қилдим. Лекин лашкарларим бу ишда мен билан ҳамжихатлик қилмади. Лашкарларимни атрофимга бирлаштирмоқчи бўлдим. Шунинг учун баъзиларига мурувват, меҳрибошшқ қилдим, бошқалари билан келишишга интилдим, яна бир гуруҳини эса молу дунё билан ўзимга эгмоқчи бўлдим. Яхши сўз, аҳду паймон ва ваъдалар билан қолганларининг кўнглини кўтаришни маслаҳат қўрдим.

Шу аснода хабар келтирдиларким, илгари менинг навқарим бўлган Туғлуқ сулдус ва Қайхусрав, Жетенинг олти минг отлик аскарига бошчилик қилиб, менинг устимга келмоқда эмишлар. Бу хабар менинг лашқарим ўртасида тарқалгач, уларнинг иттифоқсизлиги янада қучайиб, саросимага тушиб қолдилар. Лекин амир Жоку, Ики Темур, амир Сулаймон ва амир Жалолиддин менинг ёнимда қолдилар.

ЛДШКАРИМНИ ИТТИФОҚҚА КЕЛТИРИШ УЧУН ҚИЛГАН ЎН ИККИНЧИ КЕНГАШИМ

Амир Жоку, Ики Темур, амир Сулаймон ва амир Жалолиддинларни хилватроқ ерга қорладим ва уларни ўзимга иттифоқ қилмоқчи бўлдим. Хилватда улар билан суҳбат қуриб, «давлатимга шерик бўласизлар»,— дедим. Бу билан ўзларига ишонч ва менга хизмат қилишда қатъият уйғотдим. Шунга ўхшаш, мен билан иттифоқи бузилган тоифадаги бошқа амирларни ҳам бирма-бир холи жойга қорлаб, ҳар қайсиси билан алоҳида гаплашдим. Булардан мол-дунёга хирс қўйган очкўз ва тамагирларига мол-ашё ваъда қилдим, мансаб-мартабага ва мамлакатларни бошқаришга кўз тиккан амалпарастларни қўлим остидаги мамлакат ва вилоятлардан бирига [ҳокимлик] қилишга номзод қилиб қўрсатдим.

¹ Пули сангин — Хисор вилоятида, Вахш дарёси устига қурилган тош қўприк.

Уларнинг ҳаммасини умид ва кўрқинч орасида сақладим. Ҳар бирига биттадан ноиб ва кутвол¹ тайинладим.

Крилган лашкарларни ҳам емак-ичмак (луқма) ва кийим-кечак (хирка)² билан умидвор қилдим, ширин сўз ва очиқ юз билан уларни ўзимга ром этдим. Қилган бир хизматини ўн баробар қилиб тақдирлаб, дилларини хушнуд қилдим. Натижада мени кўллаб-қувватлаганлар ҳам, тескари бўлган мунофиқлар ҳам барчаси энди атрофимда бирлашди. [Ҳар ерда] ва ҳар ишда бирлик-иттифокликни қўлдан бермасликка, амримдан чиқмасликка ваъда бериб, мен учун мол-жонларини аямай, майдонда жонбозлик қилишга аҳд қилдилар.

Лашкардан кўнглим тинчлангач, Илёсхожага қарши жангга ҳозирлик кўра бошладим. Уни дафъ этиш ва қай йўсинда уруш олиб боришим ҳақида қилган кенгашим шу бўлдики, ғанимлар хабардор бўлиб улгурмасдан, чаптастик билан уларнинг устига кўкқисдан боскин қилиш (турктоз)га қарор қилдим. Бу хусусда Қуръони мажиддан фол очиб қарасам, ушбу ояти қарима (улуғ) чикди: «Қанчадан-қанча кичкина гуруҳлар» Аллоҳнинг изни билан катта гуруҳлар устидан ғалаба қилган»³.

Ушбу башоратни топганимдан кейин лашкаримни тартибга келтирдим, уни етти фавжга бўлиб, йўлга тушдим. Тонг ёриша бошлаганда [Туғлуқ-Темурхоннинг] хировули бўлмиш Туғлуқ сулдус ва Қайхусравга етишдим. Ўқки ҳамла билан уларни енгдим ва Илёсхожа жойлашган Пули сангин (Тош кўприк)гача қувиб бордим.

Оқшом тушгач, етган еримизда тўхтадик. Жанг майдони совиб қолмаедан, қизиғида Илёсхожанинг қарийб ўттиз минглик лашкари устига тўсатдан боскин қилишга қарор қилдим. Бордию [юришни] тўхтатсам ва бирон қор-хол юз бергудек бўлса, унинг иложини топиш учун [ўзгаларнинг] кўмагига мўхтож бўлиб қолишим мумкинлиги тўғрисида ўй сурдим. Орқадан Амир Хусайн [лашкари билан] мени қўллаб-қувватлаб келаётган бўлса ҳам, бироқ мен ўзимни унинг ёрдамига мўхтож бўлиб қолиш даражасига етказмадим. Тўғри чораю тадбир ишлатиб, Илёсхожа лашкарини синдирдим.

ЖЕТЕ ВА ИЛЁСХОЖА ЛАШКАРИГА ШИКАСТ ЕТКАЗИШ ҲАҚИДА ҚИЛГАН ЎН УЧИНЧИ КЕНГАШИМ

Биринчи навбатда Илёсхожанинг барча зафарли фавжларини бир жойга боғланган ҳолда ушлаб туришга қарор ваддим. Шу мақсадда айир Муайяд орлот⁴, Учқора-баходир, Амир Мусо

¹ Кутвол — қалъа комендант.

² Хирка —% ерда умуман уст кийим маъносига; дарвишларнинг махсус уст кийими ҳам шу ном билан аталган.

³ Қуръон, 2-сура, 249-оят.

⁴ Турк-мўғул қабилаларидан.

тинчилигида икки минг отлик аскаримни Илёсхожа рўбарўсидаги кўнрик ёнига жбйлаштирдим. Ўзим бўлса беш минг отлик билан 11 чёсхожа кўшини тепасида жойлашган тоққа чиқиб ўрнашдим ва Шчаси кўп жойга гулхан ёқишни буюрдим. Жете сипохийлари тш даги кўп гулханлар, қаршиларида Пули сангин бошида турган имшкаримнинг катта фавжини кўриб, кўрқувдан саросимага тушиб қолдилар. Ўша тунни Илёсхожа кўшини «жангга ҳозирлан!» йуйрурини кутиб [уйқусизликда] ўтказди. Мен тун билан тоғ VI тида ухламай тангри таоло даргоҳига илтижо қилиб, ундан ОЖйзу мухтож бандасига мадад беришини тилаш ва пайғамбарий миз Муҳаммад, саллоллоҳу алайҳи васаллам, унинг яқинлари ва тхобаларига салават айтиш билан машғул бўлдим. Ярим уйқу ва я]им ўйғоклик орасида қулоғимга аллакимнинг: «Темур, фатҳу •шфар сенга ёр бўлади!»— деган оврзи эшитилди. Тонг отиб, ёруғ гушгач, намозни жамоат билан ўқидим. Шу вақт қарасам, Илёсхожа ўз амирлари билан отланиб, фавж-фавж бўлиб кетаётгидилар. Амирларим ва сипохийларим уларнинг кетидан қувиш қасдида мендан буйруқ беришимни илтимос қилдилар. Мен ўзимча кенгашиб, уларни то мақсадлари маълум бўлгунча таъкиб этишни бир оз кечиктиришни маслаҳат кўрдим. [Тахминан] тўрт фарсанг ерга бориб тўхтаганларидан кейин мен уларнинг фикрини тушундим. Мақсадлари бизни тоғдан тушириб, яланг ерда жанг қилиш экан. [Бир неча кун илгари] мен шикаст етказган хировул нмирлари ҳам [Илёсхожа] қошига қочиб борганди ва Илёсхожа уларни тоза қочиб берганди.

Бу пайт мен уларнинг фикридан вокиф бўлганим ва тоғдан тушмаётганлигимни кўриб, орқаларига қайтишга ва менга ҳужум қилишга мажбур бўлдилар. Мен фавжларимни тоғ этагида сафга тизиб, жангга киришни мўлжалладим. Жете лашкарлари тоғ этагига етиб келиб, нима қилишини билмай хайрон бўлиб турганда, баҳодирларимга ёв устига қалин ўқ ёғдиришни буюрдим. Душманнинг кўпини ярадор қилдилар. Кеч кириб қоронғу тушганда, қўлларидан бир нима келмаслигини кўришгач, тоғ этақларини гир айлангириб жойлашдилар. Ўша кеча лашкаримни тўрт фавжга бўлиб, ўзим бош бўлиб, тунда ғаним устига тўсатдан боскин қилиш фикрига келдим. Менинг бу кенгашим амирларимнинг ҳам дилига ўтиргач, тонгга яқин отландим ва тун панасида тўрт томондан ғаним устига ҳамла қилдим. Жете лашкари ўзини йиғиб, тартибга келтиргунча баҳодир йигитларим уларни тўзғитиб ташладилар. Чопкилаш "пайтида ҳар икки томондан кўп одам ўлди. Жете лашкари «ал-фарор»/, «ал-фарор» дея чекиндилар. Мен Илёсхожага етиб олиб, «Йўл бўлсин?»— деб бақирдим. Овозим Илёсхожанинг қулоғига етгач, у ғазаб билан лашкарига дўк-пўписа қилди ва аскарлари ортларига қайтдилар. Кун кўтарилгунча қўшинларимиз ўртасида жангу чопқин давом этди. Садоқ-ўқдонларимиз бўшади. Ғаним лашкари чекина туриб жанг қилдилар ва тўрт

«Қуръон», 33-сура, 16-оят.

фарсанг узокликдаги ўз қароргоҳларига йўлда тўкилиб-сочишиб, шикаста ҳол, базўр етиб олдилар. Мен ҳам тизгин тортиб, ортларидан бошқа қувмадим ва ўша атрофда кўндим.

ЖеТе лашкари урушда енгалганига иқроп бўлганидан кейин иккинчи бор жанг қилишга ботинолмади. Мен эса сипоҳим билан Илёсхожа қароргоҳи (ўрду)ни қуршаб олдим. Сўнг вақти-вақти билан уларга ҳўжум қилиб, муҳорабалар солдим. [Ҳоли жонига қўймай] Тинкасини қуритдим. Охири чорасиз қолган Илёсхожа Хўжапд суви¹дан ўтиб кетди². Мен ҳам уларни таъкиб қилиб ўтирмасдан фатҳу зафар билан Мовароуннаҳрга қайтдим.

[Шундан сўнг] салтанатимнинг мустақиллиги ва мустаҳкамлиги борасида кенгашлар ўтказдим. Кенгашларим ўзини шавкатли буюк амир (амири азим уш-шаън) деб ҳисоблаган ва бошқа амирлардан ўзи улуғроқ билаётган амирларни итоат эттириб, бўйсундиришга қаратилганди. Биринчи навбатда Мовароуннаҳрда салтанат байроғини кўтарган амир Қозоғоннинг набираси Амир Хусайнни давлатимга шерик деб [элга] эшиттирдим ва у билан муросаю мадора қилдим. Гарчи у ташқи кўринишидан менга дўстлик билдирса ҳам, аммо ичидан ҳамиша ҳасад ва нифоқ мақомида турди. Унинг ўзи Мовароуннаҳр салтанати тахтига ўтиришни ррзу,³ этарди³. Унга ишончим йўқлиги туфайли хожа Шамсидди [Кулол]⁴ мазорига бошлаб бориб, дўстлик изҳор қилиб қасам ичдим. У ҳам дўстликка хилоф бирон иш қилмаслик ҳақида аҳду паймон қилди.

Шундан кейин яна уч бор Қуръони мажидни қўлига олиб, дўстлик бобида онт ичди. Аҳдига вафо қилмагани учун охири менинг [жазойимга] гирифтор бўлди.

Амир Боён сулдуснинг ўғли амир Шайх Муҳаммад ўзини улуғ амир деб ҳисобларди. Унинг ҳам [қўнглини топиб] ўз томонимга оғдириб олдим ва етти қўшинга бошлиқ қилиб, ўзимга мутеъ ва мулозим этдим. Мазкур қўшинларнинг амирларидан ҳар қайсисига вилоят инъом қилдим. Мендан ажралиб ўз улусига кетиб қолган Шер Баҳром ҳали ҳам менга бўйсунганини истамас эди. Уни ҳам ўзимга оғдириб олдим ва ҳузуримга чақиртирдим. У ўз улуси билан келиб, менга итоат қилажагини билдирди. Шер Баҳромни ўз мулозимим этиб, бир вилоятни унга тортик қилдим.

Амир Хусайн билан орамизда қариндошчилик бор бўлганлигидан унга ҳар хил мурувват кўрсатиб, муросаю мадора қилдим, лекин дўст бўлмади. Иш шу даражага бориб етдики, Балх ва Хисори Шодмон вилоятларини мендан тортиб олди. Мен [эсам] униш- синглиси ҳарамимда эканлигининг хотирини қилиб, Амир Хусайнни сиқувга олмадим. Илгари менга ёвлик қилган барча

¹ Х ў ж а н д с у п и — Сирдарёнинг ўрта асрларидаги номларидан.

² Илёсхожа 1366 йилда вафот этган.

³ 1361—1365 йиллар мобайнида Амир Темур ва Амир Хусайн муносабатлари яхши бўлган. Вирок, 1365 йилги «Жанги лой» деб аталмиш муҳорабдан сўнг ўрталарида адоват тугилди,

⁴ Шамсиддин Кулол қабри Шаҳрисабзда жойлашган.

амирлар охири бўйсундилар-ку, деган ҳаёлда у билан муроса қилиб Квддим. Лекин Амир Хусайн ҳамиша мени мағлуб этиш пайида фириб бериб келарди. Охир-оқибат уни шамшир зарби билан мутеъ қилишга Қарор қилдим.

Турон вилоятини забт этиб, Мовароуннаҳр вилоятини ўзбеклар иужудининг хас-хашагидан тозаланимдан кейин, баъзи улусларнинг амирлари менга итоат этиб бош эгишни истамадилар ва ҳар бири ўз қабилалари олдида [ҳеч кимга бўйсунмаслигини кўрсатмоқчи бўлиб] ноз қилиб турардилар. Амирларимдан баъзилари уларнинг ёнини олиб менга «бу давлатга баримиз шерик бўлганимиздан кейин, уларни ҳам давлатга шерик деб билайлик» дедилар. Лекин уларнинг гаплари менинг салтанат юритишимдаги ғайратим-Г8 таъсир қилмади. Ўзимча кенгашдимки, «худо битта, унинг шериги йўқдир. Шундай бўлгач, Аллоҳ таолонинг муқаддас мулки — ер юзига эгалик қиладиган (қадҳудо) киши ҳам битта бўлиши керак». Шу вақт [авлиёлардан деб ҳисобланган] Бобо Али Шох олдимга келди ва: «Ҳой Темур, тангри таоло буюрганки, агар ерда ва кўкда икки худо бўлса, жаҳоннинг иши бузилур» деди. Мен унинг сўзларига эргашдим. Қуръони мажиддан фол очсам ушбу кутлуғ оят чиқди: «Инно жаалнока халифатаи фил арз», яъни «Биз сени ер юзида халифа қилдик»¹. Мен бунини [истикболнинг] хайрлик ва муборак фоллари сирасига киритдим ва ўзларини давлат шериги билиб, менга бўйсунганини истамаган амирларни турли тадбирлар ишлатиб ўзимга итоат эттириш учун бир неча бор кенгаш ўтказдим. Кейин, энг аввал Амир Ҳожи барлос олдига бориб, уни ўзимга иттифокдош қилдим. Баён сулдус ўғли Шайх Муҳаммад шаробхўрликка муккасидан берилиб кетганди. Охири шароб унинг бўғзидан олди ва у олам билан видолашди. Унинг вилоятини ўзимга қўшиб олдим.

Амир Боязид жалоир ҳам Хўжанд вилоятини тасарруф этган эди. Унга [дўстона] насихат қилсам қабул қилмади. Оқибатда ўз улусининг одамлари унга қарши чиқишиб, тутиб олдимга келтирдилар. Мен [ўтган ишларни юзига солмай] унга илтифотлар кўргиздим. Бунини кўргач, ўзи [уятдан] шарманда бўлди.

Элчи-Буғо сулдус Балхда ўз салтанати туғини кўтарган эди. Бобоси Амир Қозоғон тахти шу ерда бўлганлиги унун Балх тахтига даъво қилаётган Амир Хусайнни Элчи-Буғога қарши қайрадим.

Муҳаммад Ҳожа Аперди, найман аймоғидан бўлиб, Ипибирғот вилоятини босиб олгач, менга қарши исён туғини кўтарганди. Мен унга бошқа вилоятни бериб, уни ўзимга содик навқар қилиб олдим.

Бадахшон вилоятига эгалик қилаётган Бадахшон шоҳлари эса менга қарши душманлик йўлини тутдилар. Уларнинг ҳар бири билан турли келишув қилдимки, бир-бирлари билан урушиб кетдилар. Охири менинг паноҳимга кириб, [бўйсундилар].

¹ Қуръон, 38-сура, 26-оят.

**МЕНИ ҚЎЛГА ТУШИРМОҚЧИ БЎЛГАН
АМИР ХУСАЙННИНГ МАКРУ ҲИЙЛАСИДАН
ҚУТУЛИШ УЧУН ҚИЛГАН ҚЕНГАШИМ**

Амир Хусайн, «менинг дўстлик ва қариндошликни риоя қилишдан бўлак ниятим йўқ»,— деб Қуръон устида қасам ичи ва ўша Қуръонни менга жўнатди. У яна мана буларни ҳам айтганди: «Агар сенга айтган гапларимга ҳилоф бирон иш тутиш ниятим бўлса ва ўртадаги аҳд-паймонимни бузиб сенга ёмонлик қилсам, шу ушлаган Қуръон — худонинг китоби мени урсин». Уни мусулмон деб билганим учун сўзларига ишондим. Шундан кейин у менинг хузуримга одам юбориб, «ўртадаги аҳд-паймонимизни янгиласак, худо ҳаққи дуруст бўларди», деб мени Чакчек дарасида учрашишга даъват этганди. Унинг мақсади мени макру фириб билан қўлга тушириш эди. Аҳд-паймони, сўзига ишониб бўлмаслигини билсам ҳам, аммо Қуръон ҳурматини сақлаб, [айтган жойига] учрашувга боришга қарор қилдим. [Бироқ бу борада] кенгашиб, Чакчек дараси атрофига баҳодирларимдан бир гуруҳини юбориб, яшириб қўйишни, кейин эса ўзим бир неча одамимни олиб, учрашувга бормоқчи бўлдим. Амир Хусайн хизматида бўлган дўстларимга хат юбориб, улардан Амир Хусайн қилмоқчи бўлган ишидан менй огоҳ қилиб туришларини сўрадим. Дўстларимдан бири Шер Баҳром Амир Хусайннинг нияти шум эканлигидан мени огоҳлантирди, Амир Хусайн [буни сезиб қолиб] Шер Баҳромни қатл эттирди, менинг устимга эса минг отлик аскар билан ҳужум бошлади. Бу хабар менга етиб келганида энди дарага келиб тушган эдим. Қўшинимни тартибга солдим. Шу вақт Амир Хусайн лашкарий фавжининг қораси кўринди. Қоровуллар Амир Хусайн лашкарининг фақат бир фавжи эканлиги, Амир Хусайннинг ўзи келмаганлигини хабар қилдилар ва «Амир Темур бир ўзи келибди, деган гапни эшитиб, сизни қўлга тушириш учун лашкарининг бир фавжини юборди», дедилар.

Мен [жангу жадалга] ҳозирлана бошладим. Мен билан ҳаммаси бўлиб икки юз отлик аскар бор эди. Амир Хусайн қўшинининг фавжи дарага кириб келгунча сабр қилиб турдим. Ўзим келгунга қадар [бу ерга] юборган одамларимга уларнинг қайтиш йўлини тўсишларини буюрдим, ўзим эса ёғийга юзма-юз турдим. [Шу тариқа] дарада икки ёқдан қамалиб қолган ғаним лашкарининг кўп қисмини қўлга туширдим. [Сўнг] одамларимни тўплаб, саф-саф қилиб туздим ва Қаршига қараб юзландим. Тажрибамдан шуни кўриб билдимки, дўст ҳар ерда асқотар экан.

Амир Хусайнга ушбу мазмунда тўркий байт ёзиб юбордим:

*Ерга еткур сабо, ким макр қилмишдир манға,
Килди эрса кимга макрин, қайтадур бир кун анға.*

Бу хатим Амир Хусайнга бориб етгач, кўп хижолат бўлиб, уялди, мендан узр сўради, [лекин] мен иккинчи бор унинг сўзига ишонмадим.

**ТУРОНЗАМИННИ ЎЗБЕКЛАР ТОИФАСИ
ҚОЛДИҚЛАРИДАН ТОЗАЛАШ УЧУН ҚИЛГАН
ҚЕНГАШИМ**

Жете ва Илёсхожа лашкарини Мовароуннаҳрдан қувиб, Хў- | цд дарёсининг нариги қирғоғига ўтказиб юборган бўлсам ҳам, \ (бекларнинг баъзи фавжлари Мовароуннаҳр қалъаларида мустах- | м жойлашиб олган эдилар. Аввалига уларни бостириш учун \ шнним фавжларини юбормоқчи бўлдим, бироқ мабодо бу иш Цузилиб кетса-чи, деган фикр мени ташвишга солди. Шу орада мғмга ўзбеклар қалъаларга яшириниб олганлари ҳақида хабар | • /пирдилар. Лашкар фавжларини у ерга юбориш тўғри бўлмас, | . б ўйланиб қолдим ва Илёсхожа номидан қалъадагиларга қарата | рлиғ ёзиб, урушсиз топширишларини буюрдим. Ёрликни бир V |бек қўлига тутқазиб, унга ҳамроҳ қилиб лашкаримнинг бир ф.тжини жўнатдим. Бу аскарларимга чанг-тўзон кўтариб, ўзлари- ни ғанимга намоён этишни амр қилдим. Илёсхожанинг талаби гчилган ёрлиғ ғанимлар қўлига теккач ва лашкарларим кўтарган ч.ии-тўзонни кўришгач, тун қоронғусида қалъаларни ташлаб қочдилар. Хуллас, Мовароуннаҳр тупроғи мени ўлдиришга қасд қилган ўша золимлардан тозаланди ва мамлакат тамоман менинг кўлимга ўтди.

Қариндошлик ҳурматини қилиб, Балх билан Ҳисори Шодмон пилоятларини Амир Хусайнга тортиқ қилдим. У бўлса унга қилган эксону мурувватимни билмади, мени маҳв этишга қасд қилди. Мен кам кенгашиб, Амир Хусайнни ўлдиришга қарор қилдим.

Амир Хусайн мен қўлга киритган ғалаба ва ютуқларимни кўролмади, ҳасад ичини кемириб, менга ва харамимдаги ўз синглисига кўп озор берди¹. У Мовароуннаҳрни мендан тортиб о;лишга, мени ўлдириб тахтга ўзи ўтиришга бел болаган эди. Уртамизда неча бор урушлар бўлиб ўтган бўлса-да, барчасида енгилди². Унинг адолатсизлиги, инсофсизлиги чегарадан ошган, мени енгил ва ўлдиришига оз қолган вақт ҳам бўлди. Айнан шу нақтда кўрслиги, ёмон йўл тутиши туфайли амирлари ундан юз ўгирдилар. Хутталон ҳокими амир Кайхусравнинг инисини сабаб- сиз қатл эттирди. Оқибатда, амир Кайхусрав ҳам Хутталонда унга душман бўлиб қолди. Амирлари [анчадан бери] ундан норози бўлиб, адоват сақлар эдилар, у бўлса уларни ўз тарафдори деб биларди. Шу сабабли яна мени тор-мор қилиб, маҳв этиш қасдида

¹ 1366 йилда Самарқандда Амир Хусайн Амир Темурга яқин бир неча бекларни исён кўтаришда гумон қилиб, уларга қатта жарима солди. Амир Темур бисотидаги бор жавохирларни, жумладан, Ўлжой Турқоннинг қулоғидаги олтин сирғани ҳам товонга қўшиб тўлагач, уларни қутқариб қолади. Бу сирғани Амир Хусайн тўй қуллари синглисига ўзи совға қилгани сабабли, табиийки, эгаси қимлигини билган. Бироқ, уни қайтариб бермаган. Бу эса Амир Темурнинг ғазабини пширган.

² 1366—1370 йиллар давомида Амир Темур ва Амир Хусайн ўртасида муттасил равишда ўзаро урушлар бўлиб турган.

қароргоҳини Балх чеккасидаги бир жойга кўчирди¹. Бу хабарни эшитишим билан Амир Хусайн ҳаракатга келмасдан бурун устига бостириб боришга қарор қилдим.² Бор лашқарим билан Балх сари юзландим. Йўлда ҳар ёқдан зафарли лашқар фавжлари келиб менга кўшилди ва Балх атрофига қелиб тушдим. Амир Хусайн қарши чиқиб, мен билан жанг қилди³. Охири қочиб қалъага кириб олди. Сўнгра бошига нима келган бўлса, ўз қилмишидан бўлиб, кўргилигини кўрди.

МЕНГА ТУРЛИ ЁМОНЛИКЛАР ҚИЛИБ ЧЎЧИБ ЮРГАН ВА ҚИЛМИШЛАРИ УЧЎН МЕНИ ЎЛДИРАДИ ДЕБ ВАҲИМА ҚИЛИБ ЮРГАНЛАРНИ ЎЗИМГА ЭЛ ҚИЛИБ ОЛИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Амир Хусайн менга асир тушгандан кейин унинг навкарлари ва амирлари «энди бизни ўлдиради», деб гумон қилган эдилар. Гарчанд аввалига ниятим уларни ўлдириш бўлган бўлса ҳам, кейинроқ; «ахир улар аскарлар-ку?» деб уларни афв этдим ва яна аскарлик ишларига тайинладим.

Бадахшонда ҳоким бўлмиш. уларнинг бош амири (амир ул-умаро), кўп мартаба жангда мен билан юзма-юз келиб, қилич чопишган киши эди. Амир Хусайн қатл этилганини эшитгач³, менинг қаҳримдан кўрқиб, ўзини сергак тутди ва бордию. уни тутиш учун қўшин юборгудай бўлсам тўғри иш қилмаган бўлур эдим. [Шунинг учун] ўзимни уни унутган кишидек тутдим ва [унинг борасиДа] ушбу тадбирни қўлладим: мажлисларда, йиғин-ўтиришларда уни яхши сўзлар билан ёд этиб, мардлиги ва баҳодирлигини мактадим, токи дўстлари: *«Амир сенга нисбатан марҳамат ва иноят. мақомида турибди» деб унга хат ёздилар. У зорланиб менга мактуб юборди ва инояту марҳаматимдан умидвор бўлиб менинг паноҳимга келди.

¹ 1368 йили Амир Хусайн Балх шаҳри ёнида улкан қалъа қурдирган.

² Низомуддин Шомийнинг ёзишича бу жанг 1370 йили рўй берган. Амир Хусайн қатл этилгач, (10 апрель 1370 й.) Амир Темур унинг ҳарамидидаги тўртта хотинини ўз қарамошга олди. Темур Хусайннинг уч хотинини ўзининг эътиборли амир-амалдорларига никоҳлади. Ўзи эса Қозонхоннинг қизи Сарой Мулк Хоним (1341 йили туғилган, эл-улус уни хурматлаб «Биби хоним» деб атаган)ни никоҳига олди. Шундан кейин бутун умри давомида Темурнинг номига «Кўрагон» ёки «Гўрагон» («мўғулчахон кўёви») деган фахрли лақаб қўшиб айtilган. Ўша даврда Чингизхон авлодига бевосита боғлиқ бўлмаган, лекин ҳокимиятга даъвогарлик қилган ҳар қандай амир, хонлар қизига ўйланишга интиланган.

Амир Хусайн 1360 йилдй Хутталон қоқими Кайхусравнинг иниси Кайкубодни қатл эткрганди, 1370 йили Хусайн мағлубиятга учраб асир этилгач, Кайхусрав инисининг хунни галаб қилиб Хусайнни қатл қилдиради. Амир. Кайхусрав'хам ўз вақтида⁴ 1358 йзли Хусайннинг бобоСи Амир Қозоғонни қатл этишда қатнашганди. Фалакнин?⁵ гардияши айланиб, унинг ўзи ҳам 1372 йили Хоразмга юриш вақтида хиёнат қилганликда айбланиб, Суюрғатмиш (хон, ҳу.см. йиллари 1370—1388)нинг фармони билан Амир Хусайннинг навкарлари томонидан айнан ўша хун талаб қилиш расмига мувофиқ қатл қилинади.

ХУРОСОН ПОЙТАХТИ (ҲИРОТ)НИ ОЛИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Лмир Хусайн ўлдирилиб, [унга қарашли] Балх, Хисори юн ва Бадахшон вилоятлари менинг тасарруфимга ўтгани • и идаги хабар Хуросон ҳоқими малик Ғиёсуддин'га етганида, уни \,г ППЧ босди, [уруш қилиш учун] лашқару сипоҳ тўплаб, [удо<раага шайланди. Кенгашиб, хуросонликлар хушёрлигини рўнлириб, ғафлат уйқўсига чўмдириш учун, мен ҳарбий хийлаПШИНИ фикр қилдим. Шу мақсадда Самарқандга юриш • Илмоқчидай бўлиб орқага қайтдим. Шу аснода малик Ғиёсуддин-....И [мендан кўнгли тинчиб], жабр-зулм қилмоққа қўл урганлиги .1 пирымдан хат олдим. Менинг Самарқанд тарафга қайтга-;акидаги хабарни эшитиб Ғиёсуддин хотиржам ўлтирган эди. Шунда мен ўзимга кенгашиб, «ана энди хуросонликларнинг кўнгли П им,III хотиржам бўлди, уларнинг устига бостириб боришнингП пайти», дедим ва Балх чеккасидан қайтиб, Балхда қолдирган IСКорларим билан Ҳиротга қараб юрдим, малик Ғиёсуддинни ||п||,|г уйқусида босдим ва у ночор шаҳардан чиқди, хазина ва ИММ бойлигини менга пешкаш² қилди. Шундай қилиб, Хуросон I пки менинг қўлимга ўтди³. Хуродэннинг барча амирлари менга пдилар.

СЕИСТОН, ҚАНДАҲОР ВА АҒҒОНИСТОН МАМЛАКАТЛАРИНИ ЗАВТ ЭТИШ ҲАҚИДАГИ БОШҚА КЕНГАШИМ

Хуросон мамлақати бўйсундирилгандан кейин амирларим юқошда эслатилган уч мамлакатга лашқар юборайлик, деб маслаҳат I. рдилар. Мен дедимки, агар лашқарнинг ўзи билангина иш • итмаса-чи? Унда ўзим боришим керак бўлади. Менинг мўлжаллаб

ИН бошқа ишларим кўп. Маслаҳатни шунда билдимки, ўша Циёрлар ҳокимлариний ўзимга оғдириб олиш учун «Агар менга г. утилсанглр [қутиласизлар], курашсанглр йиқиласизлар., У хол-|.] тақдирингизда нима бўлса ўшани кўрасизлар», деган мазмунда .11 ёчдим. Бу тадбирим тақдирга тўғри келди. Ёрлиғларим уларга I ПШИ биланоқ итоат бошларини бўйсунниш мақомига қўйдилар .

¹ Ғиёсуддин — қартлар сулоласи (1245—1389)га мансуб ҳукмдор. Ҳақи-И ЦЙ исми Ғиёсуддин Пир Али. Темур уни 1381 йили тахтдан туширган.

² П с ш к а ш — тортиқ. I

³ Амир Темур 1381—1388 йиллар оралиғида олиб борган муҳорабалари ШТижасида Хуросонни фатҳ элди..

⁴ Бу воқеа 1383 йили рўй берган.

ЎРУСХОННИ¹ БАРТАРАФ ҚИЛИШ ВА ДАШТИ ҚИПЧОҚНИ БОСИБ ОЛИШДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

[Дашти Қипчоқ] хони Тўхтамиш² хонлик талашиб Ўрусхондан энгалиб, менинг панохимга қочиб келган эди. Унинг билан қўшин юборсаммикин, ё ўзим борсаммикин деб турганимда Ўрусхоннинг элчиси келиб Қолди. Кенгашиб, элчининг қўнглини овлаб, [сўнг] кетишга рухсат беришни, ўзим эса Дашт томон юзланиб, элчининг кетидан лашкар жўнатишни мўлжалладим, токи элчи хотиржамлик билан бўлган воқеалардан Ўрусхоннинг мажлисида баён қилсин, эртаси куни менинг қўшинларим қўққисдан уларнинг устига бостириб борсин.

Уилаганимдек иш тутгандим, тадбирим тақдирга тўғри келди. Ўрусхон элчиси бўлган воқеаларни сўзлаб бераётган пайтда, менинг қўркмас лашкарим фавжлари ногахон келган балодек Ўрусхон устига ёпирилдилар. Ўрусхон қаршилик қўрсата олмай, қочишни ихтиёр қилди. Дашти Қипчоқ мамлакати менга бўйсунди³.

ГИЛОН, ЖУРЖОН, МОЗАНДАРОН, ОЗАРБАЙЖОН, ШИРВОН, ФОРС ВА ИРОҚ МАМЛАКАТЛАРИНИ ЗАБТ ЭТИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Ироқ аҳолисининг музаффарийлар⁴ ва турли тоифадаги ҳукмдорлар зулмидан шикоят қилиб ёзган аризалари қўлимга тушгач, Ироққа юриш тадоригини қўришга жазм қилдим.

Шу вақт хотирамга бу мамлакатларнинг подшоҳлари иттифок бўлиб, «мёнга қарши урушга кўтарилсалар-чи? Демак, жангга шай бўлиш лозим!» — деган фикр келди. Амирларим ҳам жанг қилайлик деб маслаҳат бердилар. Ўзим эса буларни бирма-бир ром этган

¹ Ўрусхон — Жўчи наслдан; Оқ Ўрда хони (1361—1376), 1376 йил Ўрусхон Жўчи улусининг икки қисми бўлмиш Оқ Ўрда ва Олтин Ўрдани бирлаштириш мақсадида қурултой чакиради. Қурултойда Манкишлок (Манғит кишлоқ) амири, Тўйхожа ўғлон Олтин Ўрда масаласида Ўрусхонга қарши фикр билдиради. Натижада, қатл этилади. Унинг ўғли Тўхтамиш қасос олиш ва Оқ ўрда тахтини эгаллаш учун Амир Темурнинг ҳарбий ёрдами билан икки маротаба Ўрусхонга қарши жанг қилган, иккисида ҳам энгилган. Лекин жангда Ўрусхоннинг ўғли Қутлуғ бўғони ўлдирган. 1376 йил баҳорида Ўрусхон ўглининг хунини талаб қилиб, Амир Темурга Тўхтамишни топширишини буюради. Оқибатда, Амир Темурнинг ўзи ҳам қатнашган учинчи юришда, Ўрусхон ўлдирилади.

² Тўхтамиш — Жўчи наслдан; Оқ Ўрда хони (1376—1395). У 1376 йили Амир Темур хузурига паноҳ истаб келганда, Темур унга иззат-икром қўрсатиб Утзор ва Саброн вилоятларини тақдим этади ва Ўрусхонга қарши юришларида уни қўллаб-қувватлайди. Ўрусхон энгилгач, Тўхтамишни Дашти Қипчоқ ҳукмдори қилиб тайинлайди.

³ Бу жанг 1376 йилда бўлган.

⁴ Музаффарийлар — 1314—1393 йиллари Ғарбий-Жанубий Эронни идора қилган сулола.

(II нўйсундириш, итоатга келмаганларини эса жазолаш лозим, • ш Рчарорга келдим¹.

Мепинг панохимга келган биринчи одам Мозандарон ҳокими ш|] Лли бўлди. У менга пешкаш жўнатиб, мактубида «Биз фити Али авлодидан бўлган бир жамоамиз. Шу ерда қаноат **ГИ** кун кечираётибмиз. Бу ерни олсангиз қуввату қучингиз **И.И**», «Кечиб юборишингиз таквога яқинроқ ишдир»², — деган м.ф битилган эди/ Мен Мозандарон ҳокимининг бу мурожаатини хшиликка йўйдим. [У ерни ўзларига қолдирдим] ва Гилон, уржонга қараб йўл олдим. У ўлканинг ҳокимлари менга [п уймагач, қахрли қўшиним фавжларини уларнинг устига н|]/(им, ўзим эса Ироққа лашкар тортидим.

Псфохонни забт этдим. Исфохон аҳолисига ишонч билдириб, Ибасини ўзларининг қўлига топширдим. Улар бўлса исён Рвриб, мен тайинлаган доруғани³ аскарларимдан уч минг одам **III** бирга тиғдан ўтказдилар. Мен ҳам Исфохон аҳолисини **ВИ** ом⁴ қилиш ҳақида буйруқ бердим⁵.

ФОРС ПОЙТАХТИ (ШИРОЗ)НИ ВА ИРОҚНИНГ ҚОЛГАН ҚИСМИНИ ЗАБТ ЭТИШ БОБИДАГИ КЕНГАШ

Широзни музаффарийларга қолдириб, Исфохонда эса уч минг пдамимни тайинлаб, ўзим Тўхтамишхонни дафъ этиш учун Дашти Қипчоққа лашкар тортиб борганимда, Исфохон аҳолиси доруғани улдирди. Шу вақтнинг ўзида Широз аҳолиси ҳам менга бўйсунмай қуйган эди. Шу сабабли, уларни жазолаш мақсадида яна Ироққа юриш қилишга тайёрлана бошладим. Саксон минг отлик аскар гўпладим. Лекин бу катта қўшин билан бир йўла Ироқ ўлкасига кирсам, у ерга сизмай қолиши мумкинлигини мулоҳаза қилиб, лашкаримни фавжларга бўлиб, уларни Ироқ мамлакатини боскин қилишга бирин-кетин юборишни фикрладим. Шу қарорга келиб, чашкаримни уч фавжга бўлдим ва ўзимдан олдинда боришни тайин қилдим. Ироқнинг ҳар ер-ҳар ерида тўпланган ғаним аскарларининг ҳаммаси тарқалиб кетди. Сўнг Широз устига қўшин тортидим. Шох Мансур⁶ жанг майдонида мен билан тўқнашиб, жазосини топди.

¹ Бу воқеа 1382 йилда содир бўлган.

² Куръон, 2-сура, 237-оят.

³ Доруға — шаҳар ҳокими.

⁴ Катлиом — аҳолини ёипасига тиғдан ўтказиш.

⁵ Бу воқеа 1387 йили 18 ноябрда содир бўлган.

⁶ Шох Мансур — музаффарийлар сулоласидан; Ироқ ва Форс ҳокими (1387—1393).. Шох Мансур 1393 йили 26 апрелда жангда ўлдирилган.

Лашкарларим беш ой давомида Тўхтамишхоннинг ортидан кувиб юргани сабабли кўпинча оч қола бошладилар. Чунончи, бир неча кун бошбалмоқ ўти¹, ов гўшти, сахро паррандаларининг тухуми билан кун кечирдилар. Қўшиним бундай оғир ахволга туниб қолганини эшитган Тўхтамишхон фурсатдан фойдаланмоқчи бўлди ва чумолию чигирткадан ҳам кўп аскари билан устимизга ёпирилиб келди ва мен билан тўкнашди. Менинг аскарларимнинг: очликдан тинкаси қуриганди. Тўхтамишхон аскарлари эса, тўқ ва осуда эдилар. Фарзандларим ва набираларим ҳузуримга келиб, тиз! чўкиб, мен учун жон фидо қилишга тайёр эканликларини) билдирмагунларича, саркардаларим ва аскар бошликларим жанп қилишга рўйхушлик бермадилар. Шу пайт Тўхтамишхоннинг? байроқдори мен билан тил бириктирди — уруш бошлаганимда ва| икки томон қўшини юзма-юз келганда, байроқдор байроғини тубан қилиши ҳақида у билан келишиб олдим. Амирларим ва нўёнларим,] фарзандларим [ва набираларим] олдимга келиб, тиз чўкканини эшитгач, жасурлиги тутиб, қўрмай жангга кирдилар. Шунда мен амирзода Абу Бакр² ни саккиз мўнғ отлик билан хировул этии тайинладим. Савашу чопиш қизишиб, жангу жадал ўти кўкка] кўтарилганда, [лашкарларга] чодирлар тикиб, таом тайёрлашга] киришишни буюрдим. Худди шу пайт Тўхтамишхоннинг байроғи тубан бўлди ва Тўхтамишхон саросимага тушиб қолди. У Жўчи улусини талон-торожга ташлаб, жанг майдонига орка ўгириб! кочди³.

¹ Бошбалмоқ ўти — доривор.

² Амирзода Абу Бакр — Амир Темурнинг набираси.

³ Амир Темур Широзда жанг билан овора бўлганидан фойдаланган Тўхтамиши 1387—1388 йилларда Хоразм ҳукмдори Сулаймон Сўфи ва Джете мўғуллари била*] иттифокда Мовароуннахрга хужум қилади! Амир Темур хабар топиб, тезда Мовароуннахрга йўл олади. Бирок, Тўхтамиш жиддий жангларсиз қочиб улгуради,

Бу ерда эса Темурнинг 1391 йилдаги Тўхтамишга қарши иккинчи юриш) назарда тутилади. 1391 йил бошида Тёмур Самарқанддан чиқиб, Тошкентга келади| Бу ердан ҳозирги Қозғистон ССР чўлларига равонз бўлади. Бунинг далил! сифатида Темур фармони билан" устига тарих битилган Харсанг то]нни эсдати, мумкин. 1391 йил апрелида Улуг-тоғ этагидаги мавзеда (ҳозирги Қарсақбо! маъдани) Темур қатга Харсанг тошга, Турон султони Амир Темур 200 миқ кишилиқ лашкари билан Тўхтамишни қатл этиш учун юриш қилганини ёзиш! буюрган.

Чўлларда узок сарсон-саргардон кезгандан кейин Амир Темур ва Тўхтами кўшинлари Қундузча деган мавзеда (ҳозирги Куйбишев ва Чистоноль ўртасида) тўкнашди ва 18 июнь 1391 йили Тўхтамиш лашкари мағлуб этилди. Бирок, хай унинг қудрати батамом синдирилмаганди.

Ироқи ажам¹ ва Форсни забт этганимдан кейин, кутб ; ,п тоб² пирымдан менга «Араб ва Ажам Ироқишшг буюк қахрамош-га [тайгри таоло] ИроҚи араб билан Ироқи ажамни тортык I • и)ди», деган мазмунда мактуб келди.

Бағдодни забт этишучун даставвал султон Аҳмад Жалоирий кузурига Бағдод волийси лашкарининг қай дхволда эканлиги, шриш-туриши, қудрати ҳақида маълумотлар олиб келиш учун элчи юборишга келишилди. Элчи Бағдоддан менга: «Султон Аҳмад икки ! • у!|и бир бўлак гўшт экан», деган мазмунда хат юборди. Мен Йнгрининг иноятига суяниб, [Бағдод устига] қараб юрдим ва тез Бурсатда Бағдодга етиб бордим. Султон Аҳмад жалоир қолишдан қочмоқни афзал кўриб, Қарбало томонга қараб қочди. Шў билан доруссалом Бағдод менга бўйсунди⁴.

ТЎХТАМИШХОННИ ЙЎҚОТИШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

[Тўхтамишхон мендан енгилб] Жўчи улусини талон-торожга тлшлаб, ўзи қочган эди. Кейинроқ менинг йўқлигим фурсатвдан (>ойдаланиб, Дарбанд ва Ширвон орқали Озарбайжонга кўп сонли чашкар юбориб, фитнаю фасод кўтарди. Бу вақтда мен ҳар иккала Ирокни ҳам эндигина забт этиб бўлгандим. Тўхтамишхонни |ўқотиш учун беҳисоб лашкар билан Дарбанд йўли орқали⁵ яна /Д,ашти Қипчоққа юришни • маслаҳат кўрдим.

Юриш олдидан кўрик қилиб, • лашкарим қ,аергача бориб стишини билмоқчи бўлдим. Қарасам, тўрт фарсанг масофада иашкарларим саф тортиб турарди. Тангри таолога шукр келтирдим. Сўнг Темур дарёси⁶дан ўтиб, Дашти Қипчоқнинг элу улусига ушбу

¹ Ироқи ажам — қадимги Мидия; Ироқи араб — қадимги Вавило
" Кутб ул-актоб — Кутблар кутби. Энг улуг мартабали шайхл игриладиган фахрий унвон. ,

² Султон Аҳмад Жалоир — жалоирийлар сулоласи (1336—1432) 1382—1410 йилларда Ирок, Курдистон ва Озарбайжонга 'хукмдорлик қилган.

⁴ Бу воқеа 1392—93 йилларда рўй берган. Темур Бағдодни забт эт< ач, Аҳмад Жалоир Мисрга мамлук Султони Барқук (1382—1399) ҳузурига қочган. 1394 йи Гтмур иккинчи маротаба Бағдодни эгаллаганда яна қочди. Бирок, Шом (Сури ишжирбанд этилиб, 1405 йили Амир Темур ўлимидан кейингина озод эти [410 йилда Табриз остонасидаги жангда ҳалок бўлган.

⁵ Каспий денгизининг ғарбий соҳилида жойлашган Дарбанд шаҳри.яқинг нп тоғлар оралйғидан ўтиладиган тор'йўл. Бу йўлнинг мудофааси мустаҳкам бў |!у сабабли уни Дари Оҳанин («Темир Дарвоза») деб аташган. Темур Дарба 1,195 йили забт этган. „„<.

Амир Темур ва Тўхтамишхон орасидаги бу жанг Шимолий Кавказнинг Т дарёси бўйидаги водийда юз берган. Шундан'сўнг Темур Дашти Қипчоқда ва у ншмолроқда жойлашган Тўхтамишхон қарамоғидага қатор вилоятлар ва шаҳар. НИ ўзига бўйсундирган. Шулар орасидаги Олтин Урданинг Сарой Берка ва Х Гархон (Астрахан) каби марказий шаҳарлари ҳам бўлган.

мазмунда ёрликлар йўлладим: «Кимки менга келиб қўшилса| улуғланади, кимки мен билан курашмоқчи бўлса йиқилади».

[Хижрий] 797 [милодий 1394—95] йилда Дашти Қипчоққа| кирдим ва узоқ шимолида ястаниб ётган ерларигача бордим. Менгш| қарши бўлган Жўчи эл-улусини хароб қилиб, ўзимга тобёъ этдиш| Бешинчи ва олтинчи иқлим¹ вилоятлари, улуслари ва қалъаларини| забт этдим ва ғалабаю зафар кучиб ортимга қайтдим².

ҲИНДИСТОННИ ЗАБТ ЭТИШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Даставвал, фарзандларим ва амирларимнинг кўнгли, ўй-фикр-| ларини билиш учун уларга маслаҳат солдим. Амирзода Пирмухам| мад Жаҳонгир : «Агар Ҳиндистонни олсак, унинг олтинлари билам| бутун ер юзини эгаллаймиз»,— деди. Амирзода Муҳаммад Султон!³ эса: «Ҳиндистонни оламиз-у, бироқ [бунга] тўсиклар бор: биринчи⁴ Э| си — дарёлар, иккинчиси — ўрмону тўқайлар, учинчиси — тўлка| қуролланган сипоҳийлар ва одамга ов қилувчи кутурган филлари!⁵ кўп»,— деди. Амирзода Султон Ҳусайн⁶: «Агар Ҳиндистонни қўлга| кирита олсак, тўрт иқлимга ҳукмрон бўлурмиз»,— деди. Амирзодаа| Шоҳрух⁷ деди: «Мен туркларнинг қонунларида ўқиган эдимки!⁸ жаҳонда бешта шон-шавкатли подшоҳ бордир. Уларнинг улуғвор-| лигини ҳурматлаб номларини атамай лақаблари билан айтадилар:| Ҳинд подшосини — рой, Рум подшосини — қайсар⁹, Хитой ва Чину| Мочин подшосини — фағфур, Туркистон подшосини — хоқон¹⁰ Э| рону Турон подшосини шаҳаншоҳ дейдилар. Шаҳаншоҳ ҳукмиз| хамиша Ҳиндистон мамлакатларида жорий этиларди. Ҳозир Эрону| Туронзамин бизнинг қўлимизда бўлгани учун, Ҳиндистонни хам| фатҳ этмоғимиз лозимдир». Амирлар эса: «Борингки, Ҳиндистонний| олдик хам дейлик. Бироқ у ерда турғун бўлиб қолсак, Наслимиз³| йўқолади, авлодларимиз ўз аслидан ажраб, тиллари хиндча бўлиб| кетади», дейишди. Мен бўлсам, Ҳиндистонга юриш учун химмат|

¹Юнонистон ва қадимги шарқ жуғрофия илмида дунёнинг инсон яшайдиган| қисми (ер) етти иқлимга бўлинган. Бешинчи ва олтинчи иқлимларга Хоразм¹| Мовароуннахр, Фарғона, Дашти Қипчоқ ерлари кирган.

Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, 1405 йил январда Амир Тему| р!² Хитойга юриш бошлаган вақтда, узоқ муддат Дашти Қипчоқда саргардон бўли| Ц| юрган 7³ ўхтамишхондан элчи келади. У келтирган мактубда Тўхтамайшхон⁴| Тему| рдан нонқўрлик қилгани учун кечирим сўраган эди. Амир Тему| р элчининг⁵| хурматини жойига қўйиб, Тўхтамишхоннинг гуноҳидан ўтган.

Амирзода Пирмухаммад Жаҳонгир — Тему| рнинг набираси| Амирзода Муҳаммад Султон — Тему| рнинг, набираси.

⁵ Амирзода: Султон Ҳусайн — Тему| рнинг набираси.

⁶ Амирзорда Шоҳрух — Амир Тему| рнинг кичик ўрли.

⁷ Қайсар — Византия (Рум) ҳукмдорлари лақаби.

⁸ Хоқон — хонлар хони, буюк хон. Чингизхон ва унинг тахт ворислари ш;⁹| ном билан аталган.

Н шрии белга боғлаганимдан ўз азму жазимдан воз кечишни| мдим ва шундай жавоб қилдим: «Тангри таолога ўтинч билан| .)ожаат қилайлик. Жанг қилиш ёки қилмаслик ҳақида Куръон-| ШИ (юл очайлик, токи тангри таоло нени буюрса шунга амал|пшиз». Ҳаммалари менинг таклифимни маъқуллашди. Куръ-| НИ мажиддан фол очсам, ушбу улуғ оят чиқди; «Эй пайғамбар,¹| ц(ирларга ва мунофиқларга қарши жад қилгил»¹. Уламо мазкур| П.ц² мазмунини амирларга тушунтириб бергаидан кейин,³| ц.фини эгиб, жим бўлиб қолдилар. Уларнинг хомушлигидан| п⁴ им ранжиди. Ўз-ўзимга кенгашиб, Ҳиндистонни забт этишга| қпилик бермаётган амирларни мансабларидан олиб, қўшинларини| шолларига топширмоқчи бўлдим. Лекин ўзим тарбиялаган| Ишилар бўлганликлари учун, уларни хароб қилишни истамадим.| рчи улар юрагимни хар қанча қон қилган бўлсалар хам, уларга| (имиюклик-мулоимлик қилдим. Лекин охир-оқибатда менинг| •Икримга қўшилганларида, кўнглимда уларга нисбатан губор| юлмади. Сўнгра қайтадан кенгаш чақириб, иқболимиз хонаси• — | • иплистонга қарата қўл кўтариб, зафару фатҳ фотиҳасини ўқидим.

ҲИНДИСТОН ПОЙТАХТИ (ДЕҲЛИ)ГА ЛАШКАР ТОРТИШ БОРАСИДА ҚИЛИНГАН КЕНГАШ

Кобулда ўттиз минг жавонғор отлик аскарлари билан турган| Вйирзода Пирмухаммад Жаҳонгирга Сулаймон тоғи орқали юриб,¹| нид дарёсидан ўтгач, Мултон вилояти устига тўсатдан босқин| ИЛиб, уни забт этишни буюрдим. Султон Муҳаммадхон, амирзода| Г²мгам ва бошқа амирларга ўттиз минг баронғор отлик билан| (ипд дарёсидан кечиб ўтиб, Кашмир тоғ этагидаги йўлдан юриб,³| ВОХур вилоятига қўққисдан босқин қилишни буюрдим, Ўзим ўттиз| ШИГ Фул⁴нинг отлик аскарлари билан бўлдим.

Ҳиндистон юришига жамланган қўшинларим. умумий сони| ўқсон икки минг отликка етган эди. Бу эса Аллоҳнинг ердаги| •мчиси Муҳаммад, саллоллоху алайҳи васаллам, исми шарифлари| кшига тўғри келганлиги учун, бу [тасодифни истикболнинг]| ИЙрли, ва муборак фоллари сирасига киритдим. Отланиб йўлга| ушдим ва Бадахшон чегарасидаги Андароб деган жойга келиб| гушдим. [Бу ерда бир неча кун туриб] Катур⁴ тоғида истиқомат| қилиб турган кофирларни енгиб, жазо берганимдан сўнг, дор ул-| црб бўлмиш Ҳиндистон ғазоватида юзландим⁶.

¹ «Куръон», 66-сура, 9-оят.

² Амирзода Рустам (ваф. 1436)—Амир Тему| рнинг иккинчи ўғли Умаршайх| ут. тахм. 1354—1356 — ўлдирилган 1389 ёки 1394, Форс ҳокими)нинг иккинчи| ОРИ. У (1405—1408 ва 1415 йилда Исфахон ҳокими булган.

³ Фул (қўл) — қўшиннинг марказ қисми.

⁴ Катур — Ҳиндикушда Кофиристоннинг гарбида жойлашган. вилоят иа халқ,⁵| нкми.

⁵ Дор ул-харб — (арабча «уруш уйи»), ислом динини қабул қилмаган| мамлакатлар.

⁶ Бу воқеа 1398 йил август ойида бўлган.

ХИНДИСТОНГА ОЛЙБ БОРАДИГАН ЙЎЛНИ АФҶОНЛАРДАН ТОЗАЛАШ УЧУН ҚИЛИНГАН КЕНГАШ

Шу орада менга арз килдиларки, бир тўда афғонлар Хиндис* тонга олиб борадиган йўлга боскин қилиб, у ерда қароқчилик қилаётган эканлар. Хусусан, булардан Каркас қабиласинин! кадхудоси Мусо афғон ҳаддидан ошаётган экан. Менинг вафодо { хизматкор ва тобеъларимдан бири бўлган Лашкаршоҳ афғонн* Пирмуҳаммад Жаҳонгир Ироб қалъасига соқчи қилиб қўйган эди Мусо афғон мазкур қалъага от қўйиб, шиддат билан босиб борибди. Лашкаршоҳ афғонни ўлдириб, қалъадагиларнинг бор-йўғини талаб кетибди. Шу вақтда [хузуримга] Лашкаршоҳнинг иниси Малик Муҳаммад дод-фарёд уриб келди. У оғасини ўлдирган Мусо афғоннинг жабру зулмидан шикоят қилди. Мен бўлсам [унинг сўзига қулоқ солмаган бўлиб], «хой инсон, Мусй афғон менга хайрхоҳлардан биридир»,— дедим ва уни қамаб қўйишларини буюрдим. Амирларим мени ноҳақ зулм ўтказди де (айбладилар.

Бироқ бунинг аксича, Мусо афғон бўлса, Малик МуҳаммадниШ; ҳибсга олинганлиги ҳақидаги хабарни ва менинг айтган гапларим* ни эшитиб, 'кўнгли таскин топди. Шундан кейин, уни хузуримг келишини талаб қилиб ёзган ёрлиғимни олгач, ҳадиксирамасда дархол етиб келиб, қалъани менга пешкаш қилди.

Мен у қалъани тамошо қилиш учун ичкарисига кирганиМда унинг (Мусо афғоннинг) сипоҳийларидан бири мени ўлдирин! қасдида ўқ-ёй отди. Сўнг Мусо афғон ўзига яраша жазосивд топди. Хиндистон йўли очилди'.

ДЕҲЛИ ҲОКИМИ СУЛТОН МАҲМУД² ВА МАЛЛУХОН³ЛАРНИ ЕНГИШ БОБИДАГИ КЕНГАШ

Султон Маҳмуд ва Маллухон эллик минг отлик ва пиёда аскар, | 120 занжирбанд филлар билан Деҳли қалъасини мустаҳкамлади-з лар ва мен билан жанг қилишга шайландилар. Кўнглим хавотир^ ланди. Бордию Деҳия қалъасини босиб олишга борсам-у, мабод0| бу иш узоқ вақтга чўзилиб кетса, [нима қиламан?] , Ўзимга кенгашиб, ғаним лашкари дадилланиб, [қалъадан] чиқиб, саф тортиб жанг майдонига кириши учун, ўзимни кучсиз ва [кўрққан-| дек] қилиб кўрсатмоқчи бўлдим. Шу сабабдан лашкардан узоқроқ-^ да хандақ қаздирдим. Лашкарим билан хандақ ичига яхшилаб|

¹ Бу ерда 1398 йилнинг куз фасли ҳақида гап боради.

² Султон Насируддин Маҳмудшоҳ (1393—1413), Туелуқийлар сулоласи (1320—1414) гамансуб ҳукмдор. , \

³ Маллухон — Деҳли ҳокими. (Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома;)

жойлашганимдан сўнг, лашкарларимнинг бир фавжини душманга қарши жангга ташладим. Душман қаршисига боргач, ўзларини кучсиз кўрсатиб, кўрққандай бўлиб чекинишларини ва ғанимларни идиллантириб келишни буюрдим. Душман лашкари бу ҳолни куриб ўзларини ғолиб ҳисоблаб, гердайиб жанг майдрнига чикқан >диларки, [менинг] қаҳрли лашкарим фавжлари билан юзма-юз келдилар. Деҳли ҳокими султон Маҳмуд жангга киришди ва снгилиб тоғ тарафга қочди¹. Бекиёс ҳазина ва мол-мулки сипоҳийларимга насиб бўлди.

Бир йил ичида Хиндистон пойтахти Деҳлини забт этдим ва мазкур йилнинг охирларида салтанатим пойтахти (Самарқанд)га қайтдим².

ГУРЖИСТОН МАМЛАКАТЛАРИНИ ЭГАЛЛАШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Хиндистондан зафар қозйниб қайтганимдан кейин, хали сафар чарчоғи чиқмай туриб, икки Ироқ ҳокимларидан менга арзнома келди. Ёзишларича, Гуржистон кофирлари ҳадларидан ошиб, чегарани бузган эмишлар.

Мен ҳамиша подшолар учун кофирларга қарши ғазовот уруши қилишдан, мамлакатларни забт этишдан ва жаҳонгирликдан яхшироқ иш йўқ, деган фикрда эдим. Гуржистон ймонсизларининг туғён кўтаргани ҳақидаги хабар келиши биланоқ кенгаш ўтказиб, «ўша диёрдаги бошқа бузук одамларнинг ҳам бош кўтаришига йўл очилмасин» деб, зудлик билан уларни дафъ қилишга тутиндим. Хинд юришидан келган сипоҳийларимга «хоҳловчилар шу ерда қолсин, хоҳловчилар мен билан борсин», деб ихтиёрни ўзларига бердим.

Хуросон, Қандаҳор, Сеистон, Кермон, Табаристон, Гилон, Мозандарон ва Форс вилоятларидаги лашкарларимга жанг ҳозирлигини кўриб, Исфаҳон атрофига келиб, менинг зафарли лашкаримга қўшилсинлар, деб ёрлиғлар жўнатдим.

Ҳар бир мамлакатдаги итоатдан бўйин товловчи кишиларни турли ерларга тарқатиб юборишни маслаҳат кўрдим. Чунончи, Хуросон ва Форсдаги бўйинтовловчиларни Туронзаминга кўчирдим ва бу мамлакатларнинг сатҳини уларнинг мухолифлигидан тозаладим. Сўнг Гуржистон вилояти қалъаларини забт этиш учун ўша мамлакат устига отландим³.

Сипоҳийларнинг кўнглига нйма ўтирса, шунини қилдим. Бошимга пўлат дубулға, эғнимга Довудий совут кийдим, белимга Миср қилйчини боғлаб, баҳодирлигу кураш тахтига ўтирдим. Туронлик

¹ Амир Темур 1399 йил 18 декабрида Деҳлини забт этгач, яна икки ой давомида унинг шимолрошдаги мавзеларга ҳам юриш қилган.

² Бу воқеа 1399 йилда содир бўлган.

³ Бу ерда 1399 йилнинг май ойи. Умуман эса, Амир Темур Грузияни беш марта фатҳ этган. (1386—87, 1392, 1394/1399, 1402 йиллар). 1404 йил декабрида Грузия подшоси Георгий VII Амир Темур билан сулҳ тузган.

довюрларга, Хуросон пахлавонларига, Гилон ва Мозандарон ботирларига кўркинч солдим *ва* Сивос¹ ҳамда Гуржистон қалъаларини фатҳ қилдим. Қалъадан туриб [қаршилиқ кўрсатганларнинг] барчасини таг-томири билан битириб, қалъадан олган ўлжаларни ғолиб аскарларимга улашдим. Озарбайжонлик буЗук, бевош кишиларни урушиб, тартибга чақирдим.

Шундан кейин Малатия қалъаси ва унинг теварагидаги ерларни забт этишга киришдим. Уша қалъаларни забт этишдан хотиржам бўлганимдан сўнг Халаб ва Хумс²ни забт этишга химмат камарини боғладим ва бир оз ҳаракат билан бу мамлакатларни ҳам фатҳ этдим. Сўнг Миср ва Шом мамлакатларини забт этишга камар боғладим .

МИСР ВА ШОМ [МАМЛАКАТЛАРИ] НИ ФАТҲ ЭТИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Менинг шон-шавкат ва қудратим овозаси [Рум] қайсарининг⁴ қулоғига етди. У ўзига қарашли Сивос ҳамда Малатия қалъалари ва уларга тобё ерларни забт этганим, қалъалар ичидаги аскарларининг барисини тарқатиб, теварак-атрофга сочиб ташлаганим ҳақидаги хабарни эшитгач, томирларидаги ғайрат ҳаракатга келди ва аскарим зарбасидан қочиб, қайсар қошида паноҳ топган Қора Юсуф туркман⁵ ивоси билан устимга лашкар тортишга қарор қилди. Қайсар балога гирифтор бўлиб, давлати вайрон бўлиши яқинлашиб қолган эди, чунки у Қора Юсуфнинг ивосига учиб, менга қарши лашкар тортган эди. [Қолаверса] Миср ва Шом аскарларини ҳам ёрдамга чақирган эди.

Мен кенгашиб лашқаримни уч фавжга бўлсам яхши бўлар дедим. Бирок жангда енгил-енгилиш иши тақдир пардаси остида яширин бўлганлиги сабабли, бу тўғрида амирларим билан кенгаш ўтказдим. Улар сипоҳийларга хос ишни тутиб, уруш очмокни маслаҳат бердилар. [Шундай бўлса] ҳам мен қайсарнинг [ғайрат] ўтини аччиқ-^УУ^к га^п билан сўндирмокни маслаҳат кўрдим ва

¹ С и в.о.с — Кичик Осиёдаги мустаҳкам бир шаҳар. Темур уни 1400 йили босиб олган.

Халаб ва Хумс — Шом (Сурия) шаҳарлари.

Бу жанглр 1399—1401 йиллар мобайнида давом этган.

Бу ерда, Кичик Осиёда 1389—1402 йилларда ҳукмронлик қилган Боязид Йилдирим кўза тугилади. У 1403 йили вафот этган.

;. Қора Юсуф туркман (1388—1420)—1378—1469 йилларда ҳукмдорлик қилган Қора кўюли туркман қабиласининг ҳокими. 1388—1399 йиллар мобайнида Арманистон, Ироқ ва Жанубий Озарбайжон сарҳадларида амир Темур билан жанглр қилган. Унга Аҳмад Жалойир иттифокдош бўлган. Амир жанглрда мағлуб бўлган Аҳмад Жалоир ва Қора Юсуф турк султони Боязид Йилдирим ҳузуридан паноҳ топди. Амир Темур Боязидга нома йўллаб, Қора Юсуфни унга топширишларини талаб қилганда, рад жавобини олган.

қайсарга мактуб йўлладим. Хатнинг қискача мазмуни шундай эди: «Еру кўкни яратган Тангри таолога чексиз шукрлар бўлсинки, етти иклим мамлакатларининг кўпини менинг фармонимга киргизди ва олам султонлари ва ҳокимлари менга эгилиб, итоат қилиш ҳалқасини жон қулоқларига тақдилар. Ўз қадрини билиб, ҳадидан ошмай жасорат оёқларини тийган бандасини •Тангри ёрлақасин. Сенинг насли-насабинг ким эканлиги жаҳон халқи олдида маълумдир. Шундай экан, ҳолинга муносиб иш тутиб, журъат оёғини олдинга қўймаки, ранжу меҳнат балчиғига ботиб, бало чуқурига йиқилгайсан. Иқбол эшигидан ҳайдалган бир тўда ифвогар кишилар ғаразли ишларини бажариш учун сенинг паноҳингдан жой олиб, >ухлаб ётган Фитнани уйғотмишлар. Яна ўшаларнинг ифвоСи билан офат ва бало эшигини давлатинг юзига очмагал. [Мазкур мактуб етиши билан] Қора Юсуфни менинг олдимга юборгил. Йўқ эса тақдир пардаси икки лашкар сафлари тўкнашганда юзингга очилғусидир».

Ушбу мактубни ишбилармон злчиларим билан қайсарга юборганимдан кейин Шом пойтахти (Дамашқ)га бориб туришга қарор қилдим. Хумс ва Халаб йўли орқали у ерга равон бўлдим. Халаб шаҳрига етганимда Миср подшоси Малик Барқук ўғли Малик Фараж¹ менинг Дамашққа келаётганимни эшитиб, шошилинч билан Мисрдан Дамашққа қараб йўл олгани ҳақида хабар келтирдилар. Мен Миср ва Шом лашкарларининг қўшилишига йўл қўймаслик учун зудлик билан оТланиб, олдинга юрдим. Лекин Малик Фараж абжирлик қилиб, мендан олдин Дамашққа етиб олди. [Шундай бўлса ҳам] мен унинг орқасидан шаҳарга етиб бордим ва Дамашқни забт этдим².

РУМ МАМЛАКАТИНИ ЗАБТ ЭТИБ, ҚАЙСАР ЛАШКАРИНИ СИНДИРИШ БОБИДА " ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Шом шаҳарларини забт этганимдан кейин ва Мисру Шом подшоси Малик Фараж жанг майдонини ташлаб қочгандан сўнг, Румга юборган элчим Йилдирим Боязиднинг тескари жавобини³ олиб келди. Лекин [Боязид] Миср ва Шом лашқари мендан енгилганини эшитгач, ўйланиб қолгани ва саросимага тушиб, шошилинч равишда юришга тайёргарлик кўра бошлаганини ҳам айтди. Мен эса кенгашиб Дамашқ шаҳрини олиб, Шом вилоятла-

¹ Малик Барқук ўғли Малик Фараж —1382—1517 йилларда Миср ва Шом устидан ҳукм юритган Буржийлар сулоласидан; 1399—1405 й. ҳукмронлик қилган.

² Бу воқеалар 1401 йил январда бўлган.

³ Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Боязид Йилдирим жавоб хатида Амир Темур унинг ҳузурига бўйин эгиб келишиТш талаб қилган, акс холда, амир Темурнинг «аёллари уч талок» («талок би-с-салоса») бўлсин деган ҳақоратли гапларни келтирган.

рини бўйсундиргач, Мўсул йўли билан Бағдодга қараб юрдим. Бу билан қайсарнинг мен билан уруш қилиш нияти бор-йўқлигини билиб олмоқчи бўлдим. Табриз тарафга қараб юрдим. Амирзодалардан баъзиларига кўпсонли лашкар фавжларини қўшиб, Бағдод устига жўнатдим. Бу вақтда Бағдод ҳокими султон Аҳмад жалоир шаҳарни ва унинг қалъасини қўриқлашни навқари Фаррухга топшириб, ёнига кўп одамларни қўшиб берганди.

Амирзодалар Бағдодга етиб, шаҳарни қуршаб олдилар. Иш уруш қилишга бориб такалгач, [чопар орқали] бор ҳақиқатни менга арз қилдилар. [Бу хабарни] эшитиб ўзим Бағдодга бориб, шаҳар ва қалъани озод этишга қарор қилдим. Табриз йўлидан орқага қайтиб, юриш билан Бағдодга келдим ва эҳтиёткорлик билан ҳарбий хийлалар ишлатиб, қалъани қўлга олишга киришдим. Қамал муддати икки ойу ва яна бир неча кунга чўзилгандан кейингина қалъа билан шаҳар ишғол этилиб, ғалаба қозонилди. Қалъа бошлиғи Фаррух Дажла дарёсида ғарқ бўлди. Мен шаҳарга кирдим ва барча бебош, бузуқ кишиларни ўлдиришни, қалъа ва шаҳар иморатларини бузиб ер билан баробар қилишни буюрдим.

Бағдоддан кейин Озарбайжонга юриш қилишга жазм қилдим ва ўша ерда бир қанча вақт туриб қолдим. Шу аснода қайсар Ҳалаб, Хумс ва Диёрбақ вилоятларига лашкарий фавжларини юборгани ва мендан қочиб қайсар паноҳига кирган Қора Юсуф туркман эса қароқчилар бошлиғига айланиб, айниқса икки муқаддас шаҳар¹ зиёратига қатновчиларнинг қарвонларига кўп зарар келтираётганлиги хабари қулоққа эшитилди. Бунинг устига ўша тарафлардан бир жамоат кишилар келиб, улар ҳам Қора Юсуфнинг жабр-зулмидан арз қилдилар. Шунинг учун Қора Юсуфнинг жазосини бериб, қайсарнинг кўзини ғафлат уйқусидан очиб қўйишим лозим кўринди. Бу хусусда кенгаш ўтказиб, ҳар бир шаҳар ва қабиладан лашкар тўплаб, Қайсарнинг устига ёпирилиб боришга қарор қилдим. Лашкар жамъ бўлгандан кейин ҳижрий 804 йилининг ражаб ойида (мйлодий 1401 йил февралда) Озарбайжондан қайсар устига лашкар тортдим. Ўзимдан илгари лашкаримдан бир неча фавжини Рум мамлақати устига тўсатдан боскин қилишга тайин қилдим. Яна бир неча фавжга эса йўлимиздаги тўхташ манзилларини кўздан кечириб емиш ва ичмишни ҳозирлаб туришни буюрдим, ўзим Ангурия йўли билан қайсар устига лашкар тортдим. Қайсар тўрт юз минг отлиқ ва пиёда аскарлари билан менга қарши юзланди.

Урушни бошладим ва уни енгдим². Қайсарни лашкарбошиларимдан бири қўлга тушириб, ҳузуримга келтирди.

Етти йиллик юришдан сўнг зафар ва нусрат билан Самарқандга қайтдим³.

¹ Икки муқаддас шаҳар — Макка ва Мадина шаҳарлари.

² Бу воқеа 1402 йил 25 июлда бўлган.

³ Темурнинг 1399—1404 йиллардаги мухорабалари «етти йиллик юриш» деб аталган. Самарқандга 1404 йилнинг июль-август (ойларида қайтган).

ИККИНЧИ МАҚОЛА

Мамлакатларни фатх этгучи бахтли фарзандларим ва жаҳонни идора этгучи қудратли набираларимга маълум бўлсинким, Тангри таоло даргоҳидан умидим шулки, кўплаб фарзандларим, авлодим салтанат тахтига ўтириб, мамлакатларни идора этгай. Шунинг учун салтанат қуриш, давлат тутиш ишларини бир неча тузукка¹ боғладим ва салтанатни бошқариш ҳақида қўлланма (дастур ул-амал) ёзиб қолдирдим, токи фарзандларим ва авлодимдан бўлганларнинг ҳар бири унга мувофиқ иш юритсин, меҳнату машаққатлар, кўп ҳарбий юришлар, уруш-таллошлар билан, таигрининг инояти ва ҳазрати Муҳаммаднинг, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, толеъи баланд миллатининг шарофати, онҳазратнинг улуғвор авлоди ва қимматли саҳобаларига² қилган муҳаббат ва дўстлигим орқали қўлга киритган давлат ва салтанатни сақлағайлар.

Бу тузуқлардан ўз салтанат ишларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар, токи мендан уларга етадиган давлат ва салтанат зарару таназулдан омон бўлгай.

Энди менинг номдор бахтиёр фарзандларим ва мамлакатларни забт этгучи иқтидорли набираларимга йўл-йўриғим шулки, мен ўн икки нарсани ўзимга шиор қилиб олиб, салтанат мартабасига эришдим. Шу ўн икки нарса ёрдамида мамлакатларни забт этиб, салтанатимни бошқардим ва салтанат тахтига зебу зийнат бердим. Улар ҳам ушбу тузукка амал қилсинлар. Давлату салтанатимни ва ўзларини эҳтиёт қилсинлар.

Биринчиси — давлат ва салтанатимга боғлаган менинг биринчи тузугим — Тангри таолонинг дини ва Муҳаммад мустафонинг шариатига дунёда ривож бердим. Ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қувватладим.

Иккинчиси шулким, ўн икки табақа ва тоифадаги кишилар билан мамлакатларни забт этдим, уларни идора қилдим. Давлат, салтанат устунларини ўшалар билан қувватлаб, мажлисларимни шулар билан зийнатладим.

¹ Тузук, тузукот; тўра* ва тузук — конун-қоида, конунлар, урф-одат.

² Саҳобалар (асҳоблар) — Муҳаммад пайғамбарнинг яқин сафдошлари.

Учинчиси шулдирки, маслаҳат, кенгаш, тадбиркорлик, фаоллик ва хушёрлик-эҳтиёткорлик билан ғаним қўшинларини енгаб, мамлакатларни ўзимга бўйсундирдим. Салтанатим ишларини муро-саю мадора, мурувват ва сабр-тоқат билан юргиздим. Кўп нарсани билиб турсам ҳам ўзимни билмасликка олардим. Дўсту душман билан муро-саю мадора килдим.

Тўртинчиси — давлат ишларини салтанат конун-қоидаларига асосланган ҳолда бошқардим. Тўра ва тузукка таяниб, салтаятда ўз мартаба ва мақомимни муетаҳкам сақлаб турдим. Амирлар, вазирлар, сипоҳ, раият ҳар бири ўз лавозим ва мартабасидан мамнун ҳолда хизматимда бўлиб, ундан ортиғига даъвогарлик кила олмади.

Бешинчиси — амирларим ва сипоҳийларимни мартаба ва унвонлар, зару зеварлар билан хушнуд этдим. Базмларда уларга [ўз ёнимдан] ўрйн бёрдим, шунинг учун жангларда жонларини, фидо килдилар. Дирхам ва динорларни улардан дариг тутмадим. Уларнинг юмушларини енгиллаштириш учун меҳнату машаққатларини ўзимга юкладим ва тарбият килдим. Амирлар, сипоҳсолорлар, баҳодирлар билан иттифок бўлиб, уларнинг мардлигу мардонаворлигага таяниб, шамшир зарби билан йигирма етти подшоҳнинг тахтини эгалладим. Эрон, Турон, Рум, Мағриб, Шом, Миср, Ироқи араб ва Ироқи аҷам, Мозандарон, Гилонот, Ширвонот, Озарбай-жон, Форс, Хуросон, Дашти жете, Дашти Кипчок, Хоразм, Кобулистон, Бохтарзамин, Хиндистонга подшоҳ бўлиб, ҳукм сурдим.

Салтанат тўнини кийгач, тинчлигу соғлигим кетди, ўз тўшашм-да роҳатда >ухлаш хузур-халоватидан воз кечдим. Ун икки ёшимдан турли диёрларни кездим, ранжу меҳнат тортдим. Ҳар хил тадбирлар қўллаб [ғаним] фавжларини синдирдим. Амирлар ва сипоҳийларнинг исёнларини кўрдим, улардан аччиқ сўзлар эшитдим. Лекин сабру бардош билан ўзимни эшитмаган-кўрмаганга солиб, уларни тинчитдим. Қилич кўтариб жанг майдонига отилдим ва шу тариқа дунёда ном чиқардим-

Олтинчиси — адолат ва инсоф билан тангрининг яратган-бандаларини ўзимдан рози килдим. Гуноҳкорга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳм килиб, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-эҳсон ишларим билан одамлар кўнглидан жой олдим. [Тўғри] сиёсат² ва инсоф билан сипоҳийларим ва раиятни умид ва кўрқинч орасида сақладим. Фуқаро ва қўл остимдагиларга раҳмдиллик килдим, сипоҳийларга Игъомлар улашдим. Золимлардан мазлумлар ҳаққини олдим. Зрлимлар етказган, ашевий ва жисмоний зарарларни исботлаганимдан кейин, уларни шариатга мувофиқ одамлар ўртасида муҳокама килдим ва , бир гуноҳкорнинг ўрнига бошҚасига жабр-зулм ўтказмадим.

Дирхам ва динор — динор 4,235 г. олтин танга; дирхам — 3,4 ёки 3,5 г. вазндаги қумуш окча,
² Бу ерда жазолаш маъносига.

Менга ёмонликлар килиб, бошим узра шамшир кўтариб, ишимга кўп зиён етказганларни ҳам, илтижо билан тавба-тазарру килиб келгач, ҳурматлаб ёмон қилмишларини хотирамдан ўчирдим. Мартабаларини оширдим. Улар билан муомалада шундай йўл тутдимки, агар хотираларида менга нисбатан шубҳаю кўрқув бўлса, бутунлай унут бўларди.

Еттинчиси — саййидлар, уламою машойих, оқилу донолар, муҳаддислар, хабарчилар (тарихчилар) ни танланган, эътиборли одамлар ҳисоблаб, йззату ҳурматларини жойига қўйдим. Шижоатли кишиларни дўст тутардим, чунки Тангри таоло жасур кишиларни ардоқлайдилар. Уламо билан суҳбатда бўлдим ва пок ниятли, тоза қалбли кишиларга талпиндим. Буларнинг ҳимматларидан улуш тиланиб, муборак нафаслари билан дуо-фотиҳа беришларини илтимос килдим. Дарвиш, фақир ва мискинларни ўзимга яқин тутдим, уларнинг кўнгилларини оғритмадим ва бирон талабларини рад этмадим. Бузуқи ва оғзи шалоқ ғийбатчи одамларни мажлис-сўймага йўлатмадим, сўзларига амал қилмадим. Бирор кимсага тухмату ғийбат қилсалар, қулоқ солмадим.

Саккизинчи — азму жазм билан иш тутдим. Бирон ишни қилишга қасд қилган бўлсам, бутун зехним, вужудим билан боғланиб, бйтирмагунимча ундан қўлимни тортмадим. Ҳар неки деган бўлсам унга амал қилдим. Ҳеч кимга ғазаб билан қаттиқ муомала қилмадим ва ҳеч бир ишда танглик қилмадим, токи Тангри таолонинг ғазабига дучор бўлмайин ва ишимни бузиб, холимни танг айламасин деб. Одам Атодан бошлаб Хотам ул-анбиё²гача, улардан ҳозирги дамгача ўтган султОнларнинг қонунлари ва туриш-турмушларини донолардан сўраб-суриштирдим. Ҳар қайсиларининг йўл-йўриқлари, туриш-турмушлари, қилиш-қилмишлари, айтган гапларини хотирамда сақла[^]им ва яхши ахлоқлари, маъқул сифатларидан намуна олиб, унга амал килдим. Давлатларининг таназулга учраши сабабларини суриштирдим ва давлату салтанат заволига сабаб бўлувчи ишлардан сақландим. Наслни бузувчи, очарчилик ва вабо касали келтирувчи зулм ва бузуқчиликдан сақланишни ўзимга лозим билдим.

Тўккизинчиси — раият аҳволидан огоҳ бўлдим, улуғларини оға қаторида, кичикларини фарзанд ўрнида кўрдим. Ҳар ернинг табиати, ҳар эл ва шаҳарнинг расму одатлари, мизождан воқиф бўлиб турдим. Ҳар бир ўлка ва шаҳар аҳолисининг ашрофулуғлари ва бузурғлари билан ошна тутиндим. Уларнинг мизожларига, табиатига тўғри келган, ўзлари тилаган одамларини уларга ҳоким килиб тайинладим. Ҳар бир диёр аҳолисининг аҳволидан огоҳ бўлиб турдим. Ҳар бир мамлакатнинг аҳолини, сипбху раият кайфиятини, туриш-турмушларини, қилиш-қилмишларини, булар ўрталаридаги алоқаларни ёзиб, менга билдириб туриши учун

¹ Муҳаддислар — Муҳаммад пайғамбар ҳаёти ва фаолияти, диний ва ахлоқий кўрсатмалари (Ҳадис) ҳақидаги ривоятларни тўплаш билан шу-ғулланидиган олимлар.

² Хотам ул-анбиё — [пайғамбарларнинг охиригиси] — Муҳаммад пайғамбарга берилган унвон.

диёнатли, тўғри қаламли кишилардан воқеанавис'лар (ахборнавис-хабарчилар) белгиладим. Бордию ногўғри нарса ёзганлари менга маълум бўлиб қолса, бундай воқеанависларни жазоладим. Ҳокимлар, сипоҳ ва раиятдан қайси бирининг халққа жабр-зулм етказганини эшитсам, уларга нисбатан дарҳол адолату инсоф юзасидан чора кўрдим.

Ўнинчидан — турку тожик, арабу ажамнинг турли тоифа ва қабилаларидан бўлган ва менинг паноҳимга кирган кишиларнинг улуғларига ҳурмат кўрсатдим, қолганларини ҳам ўз холига яраша сийладим. Яхшиларига — яхшилик қилдим, ёмонларини эса ўз ёмонликларига топширдим. Ким менга дўстлик қилган бўлса, дўстлиги қадрини унутмадим ва унга мурувват, эҳсон, иззату икром кўрсатдим. Кимки менинг хизматимни қилган бўлса, хизмати ҳаққини адо этдим. Кимки менга душманлик қилса-ю, кейин пушаймон бўлиб, илтижо билан ҳимоя истаб, тиз уриб олдимга келса, душманлигини унутиб, мурувват ва дўстлик кўрсатдим. Чунончи, улус амири Шер Баҳром аввал менга ҳамроҳ эди, бошимга [оғир] иш тушганда мени ташлаб кетди ва душманларимга қўшилди, менга қарши қилич кўтарди. Охири берган тузим ҳаққи тизза уриб, яна илтижо қилиб келди. Асл эр-йигит бўлганлиги ва жанг-жадал билан суяги қотган мардлардан эканлиги боисидан ёмон ишларининг барисидан кўз юмдим. Олдимга келгач, ўзини ҳурматлаб, мартабасини оширдим. Уни марду мардоналиги учун кечирдим.

Ўн биринчиси — фарзандлар, қариндошлар, ошна-оғайни, қўшнилари ва мен билан бир вақтлар дўстлик қилган барча одамларни давлату неъмат мартабасига эришганимда унутмадим, [молу мулк ва нақд пул билан] ҳақларини адо этдим. Ўз фарзандларим, қавму қариндошларимдан қариндошлик меҳрини узмадим. Улардан нора-во иш ўтган бўлса, дарҳол боғлаб, ўлдиришга *буюрмадим. Ҳар кимни [туриш-турмушнинг пасту баландларида] турли йўллар билан синаб билиб олдим ва уларга шунга яраша муомала қилдим. Ҳаётнинг кўп иссиқ-совуғини кўриб, улардан сабоқ олиб, тажрибамни оширдим. Шунинг учун дўсту душман билан келишиб яшадим.

Ўн иккинчиси — дўст-душманлигига қарамай, ҳар жойда сипоҳийларни ҳурмат қилдим, чунки улар боқий мато бўлган жонларини фоний дунё моли учун сотадилар. Ўзларини маърака-майдон, ҳалокатга отиб, жонларини қурбон қиладилар. Агар ғаним сипоҳидан бирор одам ўз валинеъматига сидқидилдан хизмат қилиб уруш кунларида менга қарши қилич кўтарган бўлса ҳам, ундай одамга нисбатан лутф-марҳаматлар кўрсатдим. Қошимга [паноҳ истаб] келганда, уни кадрлаб, ишончини қозондим, вафодорлиги ва ҳақиқат билан хизмат қилишига ишондим.

Қайси бир сипоҳий туз ҳақй ва, вафодорликни унутиб, хизмат вақтида ўз соҳибидан юз ўгириб, менинг олдимга келган бўлса,

Воқеанавис — юртда бўлиб турган воқеаларни кунма-кун ёзиб борувчи одам.

ундай одамни ўзимга энг ёмон душман деб билдим. Чунончи, Тўхтамишхон билан бўлган урушда унинг амирлари менга хабарлар ва шикоят-аризалар ёзиб, ўз ҳукмдорлари, яъни менинг душманим бўлмиш Тўхтамишхон берган туз ҳаққини унутдилар. Вафодорлик ва ҳақиқатни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, менинг хузуримга паноҳ истаб келганлари учун уларни лаънатладим, ўзимча, «булар ўз соҳибига вафодорлик қилмагач, менга қилармиди?» деб ўйладим.

Яна тажрибамда кўриб билдимки, давлат агар дину ойин¹ асосида қурилмас экан, тўра-тузукка боғланмас экан, ундай салтанатнинг шуқуҳи, қудрати ва тартиби йўқолади. Бундай салтанат яланғоч одамга ўхшарким, уни кўрган ҳар кимса, назарини олиб қочади. Ёхуд қасу нокас² тап тортмай кириб чиқадиган томсиз, эшиги — тўсиғи йўқ уйгд ўхшайди.

Шунинг учун ҳам мен ўз салтанатим биносини дини ислом, тўра ва тузук асосида мустаҳкамладим. Салтанатни бошқаришимда учраган ҳар қандай воқеа ва ишни тўра ва тузук асосида бажардим.

Дилимнинг машриқидан кўтарилган биринчи тузук шундан иборат бўлдики, ислом динини ёйиб, Мухаммад, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, шариятини қувватладим. Жаҳоннинг турли мамлакатлари, катта ва кичик шаҳарларида ислом динини ва одамларнинг энг хайрлиси² (ҳазрати Мухаммад) нинг тўғри йўлларини тарғиб этдим. Ўз салтанатимни шарият билан безадим.

Равшан динга ривож беришда қўллаган биринчи тузугим шу бўлдики, саййидлар орасидан лаёқатли биттасини аҳли исломга садр³ этиб тайинладим. Тамом вақфларни⁴ бошқариш ва назорат қилиш учун мутаваллий⁵ танлашни, ҳар бир шаҳар ва вилоятда қозий, муфтий⁶, мухтасиб⁷ тайинлашни унинг ўзига ҳавола этдим. У саййидлар, уламо, шайхлар ва бошқа диний арбобларга суюрғол⁸ белгилаб, ҳар бирининг вазифасини тайин қилсин, дедим.

Лашкарлар учун махсус қозий ва раият учун алоҳида қозий

¹ Ойин — коида, расм, тартиб, усул, одат, равиш, тарз.

² Хайр ал-аном — одамларнинг энг хайрлиси, ҳазрати Мухаммаднинг сифатларидан.

³ Садр — бошлик, раис; мусулмон пешволаридан.

⁴ Вақф — давлат ва хусусий кишилар томонидан диний муассасалар, масжид, мадрасалар, хонақолар ва мазорларга ажратилган мол-мулк.

⁵ Мутаваллий — вақф мулкига ва ундан келадиган даромадга васийлик қилувчи, уни тақсимловчи диний мансабдор.

⁶ Муфтий — фатво берувчи, диний масалаларда қарор чиқарувчи диний мансабдор.

⁷ Мухтасиб — (араб.— назорат қилувчи) — ўрта аср мусулмон давлатларида ислом маросимлари, урф-одатлари ва шарият қонунларининг бажарилиши устидан назорат қилувчи мансабдор.

Сугоргол — (эски ўзбекча) — инъом, совға, марҳамат; ўрта асрларда қўшин бошлиқлари, кўзга кўринган сарой шоирлари, йирик мансабдорлар⁸ йирик мусулмон руҳонийлари ва шу қабиларга давлат олдида кўрсатган катта хизматлари эвазига хбн йа подшолар томонидан қилинадиган турли-тўман инъом; ер-сув, кийим-кёчак, молу мулк ва ёшқалар.

тайинладим; ҳар мамлакатга шайхулислом¹ юбордимки, токи мусулмонларни гуноҳ ишлардан қайтариб, уларни яхши ва савоб ишларга ундасин.

Ҳар бир шаҳарда масжидлар, мадрасалар, хонақолар² қуришни, йўловчи мусофирлар учун йўл устига работлар³ бино қилишни, дарёлар устига кўприклар қуришни буюрдим.

Мусулмонларга диний масалалардан таълим бериб, шариат ақидалари ва ислом дини илмлари: тафсир⁴, ҳадис⁵, фикҳ⁶дан дарс берсинлар деб, ҳар бир шаҳарга олимлар ва мударрислар⁷ тайин қилдим. Турли мамлакатлардаги садрлар ва козийларга шариатнинг асосий талаблари қандай бажарилаётганлиги ҳусусида менга хабар қилиб туришни буюрдим. Шунга ўхшаш ҳар эл ва ҳар шаҳарда сипоҳ ва раият орасида урф-одатларга оид жанжалли ишлар ҳақида менга маълумот бериб турсин деб адолат амирини тайинладим.

Шу тариқа ислом динини ривожлантириб, шариатни мусулмон мамлакатларига ёйдим. Ислом динини ёйиб, унга равақ берганим ҳақидаги овоза каттаю кичик аҳли мўминнинг қулоғига етгандан кейин, ислом олимлари: «Тангри таоло ҳар юз йилда Муҳаммад, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, динига ривож бериш ва янгилаш учун бир кишини ислом динининг ёйувчиси ва янгиловчиси сифатида ихтиёр этади. Бу саккизинчи юз йилликда⁸ Амир соҳибқирон⁹ ислом динини жаҳон аҳлига тарқатди. Шунинг учун бу юз йилликда Муҳаммад динининг янгиловчиси шу киши бўлмай» — деб фатво¹⁰ бердилар.

Замон уламосининг улуғи бўлмиш Мир Саййид Шариф" бу ҳусусда менга мактуб йўллаб ёзган эдиларки, илгариги ва кейинги авлод ислом олимларининг барчаси бир оғиздан иттифоқ бўлиб

¹ Ш а й х у л и с л о м — мусулмон жамоасининг бошлиғи.

² Х о н а қ о (форс-тожик) — дарвишлар, қаландарлар, шунингдек, ғариб мискинлар тўхтайдиган, истикомат қиладиган жой, ғарибхона.

³ Р а б о т — қарвон кўниб ўтайдиган жой, қарвонсарой.

⁴ Т а ф с и р — Қуръони қаримни изоҳлаш, шарҳлаш.

⁵ Ҳ а д и с — (араб. ривоят) — Қуръондан кейинги муқаддас манба. Муҳаммад пайғамбарнинг айтганлари.

⁶ Ф и к ҳ — (араб.— билим, тушуниш) — мусулмон ҳуқуқшунослиги.

⁷ М у д а р р и с — (араб.— дарс берувчи) — мадраса ўқитувчиси.

⁸ С а к к и з и н ч и ю з й и л л и к — хижрий йил ҳисобидаги саккизинчи аср, милодий XIV аср.

⁹ С о ҳ и б қ и р о н — Амир Темурнинг лақаби; «Соҳиб» — тарж.— эга, «қирон» — илми нужумда икки шарофатли сайёра, Зухра (Венера) ва Муштарий (Юпитер) ўз ҳаракатида бир-бирига яқинлашган ҳолатни «қирон буржи» деб атаб, уни бахт — саодат аломати деб фол кўрилган; соҳибқирон — мазкур икки сайёра бир-бирига яқинлашган вақтда туғилган бахтиёр подшоҳ демакдир.

¹⁰ Ф а т в о (араб.— ҳукм, қарор) — ислом динида муфтий ёки уламолар кенгаши томонидан диний, ҳуқуқий, сиёсий ҳамда ижтимоий масалаларда бериладиган қарор, ҳукм.

" С а й й и д Ш а р и ф Ж у р ж о н и й — Журжонда 1330 йили туғилган. Аввал Шерозда мударрислик қилган, 1387 йилдан эса Амир Темур таклифи билан Самарқандга келган ва у ердаги дорушшифода ўз фаолиятини давом эттирган. Темур вафотидан сўнг Шерозга қайтиб, 1414 йилда дунёдан кўз юмган.

деганларки, Аллоҳи таоло ҳазрати рисолатпаноҳ пайғамбаримиз, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, унинг динини тарқатиш учун ҳар юз йилда бир хихиви динни янгиловчи сифатида ихтиёр этади. Саккизинчи юз йилликнинг бошида Амир соҳибқирол ҳақиқий динни ривожлантирди ва ҳар томонга ёйди. Дини ислом оламнинг турли ўлкалари ,ва шаҳарларида равақ топди. Ҳақли равишда [бу асрда] диннинг тарқатувчиси Амир соҳибқиронлиги тасдиқланди. Ушбу мактубнинг нусхаси будир: «Ё, Аллоҳ! Қимки Муҳаммад динини қўллаб-қувватласа, Сен ҳам уни қўлагил, қимки ,Муҳаммад динини хор қилса, Сен ҳам уни хор тутгил» (дуо).

Рисолатпаноҳ пайғамбаримиз хижрат' этганларига ҳам саккиз юз йилдан ошди. Ҳар юз йил бошида Аллоҳи таоло ва тақаддус ўз элчиси ва ҳабиби Муҳаммад динини унинг умматига тарқатувчи ва янгиловчини ихтиёр айлайди. Аллоҳга ҳамду санолар бўлсинки, саккизинчи юз йиллик бошида Аллоҳи таоло Амир соҳибқиронни ислом динининг янгиловчиси ва ривожлантирувчиси сифатида ихтиёр айлади ва у турли ўлкалар ва мамлакатларда аҳолига дини .Муҳаммадийни қабул қилдирди. Илк ислом олимлари динни янгиловчилар аҳолини ўрганиб, ўз китобларида бу ҳақда маълумот берганлар. Бу янгиловчилар қуйидагилардир:

Хижратдан кейинги биринчи юз йилликда динни янгиловчи киши Умар ибн Абдулазиз² эдилар. У хорижийлар³ минбардан туриб, ҳазрати Алига таъна қилишиб, лаънатлар ёғдиришиб, ислом динини зайфлашгирганда, бу [низони] бартараф қилди. Ўша вақтда ислом аҳли иттифоқи бузилиб, кинаю адоват пайдо бўлган эди; бир тоифа одамлар тўғри йўлдан борган халифалар (хулафо ар-рошидин) ни лаънатлаб, уларга таънаю дашиом ёғдирдилар; бошқа бирлари эса мўминлар амири ҳазрати Али [бошлиқ] имом Ҳусайн⁴ ва ҳазрати Аббосни⁸ лаънатлар эдилар. Бу икки гуруҳ ҳам ўзаро адоватда бўлиб, ўта мутаассиб эдилар. Умар ибн Абдулазиз бу низоларни бартараф қилиб, дини исломни янгаллади.

Иккинчи юз йилликнинг бошида , келган дин янгиловчиси халифа Маъмун ибн Хорун ар-Рашид⁶ эди. У ислом динида пайдо бўлган етмиш икки турли ботил мазҳабларни йўқотиб, ҳақ мазҳаби

¹ Х и ж р а т — (араб.— кўчиб ўтиш) — Муҳаммад пайғамбар ва тарафдорларининг Маккадан Мадинага кўчиши. Бу воқеа милодий 622 йили содир бўлган. 622 йил мусулмон йил ҳисоби (хижрий)нинг бошланиши деб ҳисобланади.

² У м а р и б н А б д у л а з и з — Умавия сулоласига мансуб халифа (717—720).

³ Х о р и ж и й л а р — (араб.— ажралиб чиққан, исёнчи)—исломдаги илк окэм тарафдорлари; халифа Али (656—661) билан Умавийлар ўртасидаги кураш давомида вужудга келган.

⁴ И м о м Ҳ у с а й н — халифа ; Алининг ўғли. 680 йили Карбалода урушда ўлган.

⁸ Ҳ а з р а т и А б б о с — Мух-аммад пайғамбарининг амакиваччаси Абу-л-Аббос ас-Саффоҳ (749—754); Аббосийлар сулоласининг асосчиси.

М а ъ м у н и б н Х о р у н а р - Р а ш и д — аббосийлардае (813—833).

аҳли суннат ва жамоатни ривожлантирди. Али ибн Мусо Жаъфар¹ни, ундан Аллоҳ розибўлсин, Хуросондан олиб келиб, уни ўзига валиаҳд деб эълон қилди. Унинг изни ва маслаҳати билан мамлакатда ҳукмрошшк қилди.

Учинчи юз йиллик бошида дини Муҳаммадийни янгиловчиси халифа Муктадир биллоҳ Аббосий² эди. Абу Тбхир бошчилигидаги қармаглар³ Маккаи муаззамани босиб олиб, арафа куни ҳажга борганлардан ўттиз мингтасининг жонига қасд қилдилар ва уларни шахид этдилар. Муқаддас қора тош (ал-Ҳажар ал-асвад)ни Катба ичидан кўтариб олиб кетдилар. Ислому мамлакатларини вайрон этиб, қатли ом ва талон-торож қилдилар. Шу сабабдан ислом дини заифлашиб қолди. Муктадир биллоҳ бу қавм. устига лашқар тортиб, уларни улоқтириб ташлади [ва. фитнани бостирди}. Бу билан ислом дини ва шариатга ривож берди.

Тўртинчи юз йилликнинг бошида дини Муҳаммадийни ривож эттирган киши Иззуддава Дайлабий⁴ эди. Шу даврнинг халифаси аббосий Мутиъ амриллоҳ⁵ [ҳукмронлиги вақтида бўлган] фиска-фужурлар ва унга тобеъ кишиларнинг зулми орқасида дини ислом заифлашганва ислом мамлакатларида турли-туман фиек-фасод кўпайганди. Иззуддава бу халифани тахтдан йиқитиб, ўрнига ўғли Тоиб⁶ биллоҳни валиаҳд қилди. Иззуддава шахсан ўзи бу динни тарқатиш ва тозалашда, бидъатни йўқотишда, ношаръий ишларни бартараф қилишда, жабр-зулмни тугатишда мутасадди бўлди. Дини Муҳаммадийга ривож берди.

Бешинчи юз йиллик бошида дину шариатни ривожлантирган одам султон Санжар ибн султон Маликшрх⁷ эди. Шайх Аҳмади Жом⁸ ва ҳақим Саной⁹ унинг замондошлари бўлиб, султон уларнинг муриди эди. Бу даврда динсизлар ва жоҳиллар ислом динини заифлаштирган эди. Султон Санжар динсизларни йўқотиб, ислом динини ривожлантиришга киришди. Дини Муҳаммадийга итоат ва тобеъликда шундай даражага эришдики,, шариатга хилоф бўлган ҳеч бир иш қилмади.

Олтинчи юз йилликнинг бошида дин янгиловчиси Ғозонхон ибн

¹ Али ибн Мусо Жаъфар — шиа-ларнинг саккизинчи имоми (765—818).

² Халифа Муктадир биллоҳ — Аббосий халифаларидан (908—932).

³ Қармаглар — исмоиллийлар мазҳабининг шакобчаларидан бирининг тарафдорлари, IX асрда пайдо бўлган.

⁴ Иззуддава Дайлабий — Бувайхийлардан. 967—978 й. ҳукмронлик қилган.

⁵ Халифа Мутиъ — аббосийлардан. 946—974 й. ҳукмронлик қилган.

⁶ Халифа Тоиб — аббосийлардан. 974—991 й. ҳукмронлик қилган.

⁷ Султон Санжар ибн Маликшоҳ — Салжукийлардан. 1118—1157 й. подшолик қилган.

⁸ Аҳмади Жом — хуросонлик машҳур ҳадис олими ва мутасаввиф шоир (1049—1142).

⁹ Ҳақим Саной — ғазнавийлар даврида яшаган йирик шоир (1070—

Арғунхон ибн Халонухон¹ эди. Ислому дини туркистонлик кофирларнинг истилоси натижасида заифлашган эди. Аллоҳи таоло дин ривож учун Ғозонхонни юз минг аскар билан кўзғади. [Тангри таолонинг иродаси билан унга тошнриланган] юз минг аскар Лор саҳросида шайх Иброҳим Ҳамавий² раҳнамолигида Аллоҳга имон келтириб, мусулмон бўлдилар. Тилларини: «Аллоҳдан бошқа худо йўқ, Муҳаммад Аллоҳнинг [ердаги] элчисидир», деган имон калимасига келтирдилар ва куфр-бидъат ишларини ташладилар. Мамлакатда ва шаҳарларда шариатга ривож бердилар.

Еттинчи юз йилликнинг бошида келган Ўлжойту Султон³ ибн Арғунхон, лақаби Султон Муҳаммад Худобанда эди. Мазкур санада⁴ оғаси Ғозонхондан сўнг салтанат тахтига ўтирди. [Бир куни] унинг қулоғига дини Муҳаммадий шу қадар бўшашганки, намоз вақтида мусулмонлар ташаххуд⁵дан сўнг Муҳаммадга, унинг авлодига салавот айтмай қўйибдилар, деган гап етказилди. У ўрнидан туриб Султония⁶ жомеъ масжидига борди ва у ерга ислом уламоси ҳозир бўлишини буюрди. Сўнгра султон улардан «Намоз вақтида Муҳаммадга ва унинг насли авлодига салавот айтишининг нима фазилатлари бор?» деб сўради. Улар бир овоздан: «Худойи таоло ҳукмига кўра намозда Муҳаммад ва унинг авлодига салавот айтиш лозимдир»,— деб жавоб бердилар. Ўша пайт бир гуруҳ уламо: «имом Шофибий⁷, Муҳаммадга ва унинг авлодига салавот айтмасдан ўқилган намоз бузилган ҳисобланади, деб айтганлар», деб ўз фикрини билдирди. Яна бир гуруҳи айтдиларки: «Имоми Аъзам⁸ демишдики, Муҳаммадга ва унинг авлодига салавот айтилмай ўқилган намоз макруҳ⁹дир». Шунда султон уламодан сўради: «Нега салавот айтганда пайғамбаримиз насли авлодидан бўлган ҳар бир кишининг исми [алоҳида] зикр этилмайди-ю, [фақат] хотам ул-анбийе бўлмиш пайғамбаримизга

¹ Ғозонхон ибн Арғунхон ибн Халокухон — 1295—1304 йилда Эрон ва Озарбайжонни идора қилган мўғул хони.

² Шайх Иброҳим Ҳамавий — баҳрободлик (Хуросон) шайх Садриддин Иброҳим.

³ Ўлжойту Султон — 1304—1317 йилларда Эрон ва Озарбайжонни идора қилган.

⁴ Мазкур санада — 1304 йилда.

⁵ Ташаххуд — Аллоҳнинг ягоналиги ва Муҳаммад пайғамбарнинг элчилигини билдирувчи диний ибора ислом руқнларининг биринчиси; кўпинча калимайи шаҳодат дейилади.

Султония — Эрон Озарбайжонидаги шаҳар: халокуийлар пойтахти.

⁷ Имом Шофибий — асл исми Абу Абдулло Муҳаммад ибн Идрис аш-Шофибий (767—820) — суннийликдаги шофиъия мазҳабининг асосчиси.

⁸ Имоми Аъзам — ханафий мазҳабининг (суннадаги тўрт мазҳабдан биринчиси) асосчиси. Асл исми Абу Ханифа Нуъмон ибн Собит (699—767).

⁹ Макруҳ (араб.— рад этилган, қораланган, номақбул) — шариат кўрсатмалари (фарз, мандуб, мубох, ҳаром*билан бирга)дан бири*катъиян тақиқ қилинмаган, лекин номақбул ҳисобланган ва рад этилган хатти-харакатлар макруҳ ҳисобланган, бундай хатти-харакат учун жазо белгиланмаган.

салавот айтгандагина «ва унинг авлоди...» деб. қўшадилар?». Бутун уламо бу саволга жавоб беришга ожизлик қилиб, ўйланиб қолишди. Шунда султон айтди: «Бу саволга жавоб беришда хотирамга икки далил келади. Биринчиси шулки, душманлар пайғамбаримиз Муҳаммадни ўғилсиз (абтар) деб атадилар. Тангри таоло наслсизликни уларнинг ўзига раво кўрди. Дунёдан насллари узилди. Агар насл қолган бўлса ҳам ном-нишонсиз бўлиб, уларнинг номини бирор киши тилга олмайди. Аммо пайғамбаримиз оиласининг зурриётлари сони шу қадар ўсдики, уларнинг ҳисобини Аллоҳдан бошқа ҳеч ким билмайди. Пайғамбаримизга, унга Аллоҳнинг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, салавот айтгандан кейин уларга ҳам яхшилик тилайдилар. Иккинчиси шулки, жами ўтган пайғамбарларнинг динлари, қилган ишлари ё йўқоларди ёки ўзгарарди. Улар динининг аҳкомлари дримий эмас эди. Аммо ҳазрати Муҳаммад, унга оллоҳнинг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, дини ўзгаришдан омон бўлиб, қиёматгача шу йўлда сақланур. Шундай бўлгач, онҳазрат (пайғамбар) нинг умматлари салавот айтиш вақтида унинг муборак номини зикр этган пайтда, унинг авлодини ҳам эслашлари лозимдир. Умматларга маълум бўлсинким, Муҳаммад динининг ҳомийлари, Қурьони каримни шарҳловчилар, мактовга лойиқ шариат илмининг хофизлари, анбиё ва мурсаллар¹ илмларининг ворисидирлар. Мусулмон динининг илмлари ва исломнинг фарзу² вожибларини улардан ўрганадилар, дин ишларида шуларга эргашиб,³ уларни хурмат қилишни ўзларига лозим деб биладилар», деди.

Султон шу сўзларни айтгани ҳаманоқ, масжидга тўпланган уламо ва одамлар бирданига гулдиратиб, пайғамбарга ва унинг авлодига салавот ўқидилар. Шунда султон айтди: «Муҳаммад авлодидан биринчиси — ҳазрати Али, сўнггаси — имом Муҳаммад Маҳдий³ охирзамондир. Шундай бўлгач, пайғамбаримиз авлодининг изни ва рухсатисиз унинг мулкига қўл теккизмаслигимиз зарур, акс ҳолда босқинчилик қилган бўламиз». Султоннинг бу сўзлари хосу омнинг қулоғига эшитилгач, барча уламо унинг айтганларини қабул этди. Гаплари Инобатга олинганидан сўнг³ султон амр қилди: «ҳақиқат шул эркан, аҳли Байт⁴ номига хутба⁵ ўқиб, уларнинг номи зарбланган пуллар чиқариш лозим». Бу гапларни эшитган, кўрган уламо унинг фикрини тасдиқлаб Аллоҳга имон келтирдилар ва «Ўлжойту Султон — дину шариатга ривож берувчи», деб фатво ёздилар.

¹ Мурсаллар — элчилар, пайғамбарлар.

² Фарз — шариатда барча мусулмонлар бажариши лозим бўлган шартлар.

³ Муҳаммад, Маҳдий — 874—878 йиллар орасида 7—9 ёшида бедарак йўқолган (тарихий нуктаи назардан ўлдирилган бўлиши керак) 12-ямом,

⁴ Аҳли Байт — Муҳаммад пайғамбар оиласидан бўлганлар.

⁵ Хутба — жума ва хайит намози олдиан қилинадиган диний ваъзхонлик ва панд-насихат.

Саккизинчи юз йилликда чиққан дин янгиловчиси Амир Соҳибқирондирки, оламнинг турли мамлакатлари ва шаҳарларида дину шариатни ривожлантириб, саййидлар ва уламони иззату икром қилди. Пайғамбар хонадони зурриётларининг маслаҳати, изни билан унинг мулкани тасарруф қилди.

Мир Саид Шариф ёзган ушбу мактуб менга етгач, Тангри таолога шуқр айтиб, Муҳаммад ва унинг хонадонига илтижо қилиб, Тангри таолога ёлвордим: «Менга дину шариатни янгилаш ва унга ривож беришда мадад бергил!» Сўнг бу мактубни олиб, пирим [Абу Бакр Тойбодий] нинг хузурларига юбордим. [Ул зот] мактуб четига мана бу сўзларни ёзиб менга қайтардилар: «Дину шариатга ривож берувчи [Амир] Темур соҳибқиронга Аллоҳ уни қўлласин, маълум бўлсинким, бу иш ул қутби салтанатга Аллоҳи таоло тарафидан берилган жуда катта эҳсон ва буюқ ёрдамдир. Дин янгилаш, шариатга ривож беришдек удкан ишда Тангри таоло сенга ёрдам бағишламишдир. [Вафодорлигинг ва яхши ишларингни] қанча оширсанг, Аллоҳ ҳам сенга [иноят ва карамини] шунча оширгай».

Пиримга юборган ушбу мактуб, унинг хати билан зийнатланиб менга қайтгач, саййидлар ва уламони иззату икром этишни бажо келтириб, шариат ривожини учун илгаригидан ҳам кўпроқ саъйи ҳаракат қилдим. Бу мактуб мазмунини менинг воқеаларим тўпланган тарих дафтари'га ёзишларини буюрдим.

Дину шариат ишлари тузукини тартибга келтирганимдан сўнг, салтанатим корхонасининг тузукини тузишга киришдим. Салтанат ишларини қонун ва қоидалар (тўра ва тузук)ка солиб, унинг мартабалари (аҳволи)ни мустаҳкамладим. Салтанатнинг мартабалари тузукини қуйидагиларга таяниб туздим:

Биринчидан, салтанатим қонун-қоидаларини ислом дини ва кишиларнинг энг хайрлиси (ҳазрати Муҳаммад) нинг шариатига боғлаб, иззату хурматлаш вожиб бўлган онҳазратнинг авлоди ва саҳобаларига муҳаббат билдирган ҳолда уларни мустаҳкамладим. Салтанатим мартабасини қонун-қоидалар асосида шундай сақладимки, салтанатим ишларига аралашиб, зиён етказишга ҳеч бир кимсанинг қурби етмасди.

Иккинчидан, сипоҳу раиятни умид ва кўрқув орасида сақладим. Дўст-душманни мурсою мадора мартабасида тутдим. Қилмишларини, айтган гапларини гоҳида сабр-токат, гоҳида билиб-билмасликка олиш билан ўтказдим. Дўст-душмандан кимки менга илтижо қилиб келгудек бўлса, дўстларга шундай муомала қилдимки, дўстлиги янада ортди, душманларга эса шундай муносабатда бўлдимки, уларнинг душманлиги дўстликка айланди.

Менда бирон кимсанинг ҳақи бўлса, ҳақини ҳеч вақт унутмадим. Бирон кимса билан танишган бўлсам, уни ҳеч вақт назаримдан четда қолдирмадим.

Эҳтимол, бу дафтар «Темур тузуқлари»нинг ёзилишида асос бўлгандир.

Давлатим ва салтанатим қуёши кўтарилиб келаётган вақтда менга илтижо қилиб келган никукор ва бадкирдор одамлар, хоҳ менга яхшилик қилган бўлсинлар, хоҳ ёмонлик, салтанат тахтига ўтирганимдан кейин уларни хайр-эхсонларим билан хижолатга қўйдим. Менга қилган ёмонликларини қилмагандек қўриб, уларни ёмон қилмишлари дафтари устига афв каламини тортдим.

Учинчидан, ҳеч кимдан ўч олиш пайида бўлмадим. Тузимни тотиб, менга ёмонлик қилганларни парвардигори оламга топширдим. Иш қўрган, синалган, шижоатли эр-йигитларни кошимда тутдим. Софдил кишилар, саййидлар, олимлар ва фозилларга даргоҳим доим очиқ эди. Нафси ёмон ҳимматсизларни, қўнгли бузук қўрқокларни мажлисимдан қувиб юбордим.

Тўртинчидан, очиқ юзлилик, раҳм-шафқат билан халқни ўзимга ром қилдим. Адолат билан иш юритиб, жабр-зулмдан узоқроқда бўлишга интилдим.

Шу пайтда пирымдан хат келди. Улар: «Буюк зафарлар соҳиби Темурга, Аллоҳ уни ҳамиша қўлласин, маълум бўлсинким, [унинг] салтанати қорхонаси Тангри таоло қорхонасининг бир [кичик] нухасидирки, унда турли мансабдаги ходим ва хизматкорлар (амале ва фаъле), ноиблар, эшик оғалари (ҳужжоб) бордир, уларнинг ҳар бири мартабасига яраша ўз юмуши билан машғулдир, ҳеч бири ўз мартабасидан четга чиқмайди ва доимо Аллоҳнинг амрига мунтазир бўлиб турадилар. Шундай бўлгач, сен ҳамиша ҳушёр ва эҳтиёткор бўлгин, токи вазирлар, лашкарбошилар, амалдорлар, иш бошқарувчилар, сипоҳсолорлардан ҳеч бири ўз мартабаси чегарасидан чиқмасин ва доимо сенинг ҳукмингга мунтазир бўлиб туришсин. Ҳар тоифа ва ҳар қавмни ўз мартабаларида тутгинки, салтанатинг низомга келиб, давлат интизомга киргай. Агар ҳар нарсани ва ҳар кимни ўз мартабасида сақлай олмасанг, салтанатингга бундан қўп халал ва зийн етгай. Демак, ҳар кимнинг кадр-қийматини, тутган мавқеини ва ҳар нарсанинг ўлчовини белгилаб олишинг ва шунга мувофиқ иш юритишинг керак. [Ҳазрати] Муҳаммад авлодидан бўлганларнинг мартабасини бошқалардан юқори қўтариб, уларнинг иззат-ҳурматини жойига қўйгил. Уларга қанча қўп муҳаббат билдирсанг ҳам, уни исроф деб ўйлама, чунки қайси иш худо йўлида бўлса, унда исроф йўқдир. Ўн икки тоифа билан давлатингга зийнат бериб, шулар билан салтанат кургил. Вассалом», деб ёзибдилар.

Пирымнинг ушбу хати менга етишгач, унда буюрилган ҳар бир нарсани бажо келтирдим. Салтанатим ишларини қонун-қоида ва интизомга солиб, салтанатим мартабасига зебу зийнат бердим. Салтанатимни ўн икки тоифага бўлиб, уларга таянган ҳолда иш юргиздим. Салтанатим қонун-қоидаларини ҳам шу ўн икки тоифага боғлаб туздим. Бу ўн икки тоифани салтанатим фалақининг ўн икки буржи ва давлатим қорхонасининг ўн икки ойи деб ҳисобладим.

Биринчи тоифа — саййидлар, уламо, шайхлар, фозилларни ўзимга яқинлаштирадим. Улар менинг саройимга доимо келиб-кетиб, мажлисимни безаб туришди. Диний, ҳуқуқий, ақлий

масалаларни ўртага ташлаб, қимматли фикрлар билдиришарди. Ҳалол ва ҳаромга оид масалаларни мен улардан ўргандим.

Иккинчи тоифа — ақлли кишилар ва кенгаш соҳиблари, эҳтиёткор арбоблар, сергак ва кейинини ўйлаб, олисни қўриб иш юритувчи, кекса ва тажрибали кишиларни ҳос мажлисимга киритиб,¹ суҳбатларидан, ишларидан нафъ олиб, тажриба ҳосил қилардим.

Учинчи тоифа — дуоғўй кишиларни кадрладим. Улар билан хилватда суҳбат қуриб, қўнглимдаги мақсадимни айтиб, дуо тилардим. Мажлисларда, базмларда, жанг майдонларида улардан қўп баракатлар топдим. Тўхтамишхон билан бўлган жангда ғаним лашқари қўплигидан ва менинг лашқарим эса озлиги, очлигидан қўп азият тортган эдим. Шу пайт соҳиби дуо бўлмиш Мир Зиёвуддин Сабзаворий бошидан салласини олди, қўлларини дуога очиб [мен учун] Тангридан зафар тилади. Ҳали дуо си тугамай туриб дуо таъсири қўриниб, [лашқарларим ёғийни қочирдилар]. Яна бир мисол шулки, саройим ҳарамдаги^лардан бири қаттиқ оғриб, ўлими яқинлашди. Дуоғўй саййидлардан ўн икки киши йиғилишиб келдилар. Ҳар бири ўз умридан бир йилни унга бағишлади ва у соғайиб яна ўн икки йил яшади.

Тўртинчи тоифа — амирлар, сарҳанглар, сипоҳсолорларга мажлисимдан ўрин бериб, мартабаларини юқори қўтардим. Улар билан суҳбатлашиб, маслаҳатлар олдим. Жанг майдонларида мардона қиличлашган шижоат аҳлини дўст тутардим. Жанг майдонларига от чоптириб кириб-чиқиш усулларини, ғаним лашқари тўпини бузиб, сафларини синдиришни, найза санчиб, қилич чопқилашни, бутун уруш-талаш ишларини улардан сўраб эдим. Сипоҳгарлик ишларида уларга таяниб, улардан кенгаш тилар эдим.

Бешинчи тоифа — сипоҳ ва райят бўлиб, ҳар иккисига бир қўз билан қарадим. Сипоҳийлардан чиққан баҳодирлар, довюракларга маҳсус фахрли ўтоға¹, камар ва таркаш² тақдим этиб, мартабаларини қўтардим. Ҳар эл ва ҳар мамлакатнинг улуғларини, бошлик-оқсоқолларини кадрладим, уларга совға-саломлар бериб, хизматларидан фойдаландим. Сипоҳийларимни ҳамиша жангга тайёр ҳолда тутдим, ойлик ҳақларини сўраттирмай вақтида берардим. Чунончи, Рум юришида сипоҳийларимга ўтган ва келажакда қиладиган хизматлари учун етти йиллик озуқаларини бирданга бердим. Сипоҳ ва райятни шундай тутдимки, биронтаси иккинчисидан устунлик қилиб, қаттиқ гапиролмас эди. Бошқа сипоҳийларни ўз мартабаларига ва даражаларига қараб шундай сақладимки, ҳаддидан ташқари бирон қадам қўёлмас эди. Уларнинг мартабаларини на қўп қўтариб, ҳовлиқтирмадим ва на қўп тушуриб юбориб, қўнғилларини чўқтирмадим. Қайси бири қўзга қўринарли бирор хизмат қўрсатар экан, инъомлар бериб, бошқалардан айрича

¹ ўтоға — бош қийилга • йқилайдган, уқпар ва қИм^а^тбаҳо тошлар билан безатилган зийнатли белги.

² Т а р к и ш — салбКлүЧдон.

хурматладим. Кимнинг акли ва шижоатини синов тарозусида тортиб кўриб, бошқаларникидан ортиқроқ кўрсам, уни тарбия қилиб, амирлик даражасига чиқарар эдим. Сўнгра¹ кўрсатган хизматига яраша мартабасини янада кўтарар эдим.

Олтинчи тоифа — ақлли, тажрибали, энг ишончли кишиларки, салтанат ишларини, сирларини уларга очиб, [улар билан] кенгаш қилишимга лойиқ кишилар эди. Булар билан сирдошлик қилиб, яширин ишлар, махфий сирларни шуларга топширдим.

Еттинчи тоифа — вазирлар, бош котиблар, девон муншийларики¹, салтанатим саройини шулар билан безатдим. Буларни менга тобеъ мамлакатлар [уйлари] нинг кўзгуси деб билдим. Чунки улар эл орасида ва мамлакатда бўлаётган кундалик воқеаларни, сипоҳ ва раият туриш-турмушини менга билдириб турар эдилар. Булар давлат хазинаси, сипоҳ ва раиятга оид ишларни тартибга солиб юритдилар. Салтанат мулкига тушган рахналарни бекитишнинг лойиқ чораю тадбирларини кўрдилар. Салтанатим корхонаси хазинасининг қирим ва чиқимига оид ишларни тўғри олиб бордилар. Ҳамиша мамлакат тўқинчилиги ва ободлиги учун ҳаракат қилишарди.

Саккизинчи тоифа — ҳакимлар, табиблар, мунажжимлар ва муҳандисларки, улар салтанат корхонасига ривож берувчилардир. Уларни ўз атрофимга тўпладим. Ҳакимлар ва табиблар билан иттифокда беморларни даволатар эдим. Мунажжимлардан сайёра-лар (кавокиб)нинг қутлуғ ва қутсиз² кунлари, уларнинг ҳаракати ва Осмонда айланишини аниқлаб олардим. Муҳандислар билан иттифокда олий иморатлар барпо этиб, боғу бўстонларнинг лойиҳа-тарҳини чиздирдим.

Тўққизинчи тоифа — муҳаддислар, пайғамбар, унинг авлодлари ва саҳобалари ҳақида ривоятлар нақл қилувчилар (тарихчилар) ҳамда қиссаҳонлар бўлиб, уларни ҳам ўзимга яқинлаштирдим. Пайғамбарлар ва авлиёлар ҳақидаги қиссаларни, ўтган подшолар тўғрисидаги хабарларни, уларнинг салтанат тахтига қандай етишганликларини, давлатларининг қандай сабабларга қўра завоқ топганлигини булардан сўраб билардим. Ҳар қайсисининг қиссалари ва хабарлари, ишлари ва сўзларини эшитиб тажрибам ортди. Оламда бўлаётган воқеаларни улардан эшитардим ва олам аҳволидан хабар топар эдим.

Ўнинчи тоифа — машойихлар, сўфилар, худони таниган орифлардир. Уларнинг хизматларида бўлиб, суҳбатлар қурдим ва охирақ фойдаларини олдим. Улардан Тангри таолонинг сўзларини эшитиб, қароматлар кўрдим, фавқуллода одатларини мушоҳада этдим ва суҳбатларидан роҳатланиб, ҳузур қилдим.

Ўн биринчи тоифа — касбу ҳунар эгаларидир; буларнинг ҳар тоифа ва синфидан бўлганларини давлатхонамга олиб келиб, ўз

³ Мунший — мирза, котиб.

² Классик астраномия бўйича бир ой ичидаги кунлар, яхши ва ёмон кунлар (саъд ва наҳс) га бўлинган.

ўрдамдан ўрин белгиладимки, сафарда ва ҳазар¹да сипоҳимга керак яроқлар ва бошқа нарсаларни хозирладилар.

Ўн иккинчи тоифа — ҳар мамлакат ва диёр саёҳатчиларию мусофирларининг бошини силадимки, турли мамлакатлардан менга хабар келтириб турдилар. Ҳар бир мамлакатга ва диёрга савдогарлар ва қарвонбошилар тайинладимки, улар қаерга боришмасин: Хитой, Хўтан, Чину Мочин², Хиндистон, араб мамлакатлари, Миср Шом, Рум, Жазоир, Фарангистон (Европа) у ерларнинг нафис матолари ва муносиб тухфаларидан келтиришсин. Уша мамлакатларда яшовчи кишиларнинг ҳол-аҳоли, туриш-турмушлари ҳақида менга хабар олиб келсинлар. Ҳар бир мамлакат ҳукмдорининг ўз раиятига қандай муомалаю муносабатда эканлигини аниқласинлар,

МЕНИНГ ДАРГОҲИМГА ИЛТНЖО ҚИЛИБ ПАНОҲ ИСТАБ КЕЛГАН ТУРКУ ТОЖИК, АРАБУ АЖАМ ТОИФАЛАРИДАН БЎЛГАНЛАР БОРАСИДАГИ ТУЗУК

• Биринчи навбатда, мазкур тоифа ва табақалардан бўлган саййидлар ва уламони иззат-ҳурмат қилишни, ҳар қандай истаклари бўлса дарҳол мз?хайё этиб, муқаррар равишда уларнинг аҳолидан хабардор бўлиб туришни буюрдим. Агар сипоҳийлар тоифасидан бўлсалар, хизмат ўринларини белгилаб, ҳол-аҳолиларига яраша эҳтиёжлари таъминлансин. Агар касбу ҳунар ва маърифат ахлларида бўлса, бундайларга салтанат корхоналаридан юмуш берилсин. Булардан бошқа, билагида кучи бор фақир-мискинлар эса ўз аҳоли ва касбу қорига қараб иш тутсинлар. Яна шундай амр қилдим, сармоёси қўлидан кетиб қолган савдогарга ўз сармоёсини қайтадан тиклаб олиши учун хазинадан 'етарли миқдорда олтин берилсин. Дехқонлар ва раиятдан қайси бирининг деҳқончилик қилишга қурби етмай қолган бўлса, унга экин-тикин учун зарур уруғ ва асбоб тайерлаб берилсин. Агар фуқародан бирининг уй-иморати бузилиб, тузатишга қурби етмаса, керакларни усқуналарини етказиб бериб, унга ёрдам берилсин. Ҳар тоифа ва ҳар синфдан кимки ўз ихтиёри билан сипоҳгарчилик хизматига киришни истаса, уни аскарний [хизматга] олсинлар. Аеил »з шижоатли сипоҳийзода қайси тоифадан бўлмасин, уяга ўуч бериб, қилган хизматига ва ишига яраша тарбият қилсинлар.

Яна амр қилдимки, узоқ-яқиндан бирон киши келиб, менинг мажлисимга қирар экан, қайси торфадан бўлса ҳам, давлатим дастурхони неъматидан уни қуруқ қайтармасинлар.

Кимники ҳузуримга қиритгаи бўлсалар ва кўзйим унга тушган бўлса, холига яраша хурматлаб, совға-саломлар билан кузатсинлар.

¹ Ҳазар — бир жойда туриш.

² Чину Мочин — Хятай, *Чин — Хитойнинг марказий ва Шарқий қисми; Мочин — жанубий Хитой, Мочиннинг бўлак номи Табғачдир. Урта Чинни Хитой, қуйи Чинни Қашқар дейишган,

Хар қандай одам менинг адолат девонимдан паноҳ топган экан, гуноҳи бўлса ҳам, уни кечирсинлар. Иккинчи, учинчи марта яна гуноҳ қилгудек бўлса, у холда гуноҳига яраша жазоласинлар.

САЛТАНАТНИ ЎЗ ЭРКИМДА САҚЛАШ УЧУН АМАЛ ҚИЛГАН ТУЗУГИМ

Ушбу ўн икки нарсани ўзимга шиор қилиб олганлигим учун тўла мустақиллик билан салтанат тахтига ўтирдим. Ўз тажрибамдан синаб билдимки, агар қай бир подшоҳ шу ўн икки нарсага эга бўлмас экан, салтанатдан бебахра қолур.

Биринчидан, ўз сўзига эга бўлсин, ишини ўзи билиб қилсин, яъни раият подшосининг айтган сўзини, қилган ишини ўзи айтади, ўзи қилади, ҳеч ким бунга аралашолмайди, деб билсин. Шундай бўлгач, подшоҳ салтанат мартабасига шерик бўлгудек қилиб бировнинг гапига ва ишига эргашмасин. Гарчи яхши сўзни ҳаммадан эшитиш зарур бўлса ҳам, лекин сўзда, ишда бошқалар салтанат ишларида подшоҳга шерик, ёхуд устун бўлмасликлари шарт.

Иккинчидан, султон ҳар нарсада адолатпеша бўлсин, қошида инеофли, адолатли вазирлар сақласин, токи подшоҳ зулм қилгудек бўлса, одил вазир унинг чорасини топсин. Агарда вазир золим бўлса, кўп вақт ўтмай салтанат уйи қулайди. Чунончи, амир Хусайннинг золим бир вазири бор эди. У сипоҳу раиятга ҳақноҳақ жарималар солар эди. Орадан кўп вақт ўтмай ўша ноинсоф вазирнинг шумлигидаи амир Хусайннинг салтанат уйи хароб бўлди.

Учинчидан, бутун мамлакатда буйруқ-фармон бериш ишлари подшонинг ўз ихтиёрида бўлиши лозим. Подшўҳ ҳар ишда ўзи ҳукм чиқарсин, токи ҳеч ким унинг ҳукмига аралашиб, ўзгартира олмасин.

Тўртинчидан, подшоҳ ўз қарорида қатъий бўлсин, яъни ҳар қандай ишни қилишга қасд қилар экан, то битирмагунича ундан қўл тортмасин. *•••

Бешинчидан, подшоҳ ҳукми жорий этилиши даркор, яъни қандай ҳукм чиқаришидан қатъий назар, амалга ошириши керак. Бирои **кимса** гарчи ҳукми зарарли деб билган бўлса ҳам, ўнга монелик қилолмасин. Чунончи, эшитганманки, султон Маҳмуд Ғазнавий¹ Ғазна шаҳри майдонига катта тошни келтириб ташлашни буюрган экан. Ундан ўткинчи-кеткинчиларнинг от-уловлари хуркиб ўта олмай қолибди. Шунда одамлар тош йўл бўйидан олиб ташланса, деб султон хузурига қанчалик арз-шўқоят қилиб боришмасин, султон «чиқарган ҳукмидан қайтмайман, унга хилоф бирон яш ҳам қилмайман», деган экан.

¹ Ғазнавийлз.рдан, 998—1030 й. Хуросон, Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистоний идора қилган. * ' " .. - . * ' , '

Олтинчидан, подшолик ишларини тамоман бошқага топшириб, эркни унга бериб қўймасинким, дунё хиёнатчи хотин сингари, унинг хуштори кўлдир. Агар шундай қилар экан, ўзганинг нафси тез орада подшоҳ бўлишни тилаб, салтанат тахтини ўзи эгаллашга киришади. Чунончи, султон Маҳмудга хоинлик қилган вазирлар уни салтанат тахтидан тушириб, тахтга ўзлари эга бўлдилар. Шундай бўлгач, салтанат ишларини ишончли ва мўътабар бир неча кишига бўлиб бериш лозим. Шунда ҳар бири ўз ишига боғланиб, салтанат тахтига кўз олайтира олмайди.

Еттинчидан, салтанат ишларида ҳар кимнинг сўзини эшитсин, ҳар кимдан фикр олсин. Қайси бири фойдалироқ бўлса, уни кўнгил хазинасида сақлаб, вақтида ишлатсин.

Саққизинчидан, салтанат ишларида, сипоҳу раиятга боғлиқ масалаларда бошқаларнинг сўз ва феълига қараб амал қилмасин. Вазирлар, амирлар бирон кимса ҳақида яхши-ёмон сўз қилар эканлар, эшитсин. Лекин уни амалга оширишда бутун ҳақиқат аён бўлмагунича шошмай, мулоҳаза билан иш тутсин.

Тўққизинчиси, подшоҳ ҳайбати сипоҳу раият кўнглида шундай ўрнашган бўлиши керакки, унинг амр-фармонида ҳеч ким қаршилик қилишга журъат этолмасин; итоат ва тобеълик қилиб, исён кўтармасин.

Ўнинчиси, [подшо] нима қилса, ўз эркича қилсин, нима деса ўз сўзида қатъий турсин, чунки подшоҳларнинг ҳукм хурматидан бошқа баҳрамандликлари йўқдир. Хазина, лашқар, раият, салтанат — буларнинг бариси унинг ҳукми биландир.

Ўн биринчиси, салтанат ишларида, ҳукм юргизишда подшоҳ ўзини ягона билиб, ҳеч кимни ўзига салтанат шериги қилмасин.

Ўн иккинчиси, [подшоҳ] мажлис ахлидан огоҳ ва хушёр бўлсинким, улар кўпинча айб ахтариб, уни ташқарига ташийдилар. Подшоҳнинг сўзидан, ишидан вазирларга, амирларга хабар бериб турадилар. Масалан, шунга ўхшаш бир воқеа менинг ўзим билан рўй берганди. Ўзимнинг хое мажлисимдаги бир қанча суҳбатдошларим вазирлар ва амирларимнинг жосуслари экан.

СИПОҲ САҚЛАБ ТУРИШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, қачонки асл сипоҳлардан иш кўрган, жанг-жадал билан суяги қотган ўн киши йиғилса, булардан қайси бирининг шижоати, ботирлиги ортиқроқ бўлса, қолган тўққизтасининг розилиги ва маъқуллаши билан, уни ўзларига бошчи сайлаб, отини ўнбоши деб атасинлар.

Ўн нафар ўнбоши жам бўлса, ўз ичларидан энг иш кўрган, жанг майдонларида товланиб тажриба, орттирган, баҳодирликда номи чиққан бировини амир қилиб, уни юзбоши деб номласинлар.

Агар ўн юзбоши йиғилса, амирзодалардан ақлли, шижоатли, баҳодир бир кишини амир Этиб сайлаб, уни мингбоши десинлар ва амири хазора деб улуғласинлар.

Агар қарамларидаги бирон зсимса ўлса ёки қочиб кетса, ўрнига янги кишини тайинлаш ўйбошиларнинг ихтиёрида бўлсин. Шунга ўхоюш юзбошилар ўнбошиларни, мингбошилар юзбошиларни тайин қилсин. Булардан ўлган, қочган, янги тайинланганлар бўлса, сабабларини айтиб, менинг арзимга етказсинлар.

Яна амр -килдими, чорпилчор¹ қунларида ва салтанат ишларини бошқаришда мингбошининг ҳукми юзбошига, юзбошиники ўнбошига, ўнбошиники [эса] қўл остидагиларга жорий этилади. Агар бу тузукка қаршилик қилсалар жазога тортилсинлар. Агар чорпилчор ишларида ким камчиликка йўл қўяр экан, уни чақириб, ўрнига бошқанк қўйсинлар.

СИПОҲГА УЛУФА² БЕРИШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, амирлар, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар ва бошқа сипохийларга ушбу тартибда маош берилсин; оддий сипохийга ўз вазифасини ўринлатиб бажариши шарти билан маоши мингдан отининг баҳоси бўлсин. Баҳодирларнинг маоши икки от баҳосидан тўрт отгача тайин қилинсин. Ўнбошилар маоши қўл остидаги оддий сипохийларидан ўн баробар ортиқ бўлсин. Юзбошилар маоши ўнбошиларга қараганда икки баробар, мингбошиларники эса юзбошиларникидан уч баробар зиёда бўлсин.

Яна ҳукм қилдимки, сипохийлардан қайси бири чорпилчор ишларида хатоликка йўл қўйса, маошидан ўндан бирини камайтирсинлар.

Яна буюрдими, ўнбоши юзбошининг тасдиғи билан, юзбоши мингбошининг тасдиғи билан, мингбоши амир ул-умаронинг³ тасдиғи билан улуфа олсинлар.

Амир қилдимки, амир ул-умаронинг маоши ўз қўл остидагилардан ўн баробар ортиқ бўлеин. Шунга ўхшаш, девонбеги ва вазирларнинг маошлари эса; амирлар маошидан ўн баробар кўп бўлсин. Ясовуллар, чоповуллар, қалақчиларнинг маошлари ўз хизматларига яраша, мингдан ўн минг [танга]гача бўлсин.

Аҳли мажлис бўлмиш саййидлар, олимлар, фозил кишилар, ҳакимлар, табиблар, мунажжимлар, қиссахонлар, хабарчилар, тарихдонларга ўз ҳолларига қараб, суюрғол, вазифа ва маош белгиласинлар. Пиёдалар, хизматчйлар, фаррошларга юздан минггача маош берсинлар.

Яна ҳукм қилдимки, амир ул-умаролар ўз маошларини девонбега ва вазирларнинг тасдиғи билан олсинлар. Давлат томонидан

¹ Чорпилчор — уруш.

² Улуфа — озиқ-овқат, маош, солиқ тури.

³ Амир ул-умаро — амирлар амири; бош амир.

⁴ Ясовул — хонларнинг кичик хизматчиси; кўриқчи.

⁵ Чоповул — чопкунчи; асосан тунда ўтказиладиган босқин қатнашчиси.

⁶ Қалақчи — (форсчаси мухассил) — аҳолидан йиғилган хосилдан хирож миқдорини белгиловчи мансабдор.

Фаррош — бу ерда палос тўшовчи маъносида.

бериладиган бутун маошларнинг тўлиқ маълумотларини девонбеги ва вазирлар аввал менга билдириб, сўнгра танҳо¹ берсинлар.

Яна буюрдими, сипохийларнинг ҳар бирига маош олиш ёрлиғи топширилсин. Уларга берилган маблағ миқдори шу ёрлиғнинг орқасига ёзиб қўйилсин.

СИПОҲГА ТАНҲО ВА УЛУФА ТАҚСИМЛАШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, пиёдалар, қалақчилар, ясовуллар, чоповулларнинг бир йиллик маошларини ҳисоблаб, белгиланган маблағни девонхонага келтириб, шу ерда уларга улаштирсинлар. Булардан бошқа сипохийлар ва баҳодирларнинг олти ойлик маошини ҳам ҳисоблаб, танҳо хазинасидан олиб беришни буюрдим.

Ўнбоши, юзбошиларга маош шаҳар омонлиғи² хазинасидан ва подшолик мулки даромадидан нақд пул ҳисобида ёзилсин. Мингбошиларга вилоят ичидаги ерлардан тиюл³ берсинлар. Амирлар ва амир ул-умароларга эса сарҳад ерлардаги вилоятлардан бири тиюл қилиб белгилансин.

Вилоятлардан тошган даромадларни ушбу йўсинда тақсимлашни буюрдим: Вилоятлар ва мамлакатлардан олинган жами даромадни тақсимлаб, маош бериш ёрликларига бирига кам, бирига ортиқ қилиб ёзсинлар. Сўнгра ёрликлар девонхонага келтирилсин. Амирлар ва мингбошилар шу ёрликлардан бирини чиқариб олсин. Агар ёрликда маошидан ортиқ [қўрсатилган] бўлса, бошқани ўзига шерик қилсин. Бордию кам бўлса, уни қўйиб бошқа ёрлик тортиб олсин.

Яна ҳукм қилдимки, амирлар, мингбошилар раиятдан молу жихот⁴ йиққанларида, хирождан ортиқча соварий⁵, қўналға⁶ ва шилон⁷ талаб қилмасинлар.

Тиюл қилиб берилган ҳар бир мамлакатга иккитадан вазир тайинласинлар. Бири вилоятдан йиғилган молларни ёзиб, раият аҳволини текшириб турсинки, жогирдор⁸ фуқарога жабр-зулм етказиб, уларнинг ҳолини хароб этмасин. У вилоятдан йиғилган бутун мол-ашёларни қирим дафтарига ёзиши лозим. Иккинчи вазир эса, [даромаднинг] харж этилган қисмини чиқим дафтарига ёзсин ва [йиғилган моллардан] сипохийларнинг маошига тақсим

¹ Танҳо — бу ерда сарой хизматчилари, лашкарбошилар ва аскарлар учун махсус хазинадан бериладиган маош; баъзида алоҳида хизмат қўрсатган бекларга танҳо сифатида ер-сув берилган.

² Шаҳар омонлиғи солиғи хазинаси — шаҳар аҳолисидан олинган солиқлардан йиғилган хазина.

³ Тиюл — хирож ва солиқ йиғиб олиш ҳаққи билан инъом этилган ер-мулк; вилоят.

⁴ Молу жихот — нақд пул ва махсулот билан тўланадиган солиқ.

⁵ Соварий — подшоҳ ва хонлар ўз вилоятларидан ўтаётганларида, халқдан талаб қилинадиган тортиқлар. Соврин ҳам дейилади.

⁶ Қўналға — чопарлар ва элчиларга қўноқ (тунаш) бериш солиғи.

⁷ Шилон — подшоҳлар ва амирларнинг овқати учун йиғиладиган солиқ.

⁸ Жогирдор — инъом этилган ер-сув (тиюл) эгаси.

қилсин. Қайси амирга тиюл берилар экан, уни уч йилгача ўз холига қўйсинлар. Уч йил ўтгандан сўнг уни текшириб кўрсинлар. Агар мамлакат обод, раият рози экан, шу холича қолдирсинлар. Агар ахвол бунга хилоф равишда бўлса ул вилоятни холисага ўтказиб, уч йилгача ўша жогирдорга улуфа берилмасин.

Яна буюрдимки, хирожни раиятдан қалтаклаш ва савалаш йўли билан эмас, балки огоҳлантириш, қўрқитиш ва тушунтириш йўли билан ундирсинлар. Қайси ҳоким ҳукмининг таъсири чўп ва қалтаклаш таъсиридан камроқ бўлса, ундай ҳоким ҳукумат юргизишга яроқсиздир.

ЎҒИЛЛАР ВА НАБИРАЛАРГА УЛУФА БЕРИШ ТАРТИВЛАРИ

Амр қилдимки, тўнғич ўғлим Мухаммад Жаҳонгир валиаҳдим бўлсин. У вилоят ҳокими бўлиб, ўн икки минг отлик аскарга улуфа олсин.

Иккинчи ўғлим — Умар Шайх ўн минг отлик аскарга улуфа ва бир вилоят олсин.

Учинчи ўғлим — Мироншоҳ тўққиз минг отлик аскарга улуфа олиб, бир вилоятни тасарруф қилсин.

Тўртинчи ўғлим — Шохруҳ етти минг отлик аскарга улуфа олиб, бир вилоятга эга бўлсин.

Набиралар эса ҳар қайсиси истеъдодига яраша уч мингдан етти минг отликкача улуфа олиб, бир вилоятга эгаллик қилсин.

Ва яна менга қавм-қариндошлиги бор кишиларга, ўз холига қараб ва қобилиятига яраша биринчи даражали амир мартабасидан тортиб то еттинчи даражали амир мартабасигача бўлган амирлик ва валийлик [мансаблари] берилсин. Уларнинг ҳар бири ўз мартабасига яраша иш тутиб, ҳаддидан ошмасин. Бунга хилоф равишда иш тутганлар, жавобгарликка тортилсинлар.

ЎҒИЛЛАР, НАБИРАЛАР, ҚАВМ-ҚАРИНДОШЛАР, АМИРЛАР ВА ВАЗИРЛАРНИ ЖАЗОЛАШ ЙЎЛИ БИЛАН САЛТАНАТДА ИНТИЗОМ САҚЛАШ ҲАҚИДА

Амр қилдимки, агар ўғилларимдан қайси бирови салтанат мартабасига даъвогарлик қилиб бош қўтарар экан, уни уриб-сўкиб, ўлдиришга ёки мучасидан бирон жойини қамайтиришга ҳеч қим журъат қилмасин, лекин уни кўз тагида сақласинларки, токи ўз даъвосидан қайтсин ва тангри таолонинг мулкида фасод чикмасин. Агарда набиралар ёки қавм-қариндошлар душманлик қилишса, уларни. [маошларидан маҳрум қилиб] дарвиш ҳолатига солсинлар.

Салтанатим кўрғонлари бўлмиш амирлар агар иш устида нифокка борсалар, улардан амирлик мартабаси ва ерлари тортиб олинсин. Агар давлатга зиён етказгудек иш қилган бўлсалар, улар бошқа амирларга тобеъ этилсинлар. Агар сипоҳийлик ишларида ялқовлик қилган бўлсалар [ишларидан бўшатилиб], ёзиш-чизиш билан шуғулланувчилар орасидан иш берилсин. Агар шундан кейин ҳам хатоликка йўл қўйсалар, иккинчи бор хизматга олмасинлар.

Салтанат саройининг ишончли вазирлари бўлмиш вазирилар хусусида шундай буйруқ бердим. Агар булар ўз фаолияти даврида салтанатни йиқитиш қасдида давлатга хиёнат қилган бўлсалар ҳам, уларни ўлдиришда шохилмасинлар, балки аввал хабар берувчиларнинг ўзлари кимлиги, даъволарининг рост-ёлғонлигини маҳак тошига¹ уриб текшириб кўрсинлар. Чунки кўп ҳолларда ҳасадчилар ва ғийбатчилар, ё кўролмаб, ёки тамагирлик билан ёлғон тўкиб, чиндай қилиб ясаб чиқарадилар ва [палид] мақсадларига етишадилар. Давлат ичида талай олчоқ, ёмон одамлар бордирки, давлат душманларини яхшилаб, унинг жон фидоларини турли макр-хийлалар билан хароб қиладилар. Буларнинг мақсадлари салтанат кўрғонига раҳна солишдир. Чунончи, амир Хусайн менинг вазирларимдан бирини алдаб, давлатимнинг таянчи, икки кўли бўлмиш амир Ики Темур ва амир Жокуни менга қарши қўймоқчи бўлиб гап чиқарди. Мен унинг хиёнатини фаросатим-ла сезиб қолдим, шунинг учун улар хусусида айтилган ҳамма гапларни эшитмаганга олдим.

Чунончи шундай воқеа юз берганди. Яқинларимдан баъзилари ёлғиз қолганимизда ва одамлар олдида улуғ ва эътиборли амирларимдан бўлган амир Аббосга ҳасад ва душманлик қилиб, унинг ҳақида бўлмағур гапларни айтдилар. Ёлғон сўзлари шамоли билан ғазабим ўтини алангалатдилар. Натижада гапларини текшириб кўрмасдан ғазаб устида амир Аббосни ўлимга буюрдим. Охири-оқибатда уларнинг амир Аббос ҳақида хиёнат қилганликларини англадим ва қилган ишимдан ўқиниб, жуда пушаймон бўлдим.

Мамлакат хазиначилари бўлмиш молия вазирлари, молия ишларида хиёнат қилиб, [бойликнинг бир қисмини] ўзлаштириб олган бўлсалар, [текшириб кўрилсин]. Агар ўзлаштириб олган маблағи, ўзига тегишли улуфа миқдорига тенг бўлса, мазкур маблағ унга совға-инъом ўрнида берилсин. Агар ўзлаштириб олган маблағи маошидан икки баробар ортик бўлса, ортиғи оладиган маоши ҳисобидан ушлаб қолинсин. Агар маошидан уч баробар кўп маблағ олган бўлса, ҳаммаси¹ [салтанат хазинасига] тортик сифатида олинсин.

Яна ҳукм қилдимки, вазирларни ортикча сийламасинлар, чунки алоҳида. иззат-иқром кўрсатиб, ўзларини [уларнинг назарида] обрў-эътиборсиз қилиб қўядилар. Бу эса салтанатга зиён етказиши мумкин.

¹ Маҳак тоши — олтинни суртиб, тоза ёки сохталигини аниқлаб берадиган қоратусли бир тош. Бу ўринда кўчма маънода ишлатилган

¹ Холиса — давлат ихтиёридаги барча солиқлардан озод этилган ёр-сув.

Ғаразгўй, бузуки ва хасадгўй одамларнинг вазирлар ҳақидаги уйдирмаларини эшитмасинлар, чунки бу табақадаги кишиларнинг душмани кўп бўлади, негаки, олам ахлининг барчаси дунёталабдирлар. Агар вазирлар бундай одамларнинг кўнглига қарасалар, давлатга хиёнат қилган бўлурлар, қарамасалар, улар вазирларга душманлик қилурлар.

Чиғатойхоннинг бир вазири бўлган экан. Ғаразгўйлар уни хазинадан бир неча минг олтин ўғирлади, деб [хонга хат] ёзган эдилар. Хатни хонга кўрсатганларида, у мазкур вазирни хузурига чақиртириб, унга итоб қилиб дебди: «Сен назари паст одам экансан. Мендек подшоҳнинг вазири бўла туриб, мамлакатимдан шунчалик оз нарса олибсан!» Доно вазир [хоннинг] бу қадар катта эҳсонидан мамнун бўлибди ва бор давлатининг барчасини келтириб хонга пешкаш қилибди. [Бу билан] хон олдида ўз мартабасини ва обрў-этиборини сақлаб қолибди.

[Яна ҳукм қилдимки], қайси бир сипоҳий ҳаддидан ошиб, қўл остидаги кишига зулм ўтказар экан, уни тутиб, мазлум қўлига топширсинлар, токи додига ўшалар етказсинлар. Агар қадхудо² ва калонтарлар³ кичикрок даражадаги одамга зулм қилган бўлсалар, қилган зулмига яраша, ҳар кимнинг кўтаришича жарима солсинлар. Агар доруғалар ва ҳокимлар халққа жабр-зулм қилиб, уларни хароб қилган бўлсалар, қилган ишларига лойиқ жазо берилсин. Агар бирор кимсанинг гуноҳи исботлангандан сўнг ундан жарима олсалар, бошқа яна дарра билан урмасинлар. Агар дарра уриш билан жазоласалар, ундан жарима олмасинлар.

Ўғрилар хусусида буюрдимки, улар қаерда бўлмасин, ким тутиб олса Ёсо⁴ бўйича жазолансин. Кимки бировнинг молини зўрлик билан тортиб олган бўлса, мазлумнинг молини золимдан қайтариб олиб, эгасига топширсинлар. Агар кимда-ким тиш синдирса, қўзни қўр қилса, қулоқ ва бурун кесса, шароб ичса, зино⁵ ишлар қилса, девондаги шариат қозиси ёки аҳдос қозиси⁶га олиб бориб топширсинлар. Шариатга оид ишларни ҳал этишда ислом қозиси ҳукм чиқарсин. Урф-одат ишларини эса аҳдос қозиси тафтиш қилиб, сўнг менинг арзимга етказсин.

ВАЗИР ТУТИШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, вазирлар ушбу тўрт сифатга эга бўлган кишилардан бўлишлари лозим; биринчиси — асиллик, тоза наслилик; , иккинчиси — ақл-фаросатлилик; , учинчиси — сипоҳу раият

¹ Итоб — қаҳр-ғазаб билан сўроқ қилиш.

² Қадхудо — кишлок, жамоа оқсоқоли.

³ Қалонтар — шаҳар ҳукмдорларидан бири.

⁴ Ёсо — Чингизхон жорий этган қонун-қоидалар мажмуаси.

⁵ Зино — ғайри қонуний жинсий алоқа: ўзаро никоҳда турмаган эркак ва аёлнинг жинсий алоқада бўлиши.

⁶ Аҳдос қозиси — урф-одатлар ва кундалик ишларнинг бажарилишини назорат қилувчи.

ахволидан хабардорлик, уларга нисбатан хушмуомалада бўлишлик; тўртинчиси — сабр-чидамлилиқ ва тинчликсёварлик.

Кимки шу тўрт сифатга эга бўлса, ундай одамни вазирлик мартабасига лойиқ киши деб билсинлар. Уни вазир ёки маслаҳатчи этиб тайинласинлар. Мамлакат ишларини, сипоҳ ва раият ихтиёри-ни унга топширсинлар. Бундай вазирга тўрт имтиёз; ишонч, эътибор, ихтиёр ва иқтидор берилсин.

.Каг«»лата эришган вазир улким, давлат муомалаларини тартибга келтириб, мулкий ва молиявий ишларни тўғрилиқ билаи, асли-насли тозалигини кўрсатиб, ажойиб тарзда бажаради. Олгулик жойидан олиб, бергулик ерга беради. Рухсат этувчи ва таъқиқловчи буйруқларида унинг асиллиги ва тоза наслиги кўриниб турсин. Душманлик ва жабр-зулм қилмайди. Хоҳ сипоҳдан, хоҳ раиятдан бўлсин, ҳар кимнинг ноМини яхши сўзлар билан тилга олади. Бировдан ёмонлик ахтдрмайди, айтсалар эшитмайди. Агар бировдан ёмонлик кўрган бўлса, унга нисбатан шундай муомала қиладики, у шахс [охири] ёмонлигидан қайтади. Узига ёмонлик қилган одамга нисбатан шундай яхшилик қиладики, у олдига бош эгиб келади.

Қайси вазир нийбат гапларни айтса, уйдирма гапларга қулоқ солса, жабр-зулм қилса, ўзига ёқмаган кишиларни йўқотиш пайига тушса, уни вазирликдан тушириш лозим. Наслию зоти ёмон, хасадчи, кина-кек сакловчи, қора кўнгилли кишиларга зинҳор вазирлик лавозими берилмасин. Бузуки, қора кўнгилли, зоти паст одам вазирлик қилса, давлату салтанат тез орада қулайди. Масалан, Маликшоҳ Салжуқий¹ ўз вазири Низом ул-мулкни мартабасидан туширди. Вазир бошдан-оёқ яхши сифатларга ўралган эди. Унинг ўрнига зоти паст, ёмон бир, кишини вазир қилиб тайинлади. Бу шумқадам вазирнинг қабих ишлари, зулмиситам ва нафси бузуклиги касофатидан салтанат биноси бузила бошлади. Шунга ўхшаш яна бир мисол. Аббосийлардан халифа Мустаъсим биллоҳ² хасадчи, гина-қудуратчи ибн Альғамийни ўзига вазир этиб тайинлади. У кўш³лида халифага нисбатан гина-қудурат, душманлиги бор бўлганлиги учун, халифани мунофиқона гаплар билан алдаб, ўзи эса Халокухон³ билан тил бириктириб, уни халифалик тепасига олиб келди. Халифа Мустаъсимни эса қўлга олиб, ўлимга буюрди. Шундай бўлгач, асли тоза, насли пок, улғу зотлардан бўлган, яхши равишли кишилардан топиб, вазир қилинлар. Чунки асли тоза киши хатоликка йўл қўймайди, бадасл эса вафо қилмайди.

Қайси вазир софлик, тўғрилиқ билан вазирлик ишига киришиб, давлатнинг молия мулкия ишларини диёнат, савоб билан, нафси

¹ Маликшоҳ Салжуқий — Маликшоҳ Жалолитдин, салжуқийлар сулоласидан (1072—1092).

² Мустаъсим. биллоҳ — Аббосийларнинг сўнгги халифаси (1242—1258).

³ Халокухон — чингизийларнинг илхонлар сулоласиг мансуб ҳукмдор (1256—1265).

бузуклик қилмай, омонатга хиёнат этмай бажарар экан, ундай вазирний энг олий мартабаларга етказсинлар. Қайси вазир бузуклик қилиб, ёмонлик йўли билан мамлакат ишларини юргизар экан, кўп ўтмай ундай салтанатдан хайру баракат кўтарилади.

Доно вазир шулдирки, ўз ўрнига қараб, гоҳ қаттиққўлик, гоҳида эса мулойимлик билан иш юритади. Бундай вазир ортиқча қаттиққўлик ҳам қилмайди, кўп мулойимлик билан юмшаб ҳам кетмайди. Агар кўп мулойимлик қилса, дунёталаб, тамагир одамлар уни ютиб юборадилар. Агар ортиқча қаттиқлик ишлатса, ундан қочадилар ва унга бошқа мурожаат қилмайдилар. Демак, доно вазир шулдирки, салтанат корхонасининг ишларини энг тўғри чораю тадбирлар қўллаб, яхши англаган ҳолда амалга ошириб, давлатни тартиб-интизомга келтиради. Салтанат ишларини сабр-тоқат, чидам билан адо этади. Салтанат муаммоларини ўз ўрнида қаттиққўллик, ўз ўрнида мулойимлик билан ҳал қилади. Бу хилдаги вазирни давлат шериги деб билсинлар, чунки давлату салтанат уч нарса билан: мулк, хазина ва лашкар билан тикдир. Доно вазир буларнинг ҳар учаласини тадбиркорлик билан яхши ахволда, саранжом тутати. Жами яхши хулқлар соҳиби бўлган вазир азият етганда*ҳам ҳеч кимга кўнглида гина-адоват сақламайди. Агар гинаю кек сақлаб, душманлик қиларкан, бундай вазир мунофиқдир. Ундай вазирдан эҳтиёт бўлиш керак, чунки давлат душманлари билан тил бириктириб, хазинани ва лашкарни хароб қилади. Ақлли вазир улки, бир қўли билан раиятни, иккинчи қўли билан эса сипоҳни тутати. Олгулик жойдан олиб, бергулик жойга беради. Сергаклик ва эҳтиёткорликни қўлдан бермайди. Тўғрилик ва ростлик билан муомалада бўлиб, ҳар ишнинг оқибатини ўйлаб иш тутати. Давлат фойдасини кўзлагани учун, бирова душманлик қилишни кўнглига келтирмайди. Тажрибали, ишбилармон ва билимдон вазир шундай бўладикки, мамлакат ободонлигини, раият ва сипоҳнинг тинч-фаровонлигини, хазина бойлигини доим кўзда тутати. Давлат, салтанатга фойда келтирадиган ишларни бажаришга тиришиб ҳаракат қилади. Салтанатга зарар етказадиган хатарли ишларни бартараф қилишда молу жонини аямайди. Сипоҳу раиятга тегишли муҳим ишларни* яхшилик йўли билан, тўғри тадбир ишлатиб амалга оширади. Яхши хулқли вазир шулки, унинг эзгу ишлари ёмон феъл-атворидан устунлик қилади.

Менинг эшитишимча, Низом ул-мулкнинг ёмон қилмишлари кам бўлиб, хайрли ишлари кўпроқ эди. У ҳажга бормоқчи бўлиб турган вақтида авлиёлардан бири унга дебди: «Малиқшоҳ давлатининг хизматида бўлиб, амалга ошираётган хайрли ишларинг ва Тангри таолонинг бандаларига етказиб турган ёрдаминг ҳаж қилиш билан баробардир».

Яна эшитганманки, *Али ибн Лақатий халифа Ҳорун ар-Рашиднинг вазири эди. Ундан Тангри таолонинг бандаларига кўп нафъу фойда етарди. Кунлардан бир куни ўз ихтиёри билан

вазирликни тарк этмоқчи бўлибди. Ўшанда дин пешволаридан бири унга шундай деб ёзди: «Сен халифа даргоҳида мулозимлик қилиб, вазирлик ишни бажариб туравер. Бу ишни* ташлашни ўйламагин ҳам, чунки [бу мартабада туриб] халққа етказайтган ёрдаминг ва нафинг, сен қилган бутун ишлар ва ҳаракатларингнинг энг олийсидир».

Яна шуни эшитдимки, ҳазрати пайғамбаримиздан, унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, сўрабдилар: «агар сиз набий ва расул этиб юборилмаганингизда, қайси иш билан шуғулланардингиз?» Улар шундай деб жавоб берган эканлар: «Султонлар хизматида бўлишни ихтиёр этиб, Тангри таолонинг бандаларига фойда ва яхшилик етказардим».

Шу сабабдан, халққа ёрдаму мадад беришкмақсадида, мен ҳам Туғлуқ Темурхоннинг ўғли Илёсхожага вазирлик ҳамда сипоҳсолорлик қилишга рози бўлгандим. Тангри таолонинг бандаларига ёрдам қилганимдан бўлса керакки, Аллоҳ таоло мени салтанат мартабасига етказди.

Тадбиркорлик ва қилич воситаси билан бирор мамлакатни забт этган ёки [химоя этиб] сақлаб қололган вазирни эъозлаб, иззат-икром етсинлар. Унинг мартабасини ошириб, уни «қилич ва қалам соҳиби» деб атасинлар.

Ақлли, билимдон ва ҳушёр вазир шундай бўлурки, бир тўғри тадбир қўллаб ғаним кўшинини пароканда қилиб юбора олади, муросою мадора, хушмуомалалик билан сипоҳни бирлаштириб, душман лашкарини ўзига ром қилади. Бундай вазир валинеъматнинг соқчиси бўлиб, подшосининг бошига тушган муҳим ва мушкул ишларини тадбиркорлик ва узоқни кўра билиши билан осонлаштиради. Агар салтанат ишларида жумбоқ учраса, ақлу фаросатини ишлатиб уни ечиб юборади. Чунончи, Алибек Чун Ғурбоний мени банд этгач, бурга тўла уйга қамаб қўйди. Вазирларимдан Азизуддин Термиздан юриш қилиб, менга ёрдам бериш учун етиб келди, [тадбир ишлатиб] Алибекни ухлатиб қўйди. Бу иши билан менга қувват бағишлади, шижоат ва мардлим тутиб, қўлимдаги қилич зарби билан кўп соқчилар орасидан қутулиб нажот топдим. Шунга ўхшаш Низом ул-мулк ҳам Султон Малиқшоҳни қайсар² бандидан халос этган эди. Шундай бўлгач, бунақа вазирни давлат шериги билиб азиз тутсинлар, зинҳор унинг сўзидан чиқмасинлар, у нима деган бўлса бари ақл кўзгусидир.

Агар подшоҳ золим бўлиб, вазири одил бўлса, подшоҳнинг жабр-зулмини [тўхтатиш] чора-тадбирини кўради. Лекин вазир золим бўлса салтанат ишлари тез муддатда парокандаликка учрайди.

Набий ва расул — (араб. илоҳий хабар келтирувчи). Барча динларда худонинг фармойишини инсонларга¹ етказиб турувчи воситачи шахс деб тасаввур этилади. Уларга эътиқод қилиш диний ақидалардан бири ҳисобланади.

Қайсар — Урта асрларда битилган тарихий манбаларда Рум мамлакатини (ҳозирги Туркия) султонлари шу ном билан аталган.

АМИРЛИК ВА ҲУКМДОРЛИК ТУЗУГИ

Хос ул-хос¹ навкарларимдан уч юз ўн уч кишига амирлик мансаби беришни буюрдим, чунки ўлар асли тоза, пок наслик, ақл-фаросатлик, баходир, довюррак, тадбиркор, сергак, эҳтиёткор, олдини ва орқасини ўйлаб иш тутадиган кишилар эди. Уларнинг хар бирига ўринбосар тайинладим. Агар амирлардан биронтаси вафот этса, у. холда, ўринбосари унинг ўрнига ўтиради ва ую!¹ «амирликка номзод» (мунтазир ул-аморат) деб агайдилар. Менинг бу уч юз ўн уч амирларимнинг бариси ақл-хуш эгалари, базму разм шерлари, махоратли саркарда, лашкар тўпини бузиб, уни мағлуб этувчи кишилар эди.

Тажирамдан синаб билдимки, жангнинг сир-асрорини, ғаним аскарларини синдириш йўлини билгаи, уруш қизиганда ўзини йўқотмасдан, қўл-оёғи бўшашмасдан, лашкар фавжларини жангга бошлай оладиган, агар қўшин сафига раҳна тушса уни тезда тузата оладиган кишигина амирлик ва ҳукмронликка лойиқ ҳисобланади.

Шундай киши амир ул-умаро бўла оладики, мен йўғимда базму-размда ўринбосарим бўлиб, шон-шавкат ва маҳобат билан бутун сипоҳга буйруқ бериб, унга қаршилиқ қилганларни. жазолай оладиган бўлсин.

Уч юз ўн уч кишидан тўрт нафарини бегларбеги этиб, бир кишини амир ул-умаро қилиб тайинлашни буюрдимки, унинг ҳукми юришларда, урушларда амирлар ва бутун сипоҳ томонидан сўзсиз ижро этилсин. У ўзим боримда йўлдошим, йўғимда эса ўринбосаримдир.

Ғайратли, ор-номусли бўлган яна ўн икки кишига ушбу тартибда амирлик даражасини бердим:

Биринчи амирга минг кишига буйруқ бериш ҳақини бериб, уни амир қилиб тайинладим. Иккинчи амирга икки минг кишига буйруқ бериш ҳақини бериб, мазкур икки минг аскарга амир этиб қўйдим. Шунга ўхшаш учинчи амирни — уч минг, тўртинчисини — тўрт минг, бешинчисини — беш минг ва шу тартибда ўн иккинчи амиргача кўпайтириб бориб, олти мингдан ўн икки миютача аскарга амир этиб белгиладим. Амирлик тартибига қараб, бирини иккинчисига ноиб этдим. Масалан, биринчи амирни иккинчи амирнинг ноиби, иккинчи амирни учинчи амирнинг ноиби, шу тартибда ўн биринчи амирни ўн иккинчи амирнинг ноиби қилиб белгиладим. Ўн иккинчи амир эса амир ул-умаронинг ноиби бўлди. Амир ул-умаро эса менинг ноибим ҳисобланади. Қайси бир амирга бирор кор-хол бўлса, ўрнига ноиби ўтирсин.

Яна буюрдимки, ўша уч юз ўн уч кишидан юзтаси — ўнбоши, юзтаси — юзбоши, юзтаси — мингбоши бўлсин. Жанг пайтида амир ул-умаро — амирларга, амирлар — мингбошиларга, мингбошилар — юзбошиларга, юзбошилар — ўнбошиларга бошлиқ деб буйруқ бердим. Шунингдек, ўнбошининг ишини — юзбошига,

юзбошининг ишини — мингбошига, мингбошининг ишини — амир-га, амирнинг ишини — амир ул-умарога буюрмасинлар. Ўнбоши билан битарлик ишни юзбошига, юзбоши битирса бўладиган ишни мингбошига юклагасинлар. Амирлардан қайси бири ўзи қизиқиб иш сўрар экан, унга буюрса бўлур.

СИПОҲИЙЛАРНИ ЭНГ ҚУЙИ ДАРАЖАДАН ОЛИЙ МАРТАБАГАЧА КЎТАРИШ ТУЗУГИ

¹ Қилич чопишда ўзини кўрсатган баходирларни, биринчи мартаба бўлса — ўнбоши, иккинчи мартаба ботирлик қилса — юзбоши, учинчи мартабасида эса мингбоши қилиб тайинласинлар. Ўнбоши қўли остидагилардан бири ботирлик кўрсатса, биринчи галда уни ўнбоши қилсинлар. Қилич чопишда ўзини ҳимоя қила туриб кўзга ташланган аскарлар бундан иетиснодир, чунки ҳўқиз ҳам сузишганда шохини ниқтайди. Шундай экан, сипоҳийнинг аслу насабига ҳам қараш лозим. Агар мингбоши қилич зарби билан ғанимнинг бир фавж лашкарини синдирса, уни биринчи амир этиб тайинласинлар. Биринчи амир ёв лашкари сафини бузиб, уларни тарқатиб, баходирлик кўрсатса, уни иккинчи амирлик даражасига кўтарсинлар. 'Шунга ўхшаш, қайси амир ёв лашкари тўпини тўздириб, иш кўрсатар экан, уни ўз мартабасидан юқори кўтарсинлар. Сипоҳийлардан қимқи астойдил шамшир чопгудек бўлса, маошини оширсинлар. Қайси бир сипоҳий урушдан юз ўгириб қочадиган бўлса, уни даргоҳимга киритмасинлар. Агар ночорликдан мажбур бўлиб чекинган бўлса, узрини қабул қилсинлар. Агарда ваҳима босиб, кўркувдан шундай қилган бўлса, уйига қайтарсинлар. Қайси сипоҳий, душман қаршисида қилич чопиб, ярадор бўлган бўлса, уни тақдирлаб инъом берсинлар, бордию яралангандан кейин қочган бўлса, унга таҳсин ўқиб, яраланганлигини эътиборга олсинлар. Чунки у ғанимга ҳужум қилолмай, ёв ҳамласи вақтида жароҳатлангандир, яраси унинг қочмаганлигига гувоҳдир. Шунинг учун ҳам сипоҳийлик ҳақини сакласинлар. Қайси бир сипоҳий хизматда юриб қариллик ёшига етаркан, уни улуфадан маҳрум этмаслик' ва мартабасидан тўширмаслик керак. Ҳеч бир сипоҳийнинг хизмати назардан четда қолмасин, чунки улар давлат хизматида бўлиб, боқий ҳаётларини фоний дунё накди учун аямаганликларининг ўзигагина ҳам инъомга ва моддий таъминотда бўлишга ҳақли ва лойиқдирлар. Уни инъомидан маҳрум қилиб, хизматларини кўрсатмасалар, ноинсофлик қилган бўлурлар.

Яна амр қилдимки, қайси бир амир ёки сипоҳийнинг менинг давлатим учун хизмати синггани аниқ бўлса — ғаним лашкарини синдирган, бирор мамлакатни забт этган ёки [кўзга кўрингудек] қилич чонқилашган бўлса, унинг хизматини тақдирлаб, ҳақини адо қилсинлар. Ёши улуғ, кекса сипоҳийларни ҳурматлаб, азиз тутсинлар. Улардан фойдали маслаҳатлар олсинлар, чунки улар

Хос ул-хос — хосларнинг хоси, олий ҳукмдорга яқин кишилар.

Сўзма-сўз: унга «кўриниш» бермасинлар.

айтадиган гаплар ўз тажрибаларида кўриб, билганларидир. Уларни салтанат корхонасининг устунлари деб билсинлар. Улардан кейин ўғилларини ўринларига ўтказсинлар.

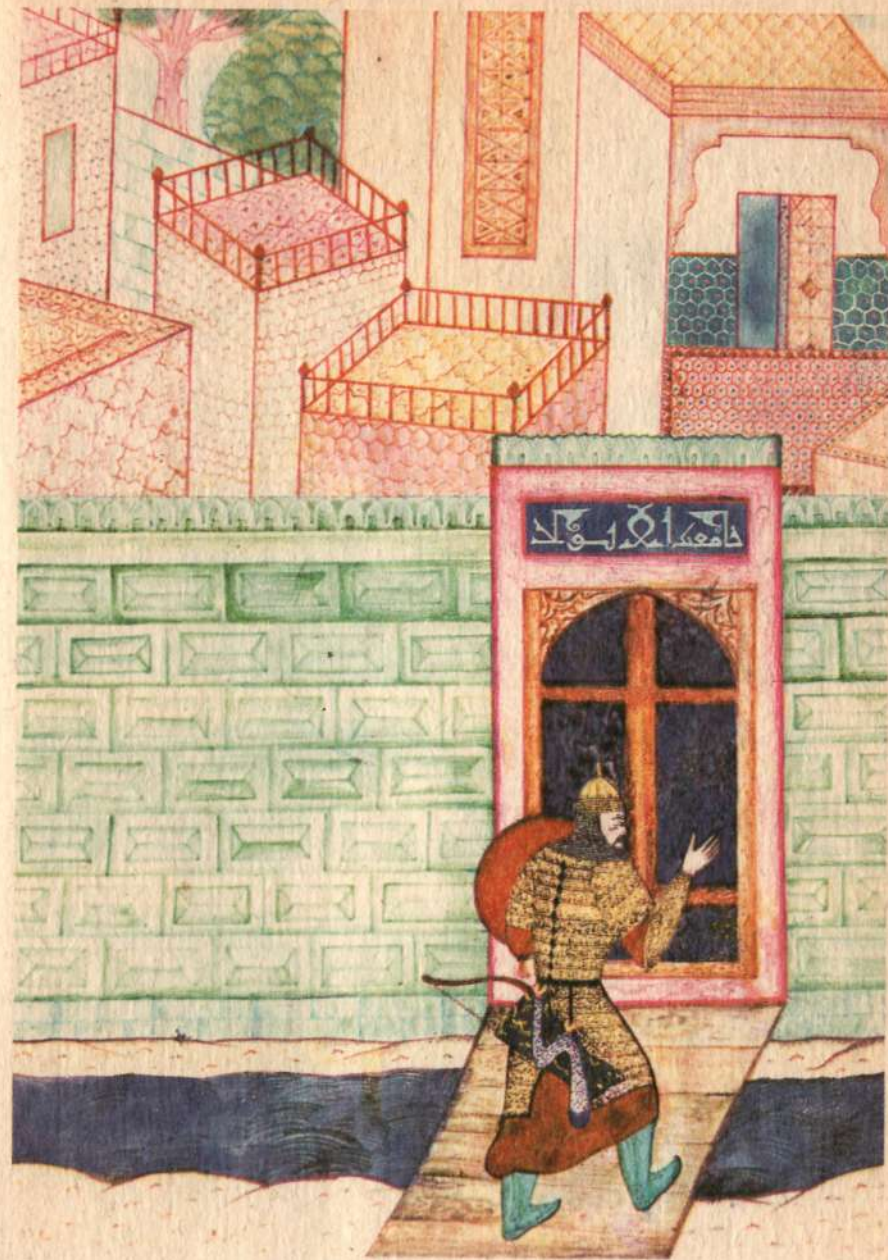
Яна амр қилдимки, ғаним томонидан бизнинг қўлимизга ҳар қацдай сипохий асир бўлиб тушса, уни ўлдирмасинлар. Унга ихтиёр берилсин. Агар навкарликни қабул қилса, навкар қилсинлар; йўқ эса уни озод этсинлар. Бунга мисол, мен қайсар билан урушда қўлга тушган тўрт минг румлик аскарни озод қилдим.

Ғаним сипохийларидан қайси бири ўз давлатининг тузини оклаб, бизга қарши қилич чопган, сўнгра ихтиёрий равишда ёки мажбур бўлиб, панохимизга келса, бундай аскарга ишониб, уни азиз тутсинлар. Чунки у ўз соҳибига вафодорлик қилиб, еган туз-намаги ҳақини сақлаган. Шунга ўхшаш, мен ҳам Шер Баҳромга нисбатан шундай қилдим. Амир Ҳусайн билан бўлган урушда у мен билан юзма-юз тўкнашиб, қилич чопқилашди, кейинроқ эса ўзи иложсизликдан менинг панохимга келганида, уни ҳурматладим.

Менгли-Буғо ҳам Балх урушида менга қарши лашкар тортди. Жанг бошланишидан аввал ўзим томонга оғдириш мақсадида унга хат юбордим. У эса Туғлуқ-Темурхоннинг ҳақиқа кўрнамаклик қилмади ва менга қарши лашкар тортиб, эрларча жанг қилди. Охир-оқибат енгилди. Кейинчалик ўз ихтиёри билан ҳузуримга тизза уриб паноҳ излаб келганда, унинг мартабасини улўғладим, илтифоту марҳаматлар кўрсатдим. Унга қилган иноятларим ҳақи ўртамыздан ўтган ноҳушликларни бутунлай унутди. Йиғинларда унинг қилган баҳодирликларидан сўзлаб, офарин айтар эдим. Узи аслида эр йигит бўлгани учун менинг давлатимда ҳам кўп баҳодирлик кўрсатиб, мени мамнун қилди. Озарбайжон урушида Қора Юсуф билан тўкнашганимда лашкарим оғир аҳволга тушиб қолганди. Шунда у майдонда ўлган Қора *Юсуфнинг аскар бошлиқларидан бирининг бошини найза учига санчиб, баланд кўтарди ва лашкаримга уни Қора Юсуфнинг боши деб, уни ўлдига чиқарди. Бундан лашкарим дадилланиб, жангга ташланди ва Қора Юсуф лашкарининг қалб'ига ҳужум қилиб, Қора Юсуфни қочирди. Бу урушда Қора Юсуф устидан қозонилган ғалабани Менгли-Буғо номига ёздирдим ва унинг мартабасини оширдим.

АМИРЛАР, ВАЗИРЛАР, СИПОҲ ҲАМДА РАИЯТНИ ТАҚДИРЛАБ, ИНЪОМ ВА СОВҒАЛАР БЕРИШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, қайси бир амир бирон мамлакатни фатҳ этса, ё ғаним лашкарини енгса, уни уч нарса билан мумтоз қилсинлар: [биринчиси] фахрли хитоб, туғ ва ноғора бёриб, уни баҳодир деб атасинлар. [Иккинчиси] уни давлат ва салтанат шериги билиб, кенгаш мажлисига киргизсинлар. [Учинчиси] унга чегара вилояти

топширилсин ва ўша ерлик амирлар унга бўйсунсинлар. Агар амирлардан қайси бирови тўра (хон ўғли)ни енгса ёки бирон амирзодага шикаст етказса, ё бирор ўлка-хонини мағлуб этса, уни юқоридаги йўсинда мукофотласинлар. Чунончи, Дашти Қипчоққа, Ўрусхонга қарши уруш учун юборган амирим Ики-Темур уни енгиб қайтгач, амирни мукофотлаб, тумон, туғ, алам (байрок) ва ноғора бердим. Уни давлатимга шерик қилиб, ўзимга маслаҳатчи ва вазир қилдим. Кенгашларимга киритдим ва чегарадаги вилоятлардан бирини унга тақдим этиб, у ер амирларини унга бўйсундирдим. Шунда ҳасадчилар унинг ҳақида [турли уйдирма] гаплар тарқатиб, «Ўрусхон улусини талон-торож қилиб, мол-мулкни ўзиники қилиб олди»,— дедилар. Бу гаплари билан ундан кўнглимизни бир оз совутдилар. Бироқ мен Баҳром Чубин қиссасини эшитиб тажрибам ошганди. Воқеа бундай бўлган экан. Хоқон¹ уч юз минг қонхўр турк аскарлари билан Хўрмуз ибн Нуширвон² устига лашкар тортиди. Хўрмуз эса Нуширвоннинг вазири, маслаҳатчиси ва сипоҳсолори бўлмиш Баҳром Чубинни 320 минг эроний аскар билан хоқонга қарши урушга йўллади. У хоқон лашкари билан тўқнашиб, уч кечаю уч кундуз жангу жадал қилди. Охири хоқонни: енгиб, бор ҳақиқатни Хўрмузга арз қилди, ўлжа қилиб қўлга киритган бутун мол-мулкни Хўрмузнинг ҳузурига жўнатди. Шу аснода ҳасадчилар ва ғийбатчилар Хўрмуз мажлисида унга қарши тухмат қилиб, «Баҳром мол-мулкнинг катта улусини ўзига олиб қолди, хоқоннинг асл қимматбаҳо тошлар билан безатилган қиличи ва тожи, жавохирлар қадалган этигини ўзлаштириб олди», дедилар. Хўрмуз ҳам хомтамъа бўлиб, Баҳромнинг хизматларини унутди. Ғаразгўй ва ғийбатчи кишиларнинг гапларига ишониб, уни (Баҳром Чубинни) гуноҳкор ва хоин деб билибди. Унга аёллар ёпинчиғи, кишан ва занжир юборибди. Баҳромнинг бўйнига кишан солиб, оёқларига занжир боғлаб, аёллар қийимини кийдиришни буюрибди. Сўнг ҳузурига амирлар, сипоҳ бошлиқларини чақиртириб, уни саройда йиғилган барчага кўрсатибди. Саркардалар ва бошқа сипоҳийлар бу ҳолни кўриб, Хўрмузга таънаю дашномлар ёғдиришибди. Ундан ихлослари қайтибди. Кейинчалик сипоҳ Баҳром Чубин бошчилигида иттифоқ бўлиб, Хўрмуз даргоҳига бостириб келибдилар. Уни салтанатдан тушириб, Ажам мамлақати салтанатининг тахтига Хусрав Парвизни³ ўтказибдилар.

Мен бу воқеадан сабоқ олганим сабабли, сипоҳимнинг таънаю кашномларига қолиб кетмаслик учун Амир Ики-Темурни ҳузуримга чорладим; сарой ходимлари ва халқни тўплаб мажлис қурдим. Ўрусхон улусидан ўлжа қилиб олинган бутун мол-мулкни бир ерга

¹ Бу ерда 590 йили Эронга бостириб кирган турк хоқони Шаба назарда тутилади.

² Хўрмуз ибн Нуширвон — Хусрав I (531—579)нинг ўғли Хўрмуз IV (579—590).

³ Хусрав Парвиз — Сосонийлар сулоласидан Хусрав II Парвиз (591—625).

тўплаб, Амир Ики-Темурга ва у билан бирга қилич чопган баҳодирларга ва сипоҳийларга инъом қилдим.

Яна амир қилдимки, жангда ўзини кўрсатиб, қаршисидаги ғаним лашкарини синдирган ҳар бир амирнинг мартабасини оширсинлар. Чунончи, Тобон баҳодир Тўхтамишхон билан бўлган урушда [от солиб], ғаним байроқдорига етиб олди ва душман байроғини ерга туширди, ўзи бир неча жойидан яраланди. Ҳасадчилар ва шу қахрамонликка даъвогар бўлганлар, унинг бу хизматини мендан яширмоқчи бўлдилар. Лекин мен уни [инъомдан] холи қолдириш инсофдан эмас, деб билиб Тобон баҳодирга амирлик даражасини бердим. Сўнгра унга иззат-икром кўрсатиб, байроқ тақдим этдим.

Яна амр қилдимки, ўнбоши, юзбоши ва мингбошилардан қай бири душман сафини бузиб, ўз қаршисидаги аскар фавжини синдирса, ўнбоши бўлса, шаҳар ҳокимлигини берсинлар. Юзбоши бўлса, уни бирон мамлакат ҳукмдори этсинлар. Бунга мисол шулки, юзбоши Барлос баҳодир Тўхтамишхон билан бўлган урушда ёв лашкари билан юзма-юз тўқнашиб, душман қўшинини синдирди. Уни Ҳисори Шодмон¹ мамлакатига ҳоким этиб тайинладим. • Яна буюрдимки, мингбошилардан биронтаси қаршисида турган ғаним лашкарини синдирса, уни мамлакат ҳукмдори қилсинлар. Бунга мисол, Мухаммад Озод Катур жангидан¹ [бир оз бурун] Бурхон ўғлон лашкарини мағлубиятга учратган сиёхпўш жамоасини енгиб, уларни синдирди. Мухаммад Озодни Қундуз ва Қўлоб мамлакатларига волий қилиб тайинладим.

Яна ҳукм чикардимки, амирлардан қайси бири ғаним қўлидаги бирор мамлакатни фатҳ этиб, душман тасарруфидан озод қилса, шу мамлакатни уч йилга унга инъом тариқасида берсинлар.

Ва эмир қилдимки, қайси бир аскар қилич чопиб баҳодирлик кўрсатса, унга инъом тариқасида чумоқ, қимматбахо тошлар^{*} қадалган ўтоға, камар, турна беллик қилич ва бир от берсинлар ва ўнбошилик мартабасига кўтарсинлар. Иккинчи, учинчи бор баҳодирлик кўрсатса, юзбоши ва мингбоши мартабасига етишади.

КАТТА НОҒОРА ВА БАЙРОҚ АТО ЭТИШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, ўн икки катта амирларнинг ҳар бирига битта байроқ (алам) ва бир ноғора берилсин, Амир ул-умарога байроқ ва ноғора, тумон туғи ва чортуғ³ тақдим этсинлар. Мингбошига эса бир туғ ва карнай (нафир) береинлар. Юзбоши ва ўнбошига биттадан катта ноғора (табал) берсинлар. Аймақларнинг амирла-

¹ Ҳисори Шодмон — Қадимги Сағониён (Чағониён) вилоятининг XIV — XV асрлардаги номи.

² Сиёхпўш — Катур (Кофиристоннинг бир вилояти) халқининг манбаларда аталиши.

³ Тумон туғи ва чортуғ — Байроқнинг икки хили ёки амирларнинг даражасини билдирувчи учи ўткир найза.

рига бўлса, биттадан бурғу тақдим этсинлар. Тўрт бегларбеганинг ҳар бирига биттадан байроқ, ноғора, чортуғ ва бурғу берсинлар.

[Ўн икки] амирдан қайси бири душман фавжини синдирса ёки ғаним қўли остидаги бирор мамлакатни фатҳ этса уни тақдирлаб, агар биринчи [даражали] амир бўлса, иккинчи [даражали], иккинчи бўлса, учинчи [даража.ии], учинчи бўлса, тўртинчи [даражали] амир мартабасини берсинлар. Шу тартибда ўн биринчи [даражали] амирғача давом эттирсинлар. Агар ўн биринчи [даражали] амир бўлса, уни ўн иккинчи [даражали] амир қилиб, байроқ, туғ ва ноғора берсинлар. Шу йўсинда биринчи [даражали] амирга битта туғ, иккинчисига — иккита, учинчисига — учта, тўртинчисига — тўртта туғ ва ноғора бериб, уларни тумонтуғ ва чортуғ олиш мартабасига етказиб рағбатлантирсинлар.

СЮВДҲНИНГ ЯРОҚ-ЖАБДУҚЛАРИ ВА АНЖОМ-ЖИҲОЗЛАРИ ТУЗУГИ

¹ Шундай буйруқ бердимки, юриш вақтида оддий аскарлардан ҳар ўн саккиз киши ўзи билан бирга бир чодир (хайма) олсин, ҳар бир аскар икки от, бир камон, бир садоқ ўқдон (таркаш), бир қилич, арра, бигаз, бир коп (жувол), жуволдўз, болта, ўнта игна ва орқага осиладиган чарм халта. (чарм пўшт) олсин.

Баҳодирлардан ҳар беш киши бир чодир олсин. Ҳар бири битта оддий **темир** совут (жавшан)¹, дубулға (хўди), бир қилич, садоқ — ўқдон, камон ва бешта от олсин.

Ўнбошилардан ҳар бири ўзи билан бирга бир чодир, зирих², қилич, садоқ — ўқдои, камон ва бешта от олсин.

Юзбошилардан ҳар бири бир чодир, ўнта от, қурол-аслаҳадан — қилич, садоқ — ўқдон, камон, гурзи, чўқмор, коскан³, зирих, багтар⁴ олсин.

Мингбошилардан ҳар бири ўзи билан бирга битта чодир, бир соябон, қурол-аслаҳадан — жавшан, дубулға, найза, қилич, садоқ-ўқдон ва ўқ-ёйдан кўтарганича олсин.

Биринчи амир бир чодир, бир ўтов, бир жуфт соябон, қурол-аслаҳадан шу миқдорда олсинларки, қўл остидагиларга ҳам бергудек бўлсин. Шунга ўхшаш иккинчи, учинчи, тўртинчи амирдан тортиб то амир ул-умароғача; ҳар қайсилари, ўз мартабаларига яраша чодирдан, ўтовдан, отлардан бошлаб, то бошқа ҳарбий анжомларғача саранжом-саришта қилиб қўйсинлар. Биринчи амир бир юз ўн от, иккинчи амир бир юз йигирма, учинчи амир бир юз ўттиз, тўртинчи амир бир юз қирқ от, амир ул-умарога

¹ Жавшан — оддий темир совут; симдан тўқилган.

² Зирих — сқмдан тўқилган, ўқ ва тиг ўтмайдиған уруш кийими; совут.

³ Коскан — бу ерда ҳарбий „бош кийими (каска — темир калпок, дубулға) маъносида.

⁴ Багтар — темирдан ясалган, усти баҳмал ёки заррин мато биян ўралган уруш кийими.

етгунча тартиб шундай бўлсин. У эса ўзи 'билан бирга уч.юздан кам от олмасин.

Пиёдалар бўлса ҳар бири ўзи.билан бирга бир қилич, бир камон ва кўтарганларича ўқ-ёйдан олсинлар. Бироқ жанг пайтида тузукларда кўрсатилганидан кам бўлмасин,

УРУШ ВА ТИНЧЛИК [ВАҚТИДА] СОҚЧИЛИК ҚИЛИШ ВА МАЖЛИС-ЙИҒИНЛАРДА ҲОЗИР БЎЛИШ ТУЗУГИ

. Амр қилдимки, сипоҳиГлар; амирлар, мингбошилар, юзбошилар ва ўнбошилар девонхонага, базм-мажлисларига кулоҳсиз (бош [шыймисиз], этиксиз, сармуза¹сиз, бўрк ёқалик .чакмонсиз, бўкда², қиличсиз ҳозир бўлмасинлар. Ўн икки минг қилич осган аскар урушу тинчлик вақтида бутун яроқ-аслаҳалари билан қўшқда, девонхонанинг ўнг ва'сўл тарафидан, орқаидан ва олдидан қуршаб турсинлар. Шу тартибда ҳар кеча улардан минг киши соқчилик қилиш учун ҳозир бўлишсин. Ҳар юз қиличли устига бир юзбош қўйилсин ва унга шартлашилган махфий сўзни айтсинлар;;

Яна. амр қилдимки, уруш • пайтида • ўн икки амирдан ҳар. бирй, • мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар ўн икки минг қуролланган отлик сипоқи билан бир кеча-кундуз давомида ҳар. қайсилари' ўз хонларини кўриқлаш учун ҳозир бўлсинлар. Бу ўн икки минг отлик лашқарни тўрт фавжга бўлиб, бир фавжини баронғорга, бошқасини жавонғорга, биттасини ўрду³нинг олдига, бошқасини эса ўрдунинг орқа тарафга тайинласинлар. Ушбу фавжлар навбатма-навбат ўрдудан ярим фарсанг узоклашиб соқчилик қилсинлар. Ўшбу тўрт сипоҳий фавж ўзлари учун хировул⁴ белгиласинлар, хировулдан эса қоровул⁵лар тайинласин. Улар бўлеа эҳтиёткорлик ва хушёрликни қўлдан бермай, ўрдуга хабар етказиб турсинлар.

Яна ҳукм қилдим, атрофимда жойлашган лашқар ва ўрдуга, ҳар бирида [алоҳида] биттадан кутвол⁶ тайинласинлар ва ўрдуни кўриқлаш, соқчилик қишш ишлари шулар устига юклансин, бозор ахлидан⁷ солиқ олиш ҳам шулар зйммасида бўлсин. Агар ўрду ахлидан бирон қимсаннинг нарсаси ўғирланса, улар жавобгарликка тортилсинлар.

[Кўшин орасидан] тўрт фавж чопқунчилар тайинлашни буюрдим. Булар тўрт фарсанг масофада лашқар ёнида юриб, уларни кўриқлаб борсин. Бордию лашқардан бирон киши ўлдирилганини

¹ Сармуза — қавушнинг бир тури.

² Бўкда —ханжар.

³ Ўрду — юриш вақтида подшоҳ ва хоннинг қароргоҳи; кўшин жойлашган ер (лагерь).

⁴ Хировул — бирон қисм (марказ, канот) олдида турувчи ҳарбий бўлинма.

⁵ Қоровул —хабарчи қисм.

Кутвол —қалъа бошлиғи /комендант/.

Бозор ахли — ўрду атрофида савдо-сотик билан машғул бўлган кишилар.

ёки яраланганини кўрсалар, унинг ишини ўз зйммаларига олишлари лрзим. Агар бирон қимсаннинг нарсаси ўғирланса улар жавобгар бўлсин.

Яна буюрдимки, лашқарнинг учдан бир қисми сарҳадларни кўриқлаш ишига белгилансин; [учдан] йкки -қисми эса доим салтанат хизматида ҳозир бўлиб турсин.

ВАЗИРЛАРНИНГ ХИЗМАТ ҚИЛИШ ТУЗЎГИ

Амир қилдимки, тўрт -вазир ҳар куни девонхонада ҳозир бўлсинлар. Биринчи — мамлакат ва райят вазири. Бу ' вазир мамлакатдаги муҳим ишларни, қундалик муомалаларни, райят,, ахволини, вилоятлардан олинган ҳосил, солиқ-ўлпоилар, уларии тақсимлаш, қирим-чикимларни, [мамлакат] ободонлигини, [аҳолининг] фаровонлиги ишларини ва ҳазииани қандай қилиб тартибга келтираётганлигини менга билдириб турсин.

Иккинчи — сипоҳ вазири-дирки, сипоҳийларнинг маошлари ва танҳо'ларини бошқарсин, тарқоқ ҳолатга туншб қолмаслиги учун [доимо] сипоҳ ахволдан хабардор бўлиб. турсин ва ••уларнинг ахволи ҳақида ме^а хабар бериб турсин.

, Учинчиси — эгасиз қолган, ўлиб кетган ва қочганларга тегашли молларни, қелиб-кетаётган [савдогарлар] мол-мулкдан олинадиган, закот ва божларни, мамлакат қорваларини, уларнинг ўтлоқ-яйловларини бошқариб, буларнинг барисидан йиғилган дарома ларни омонат тарзида' сақловчи вазирдир. У ғойиб бўлганлар ўлганларнинг мол-мулки бўлса, меросхўрларига топширсин.

•Тўртинчиси — салтанат . ишларини юритувчи вазир. У бут салтанат идораларининг қирим-чикимлари, ҳазинадан сарф қилиган тамом харажатлар, [ҳатто] отхона ва [саройдаги] бош жонзотларга қилинган харажатларгача огоҳ бўлиши керак.

Яна амр қилдимки, сарҳадлар ва менга тобе мамлакатларга оид [ишларга масъул] уч вазирдан иборат давлат хайъати (ҳолиса) тузилсин, Улар мазкур ерлардаги молиявий муомалаларни ва келадиган даромадларни бошқарсинлар.

Бу етти вазир девонбегига бўйсунуши лозим ва у билан иттифокда муҳим молиявий ишларни амалга оширмақлари ва менинг арзимга етказишлари даркор.

Яна ҳукм қилдимки, бир кишини арзбеги қилиб тайинласинлар. У сипоҳ, райят ва арз-дод қилиб [ҳузуримга келувчиларнинг] ахволини, мамлакатнинг обод-хароблигини, муҳим ишлардан қайси бири битган-битмаганлигини менинг арзимга етказиб турсин.

Амр қилдимки, садрлар садри² сайидлар ва бошқа арбобларга

¹ Бу ерда тожу тахт учун қилган хизматлари эвазига берилган инъом маъносида.

² Садрлар садри (садрлар бошлиғи, бош садр) — садр, вақф ерлар ва вақф этилгай бошқа мулкнинг ҳисоб-китобини олиб борувчи мансабдор.

суюрғол тариқасида берилган ерлар ва вақфларнинг аҳолини, улар вазибаларини қай даражада адо этаётганликларини текшириб, менга арз. қилиб турсин. Ислом қозиси эса шариат ишларининг бориши ва ахдос қозиси дунёвий ишлар ҳақида менга арз қилсинлар. ****

Яна амр қилдимки, салтанат ишлари, мамлакатни идора этиш, ундаги ўзгаришлар, алмаштиришлар, сипоҳийлар ва амирларнинг тайинланиши, турли кенгаш-тадбирларни хос мажлисда менга арз қилсинлар. Бу мажлисларда махфий ва сирли ишларни пинхон тутишга қодир бўлган махсус қотиб» (муншийи махрам) ҳозир бўлиб, ростлик қалами билан махфий-яширин кенгашларни ва гапларни [дафтарга] ёзиб борсин.

Ва яна мажлис қотибларини (мажлиснависон) /гайинлашни буюрдимки, девон мажлисида навбатма-навбат . ҳозир бўлиб, мажлисда қўрилган ва ҳзл қилинган муҳим масалалар ва айрим ишлар тафсилотини [дафтарларга] ёзиб олиб, саклашлари лозим. Менга арз¹ қилинган гаплар, чиқарган ҳукмларим, мажлисларда қўрилган мамлакат аҳамиятига молик ишлардан тортиб, жузъий ишларгача барчасини қаламга олиб, [бошимдан кечирган] воқеаларим дафтарига киргизсинлар. ,* ”

Салтанатнинг ҳар бир идорасида қирим-чиқимлари, кундалик харажатларни ёзиб бориш учун бир қотиб тайинлансин.

УЛУСЛАР, ҚЎШИНЛАР ВА ТУМАНЛАРНИНГ АМИРЛАРИ МАЪМУРИЯТИ ТУЗУГИ

Буюрдимки, юриш вақтида ҳар бир улус ва туман амири ҳар қодирликдан (хиргоҳ) бир отлик, ҳар икки олачук²дан бир отлик, ҳар бир уйдан бир отлик аскар ажратиб, ўзлари билан бирга олиб кетсинлар. Улар қайси мамлакатга келиб тушсалар, улфалари ўша ернинг суғориладиган майдони (обхўри) ва ўтлоғи (алафхўр)дан бўлсин. Улусларнинг амирларига³ ярғу² ва байроқлар берсинлар. Амирлар улуслар. ва туманларнинг . холи-қудратига яраша отлик аскар ҳозирлаб юришга олиб келсинлар.

Қарамоғимдаги қирк аймақдан [қуйидаги] ўн иккитасига тамға берилсинки, булар менинг хос навкарларимдан бўлиб ҳисоблансинлар: барлос, тархон, арғун, жалоир, тулкйчи, дулдай, мўғул, сулдус, тугой, кипчоқ, орлот» тотор.

Барлос уруғидан [қуйидаги] тўрт кишини амир ул-умаро қилдим: Амир Худайдод. Унга Бадахшон мамлакатини инъом этдим. Амир Жоку, Амир Ики-Темур ва Амир Сулаймоншоҳга ҳам биттадан сарҳад мамлакатини тортиқ қилдим. Барлос уруғидан яна юз кишини мингбоши этдим. Амир Жалолиддин барлосга ўнинчи амир даражасини бердим. Амир Абу Саййидни тўққизинчи амир даражасига кўтардим.

¹ Олачук (олачуғ) - чайла, қапа.
² Ярғу - ҳукук, ҳукм.

Тархон улусидан амир Боязидни еттинчи амир даражасига тайинладим. Улардан йигирма кишини юзбоши қилдим.

Арғун улусидан Тошхўжани сакқизинчи амир қилдим. Булардан йигирма кишини мингбоши, юзбоши ва ўнбоши қилиб тайинладим.

Жалоир улусидан Тўқ Темур ва Шер Баҳромни сакқизинчи ва тўққизинчи амир этиб тайинладим. Булардан йигирма кишини юзбоши ва ўнбошилиққа белгиладим.

Тулкйчи улусидан Ўлжойту апердига амирлик мартабасини бердим.

Дулдай улусидан Тобон баҳодир ва Сон баҳодирга амирлик мартабасини бердим.

Мўғул улусидан Темирхожа ўғлонни амирлик мартабасига етказдим.

Сўлдус улусидан Элчи баҳодирга амирлик мартабасини бердим. Тугой улусидан Али Дарвишни амир қилдим.

Қипчоқ улусидан Сори Буғога амирликни бердим.

Орлот улусидан Амир Муайядниким, синглим унинг никоҳида эди, амир ул-умаро этиб тайинладим. Сўлойчи баҳодирни ҳам амирликка кўтардим.

Тотор улусидан Кунақхонга амирлик (мартабасини) бердим.

Тамғага етмаган йигирма сакқиз аймақ бошлиқларига улус амирлигини бердим. Улар юриш, жангу жадал вақтида тузукка биноан ўз улусидан отлик аскар тўплаб, [хузуримга] ҳозир бўлсинлар.

НАВКАРНИНГ БЕГИГА ВА БЕКНИНГ НАВКАРИГА МУОМАЛА ҚИЛИШИ ТУЗУГИ

Тўғри навкар билсинки, у агар ўз навқари бўлган тақдирда ундан нимани кўзласа, айнан шу нарсани унинг беги ҳам ўзидан кўзлайди. Шундай бўлгач, ўзини бек хизматидан озод этилган деб ҳисобламасин. Яна шуни ҳам билиши керакки, агар беги унга аввалига иноят-марҳаматлар қилса-ю, охири. иноятсизлигу илти-фотсизлик қилса, у ҳолда айб ва нуқсонни бегидан эмас, ўзидан ахтарсин. Тўғри навкар ўз бегига ихлос қўйиб, холис хизмат қилиши керак. Қайси навкар бегига ихлос қўймай, қўнғлида кина-қудурат сакласа, ихлоссизлик ва адовати туфайли⁴ бахтсизликка дучор бўлади. Лекин ўз бегига ихлос қўйган навкарнинг бойлигу давлати ва ноз-неъматлари кундан-кун ортиб боради.

Бегига эътиқоди қучли навкар улким, унинг оғир-қаттиқ эътирозли сўзларидан ранжиб, қўнғлида кек сакламайди. Бегидан содир бўлган камчиликни ўзидан дёб билади." Шундай навкар таъмину тарбияга лойиқдир. Қайси навқарниш- химмати емак-ичмак; яхши кийинмаккагина боғланар экан, албатта, иш вақтида сусткашлиқ қилади. Қайси навкар ўз хизмати, ҳақ-бурчини унутиб, иш вақтида [мехнатдан] юз ўғирар экан⁵ ундай навқардан юз ўғирмоқ⁶ керак. Қайси навкар иш" вақтида баҳона излаб, жангу жадал пайтида ижозат сўраб, қочишни мўлжалласа, бугунги ишни

эртага колдирса, (Булод ва Темур ўғлон бошимга иш тушганда ўзларини шу қабилда тутиб, мени ташлаб кетганлари каби) бунга ўхшаш навкарлар, номларини ҳам тилга олишга муносиб эмасдилар. Бундай кишиларни парвардигори оламга топшириш зарур.

Яна, ҳақиқий подшоёларга лозимдирки, қайси навкарни ўзлари улуғлаб кўтарган бўлсалар, тезда уни хорлаб тубан туширмасинлар. Ўзлари кўтарган кишиларни ташламасинлар. Кимни билган ва таниган бўлсалар, уни унутмасинлар. Агар аҳён-аҳёнда унинг иззат-нафсига тегиб хўрлаган бўлсалар, эвазига илгаригидан икки баробар ортик иззатини оширсинлар ва ўша навкарни ўз ихлоси ва эътиқодига ҳавола қилсинлар. Агар у кўнглида кина-адоват сақласа, тез орада ўзи бахтсизликка учрайди. Бегининг кўнглида яхшилиги билан жой олган ҳар бир навкар, кунни келиб яхшилиқ кўриши ҳақдир.

Қайси бир навкар ўз ихтиёри биланми ёки ихтиёрсизми бегидан ажраб кетган бўлса-ю, кейинроқ яна қайтиб келса, уни ҳурматласинлар, чунки у ажралиб кетганидан пушаймон бўлгани учун ҳам қайтиб келган.

Яна амр қилдимки, ғаним томонидан бўлган навкар бизга қарши қилич кўтарган бўлса, ўз юртининг туз ҳақини халоллаган бўлади. Агар шундай кишилардан биронтаси жанг, вақтида қўлга тушса ёки ғаним томонидан умиди узилиб, бизга келиб хизмат қилишни ихтиёр, қилган бўлса, уни азиз тутсинлар, мартабасини ошириб, вафодор одам деб билсинлар. Чунончи, Менгли Буғо, Ҳайдар Андхуди - ва амир Абу Саййид — булар олти минг отлик аскар билан Балх дарёси¹ бўйида менга қарши жанг қилдилар. Кейинроқ Туғлуқ Темурхондан ноумид бўлиб, менинг паноҳимга келганларида уларга иззат-икром кўрсатиб, Ҳисори Шодмон, Андижон ва Туркистон* вилоятларини уларга инъом қилдим.

Ва амр қилдим, ҳар бир навкар ғаним наздида ҳурмат-эътиборга эга бўлиб қадрланса-ю, бироқ жангу жадал вақтида ўз бегига хиёнат қилиб, унинг душманига дўстлик қилса, туз ҳақини, бек ҳурматини, навкарлик [бурчини] ва [ундан] кўрган ноз-неъматларини унутса, ўз беганинг душманига ён босиб² уни ўз бегидан устун қўйса, буидай кимсани хизматга йўлатмасинлар. Ҳаётнинг ўзи бундайларнинг қилмишига яранга жазосини беради.

Қайси бир навкар юриш вақтида ўз бегидан юз ўгириб, ундан ажралиб, [сизнинг] олдингизга, хизмат истаб келса, ундай навкарга ишониб бўлмайди. Агар ў маълум муддатдан кейин кўп хизмат қилиб вафодорлигини кўрсатса, у чоғда уни олиб қолса бўлади. Агар [бирон навкар] юриш вақтида эмас, уруш бўлмаган чоғда келиб, хизмат қилишни ихтиёр этса, унга иззату эҳтиром билдирсинлар.

Агар вазирлардан ёки навкарлардан биронтаси [уруш кунларида] тадбиркорлик ишлатиб, душман билан алоқа боғлаб ўнга ошнолик қилса ва шу либосда ўз бегининг ишини битирмоқчи

бўлса, ундай одамни энг ақлли дўстлардан ва хизматкорлардан деб қисоблаш зарур., Лекин бирон навкар душман билан келишиб, ўз хожасига мунофиқлик қилса, бундай навкарни душманга тақдим этиш керак.

Агар навкарлардан бири қилич чопишиб, ғанимни синдирад экан, ғаразгўй одамларнинг унинг ҳақида айтган гапларига қулоқ солмасинлар. Унинг қилган хизматларини яширмаслик лозим, аксинча, бир хизматини ўнга йўйсинлар, мартабасини оширсинлар, токи бошқа навкарлар буни кўриб жонбозлик қилишга рағбатлансинлар.

Сипоҳий фавжлардан ёки амирлардан қайси бири душман билан келишиб, дўсту ошно бўлиб яшаш йўлидан бурилиб, ғанимлар сафига бирлашар экан, уларни- юртдан чиқариб, ҳеч ердан ўрин бермасинлар. Бунга мисол, Кеш¹. лашкарининг саркардалари мендан юз ўгириб, амир Ҳожи барлос қўшинига қўшилдилар. Шундан кейин мен уларга ишонмай қўйдим.

Агар навкарни бирон мамлакатга ҳоким қилган бўлсалар-у, у бевафолигидан душман билан келишиб, мулк²ни унга таслим қилса, ўлим жазосига маҳкум қилсинлар. Мамлакатни химоя қилиб, душманни йўлатмаган навкарни юқори мартабага кўтариб, ҳурматласинлар.

Қайси бир амир уруш кунлари, аҳвол танг бўлган пайтда, жанг майдонида ихлос қадамини маҳкам қўйиб, дўст-ошнолик ҳақини сақлаган бўлса, уни ўз оға-инисидек кўрсинлар. Чунончи, Кеш амирлари ва лашқари мендан бутунлай юз ўгирганларида ва амир Жоку барлосдан бошқа ҳеч кимса олдимда қолмаган бир пайтда, мен амир Жоқунни ўз азиз оғамдай кўриб, давлатимга шерик қилдим. Уни амир ул-умаро - этиб тайинлаб, Балх ва Ҳисор мамлакатларини унга инъом қилдим.

ДЎСТУ ДУШМАНГА МУОМАЛА ҚИЛИШ ТУЗУГИ

Турон мамлакатини фатҳ этган куним ва пойтахт Самарқандда салтанат тахтига ўтирганимдан сўнг, дўсту душман билан [муомалада], бир текис йўл тутдим. Менга ёмоняик қилган, хийла-мақр инглашиб, жанг майдонида меНга¹ қарши қилич яланғочлаган Бадахшон амирлари, турку тожик қушинларининг баъзи амирлари қилган қинғир ишларидан кўрқувда эдилар. Чорасиз қолиб илтижо билан менинг паноҳимга қўлганларида уларга шундай яхшилиқлар қилдимки, менинг иноятим ва хайр-эҳсонимни кўриб, ўзлари шарманда бўлдилар. Кимни ранжитган бўлсам, эҳсону инъомлар билан кўнглидаги хафагарчиликни чиқардим ва мартабаларига қараб имтиёзлар бердим. Лекин сулдус ва Жете амирларидан

¹ Балх дарёси — Амударё ўрта асрларда шу ном билан ҳам аталган.

¹ Кеш — Шахрисабз шаҳри Ба вилоятининг ўрта асрлардаги нийм¹.

² Мулк — подшолик, давлат, мамлакат.

нафратландим, чунки улар Қобилшоҳ Чингизийни¹ амирлик, дейинроқ хонлик [тахти]га кўтариб, унга дўстона ихлос билан хизмат қилиш хусусида аҳду паймон бергандилар. Бироқ кейинроқ, менинг салтанат тахтига ўлтирганимни эшитишгач, менга хушомад қилмоқчи бўлиб, онларини буздилар ва уни қатл эттирдилар.

Менга ҳасад қилиб, ўлдиришга қасд қилган кишиларга шунчалик совға-инъомлар бериб, муруввату эҳсон кўрсатдимки, бу яхшиликларни кўриб, хижолат терига ғарқ бўлдилар. Ҳамиша менинг розилигимни олиб иш тутган дўстларим олдимга паноҳ тилаб келганларида, уларни ўзимнинг бахту давлатимга шерик билиб, ҳеч қачон улардан мол-мулк ва тирикчилик ашёларини аямадим.

Яна ўз тажрибамдан билдимки,*содиқ ва вафодор дўст ўлким, ўз дўстидан ранжимамайди, дўстининг дўшманини ўз душмани деб билади. Агар керак бўлса, дўсти ўчун жонини ҳам аямайди. Шундайки, амирларимдан қай бирлари менга жон-дили билан хамроҳлик қилган бўлсалар, мен ҳам улардан ҳеч нарсани аямадим.

Яна ўз тажрибамда кўрдимки, ақлли душман, жоҳилу нодон дўстдан яхшироқ экан. Чунончи, амир Қозоғоннинг набираси амир Хусайн нодон дўстлардан эди. Унинг дўстлик юзасидан қилган ишларини, ҳеч бир душман қилмайди. Амир Худайдод менга шундай дейди: «Душманингни лаълу жавахирдек сақлагил, қачонки бирон тошлоқ ерга келиб қолсанг уни олиб тошга шувдай ургинки толкони чиқиб, ундан нишон ҳам қолмасин». У яна шундай деди: «Агар душманиннг бош уриб паноҳингга келса, раҳм қилиб, яхшилик ва мурувват кўрсатгил». Чунончи, мен Тўхтамишхонга қилганим каби. У паноҳимга сиғиниб келганда, унга яхшилик ва мурувват қилдим. Агар душман сендан муръват ва хайр-эҳсон кўрса-ю, яна қайтадан душманлик йўлини тутса, уни парвардигорнинг [хукмига] топшир.

Чин дўст улдирки, дўстидан ҳеч қачон[^] ранжимамайди, агар ранжиса ҳам, узрини қабул қилади.

САЛТАНАТ САРОЙИДА ЎТИРИШ ВА ЎРИН ОЛИШ ТУЗУГИ

Амр этдимки, ўғилларим, набираларим ва қавм-қариндошларим ўз даража ва мартабаларига яраша худди ой кўрғонлагандек, салтанат тахтини ўраб ўлтирсинлар. Сайийдлар, қозилар, уламо, фузало, шайхлар, улуғлар ва ашроф² ўнг томондан ўрин олсинлар. Амир ул-умаро, бекларбеги, амирлар, нўёнлар, улус, туманлар ва

Қобилшоҳ —асли дарвишнамо шоир, 1364 й. тахтга ўтказилган ва ҳаммаси бўлиб тўрт ой ҳукмронлик қилган.

Ашроф — шараф ва эътибор эгалари, олий табақага мансуб кишилар.

қўшинларнинг сардорлари ва амирлари, мингбонгалар, юзбоШилар, ўнбошилар, ўз мартабаларига яраню, чап қўл томоида ўтирсинлар.

Девонбеги ва вазирларнинг ўрнини тахт қаршисидан кўрсатдим. Турли мамлакатлар, эл-улусларнинг калонтарлари ва кахудолари эса, вазирлар орқасида саф бўлиб ўтиришларини буюрдим. Баходир деган, фахрли номга эга мард йигитлар, қилич чопиб танилган ўғлонлар, салтанат тахтининг орқасидан, ўнг қўл томонда ўтирсинлар. Қоровулбегилар эса салтанат тдхтининг орқасидан, чап қўл томонда ўтиришларини буюрдим. Хировул амири менинг рўпарамдан ўрин олсин. Ички¹, хусусий ясовулим эса катта²чодир эшиги олдида, тахтим поясининг тўғрисида тик турсин. Додхоҳлар² ўнг ва чап томонда тик турсинлар.

Қолган сипоҳийлар (сойири сипоҳ)³,- хизматчи ва ҳашамлар⁴, хар қайсилари ўз мартабаларига яраша саф тортиб, ўз жойларини билиб тик турсинлар.

Ўрин олиш қоидаларининг бажарилишини назорат қилувчи тўрт амирга, мажлисга ҳозир бўлганларни ўз тартиби билан тахтимнинг ўнг ва сўл, олди ва орқасига жойлаштиришларини буюрдим.

Янахукм қилдимки, қачон мажлис қоидага мувофиқ тартибга келтирилгач, минг товоқ ош, минг дона нон келтириб, умум йиғилганлар (омма)га шоҳона зиёфат (шилон) берсинлар. Минг товоқ ошни мумтоз ва хос кишилар базмига олиб келиб, шундан беш юз товоғини улус амирларига, саркардаларга, оқсоқолларга, хар қайсисининг номига атаб, тарқатсинлар.

МАМЛАКАТЛАРНИ ЗАБТ ЭТИШ ТУЗУГИ

Бирон мамлакатда жабр-зулм ва фиқсу фасод кучайиб кетаркан, асл подшолар адолат ўрнатиб, фиқс-фасодни, зулмни йўқотиш ниятида ана шундай мамлакатга ҳужум бошлаши лозим. Тангри таоло шу ниятнинг шарофати билан мамлакатни золимнинг қўлидан тортиб олиб, одил [подшо] га топширади. Чунончи, мен Мовароуннаҳр вилоятида адолат ўрнатиш нияти билан [уни] золим ўзбакият тоифасининг қўлидан тортиб олдим.

Қайси бир мамлакатда шариат заифлашган бўлса, Аллоҳ улуг қилган нарсаларни хор тутсалар ва худонинг хос бандаларини ранжитсалар, чинакам жаҳонгир султон, ҳазрати Муҳаммад, саллоллоҳу алайҳи васаллам, дин ва шариатига ривож бериш учун ўша мамлакатга кирсин. Худонинг расули унга мададу иноят кўрсатгай. Бунга мисол, мен Ҳиндистон пойтахтини Фируз-

¹ Ички — кичик лавозимдаги сарой хизматчиси.

² Додхоҳ — арз-дод билан келганларнинг аризасини қабул қилиб олиб, подшога етказувчи мансабдор.

³ Сойири сипоҳ — харби[^] юриш пайтида аҳолидан сафарбар қилинган лашжар,

⁴ Ҳашам — подшо, хон, амирларга яқин киши; хизматкор.

шоҳ'нинг набирасм султон Маҳмуддан, Маллуҳон ва Сорангдан тортиб олдим, дину шариатни тарқатдим ва у диёрнинг бутхоналари-ни буздим.

Қайси мамлакатнинг аҳолиси ўз ҳокими ёки валийсидан озор чеккан ва ўша диер аҳлининг • кўнгли ўз валийсидан қолган бўлса, мамлакатларни забт этгувчи чинакам подшоҳ у ерлари ўз тасарруфига олсин. Одил подшоҳ у ерга кадам қўйиши билан фатҳу зафар ҳам унга ёр бўлиб, бирга киради. Бунга мисол, мен Хуросон. вилоятни қарт султонларидан² ажратиб олдим³. Хуросон пойтахти — Хиротга қараб юзланишим билан Султон Ғиёсиддин бутун мамлакатни, хазина-дафиналари билан, пешкаш қилиб менга топширди.

Қайси мамлакатда диндан/ қайтишлик (илҳод) ва зиндиклик⁴ кучайса ва у диёринг аҳолиси, сипоҳу раият турли маслакка кириб иттифоқлари бузилса, у мамлакатнинг. ҳалокати яқиндир. Чинакам жаҳонгир подшоҳ ундай юрт⁵ устига боскин қилиши лозим. Мисол учун мен Ироқи аҷам ва Форс вилоятларини малъун динсизлар вўжудидан тозалладим, турли тоифадаги ҳукмдорларни ағдариб, худо бандаларини, ҳар ерда ўз салтанат байроғини қўтарган бундайларнинг жабр-зулмидан қутқаздим. Қайси бир вилоят 'халқининг эътиқоди ҳазрати саййид ал-мурсалин⁵, унга Аллоҳнинг марҳаматлари бўдсин, ҳонадон акидаларидан фаркланиб ўзгарган бўлса, подшоҳлар ўша вилоятни босиб олишлари ва у ер аҳолисини бузук эътиқодларидан қайтаришлари лозим. Бунга мисол, мен Шом вилоятига кириб, бузук эътиқодли кишиларни жазоладим.

Жаҳонгирлик қилишга киришганимда тўрт нарсани хотирамда маҳкам • сақладим. Биринчиси — қайси мамлакатни забт⁶ этмоқчи бўлсам, тўғри тадбир ва • кенгаш билан иш тутдим. Иккинчиси — хатога йўл қўймашлик учун ҳар бир ишни кўп* ўйлаб, сергаклик ва эҳтиёткорлик билан қилдим. Шунинг учун менга Аллоҳнинг мададу инояти етяб, нима тадбир қўллаган бўлсам, тўғри ва рост чиқди. Ҳар ер эл-улусининг табиати ва мизожларини хотирамга келтириб, уларниш⁷ табиатига мувофиқ йўл тутиб, шунга қараб уларга ҳоким тайинладим. Учинчиси — уч юз ўн уч асил зотли, шижоатли ва ақл-фаросатли'эр йигитларни атрофимга бирлаштирдим. Бирлик-иттифоқлари шундай эдики, барилари гўё бир тандек эдилар. Барчаларининг мақсадлари, райлари, сўзлари ва ишлари битта эди. Бир ишни қилайлик деб қарор қилсалар, тугатмагунларича ундай қўл узмас эдилар. Тўртинчиси — бугунги. ишни. эртага қолдирма-

¹ Дехлида ҳукмролик қилган туғликийлар сулоласи ҳукмдорларидан • бири Фиръошох III (1351--1388),

² Қарт султоналари — Ғур ва Хирот вилоятлари устидан ҳукм юритган сулола. Унга Малик Шамсуddин Муҳаммад (1245 й) вафот этган) асос солган.

³ Бу воқеа 1381 йили содир бўлган.

⁴ Зиндиклик — худосизлик, динга ишовмаслик.

⁵ Саййид ал-мурсалии — бэзча найғамбарлар етакчиси; Муҳаммад пайғамбарнинг фахрий номларидан.

дим. Юмшоқлик қилишга • тўғри келса, мулоимлик қилдим; қаттиққўллик ишлатиш вақти етса, катъий чоралар кўрдим. Шошмаслик • керак ерда- шошилмадим, шошиларли ишларни кечиктирмадим. Қайси ишни чораю. тадбир билан бит.иришнинг' иложи бўлса, унда қилич ишлатмадим.

Кундузлари тажрибали ва доно кишилар билан турли мамлакатларни забт этиш шатранжи¹ устида бош қотирдим. Кечалари бўлса тўшагимда ёнбошлаб олиб, мамлакат ишларини қандай юргизиш кераклиги ҳақида ўйлардим ва уларни бажариш воситаларини ўзимча тасаввур қилиб кўрардим. Ўзга мамлакатларни забт этиш йўллари ўз кўнглимда. чамалаб, қайси йўлдан кириб, қайси йўлдан чиқишни белгилар эдим. Сипоҳийларим билан қандай муомала қилишим тўғрисида фикр юргизиб, қайси бириний қандай тарбият қилишим керак, қайси ишни қай бирига топширсам, хато қилмаган бўламан деб, ҳар ишнинг олди-ортини ўйлар эдим. Сипоҳ бошлиқларидан қайси бири менга дўстлик қилса, унга ортиғи билан хайр-эхсон қилдим. Яхшилик қилсам, ёмонлик билан жавоб берган кимсаларни харомзода деб билдйм. Икки олам эгаси (худо)нинг расули дебдиларким: «Зинодан туғилган киши ўзига яхшилик қилган одамга ёмонлик қилмагунча дунёдан кетмайди».

Пирим менга ёздиким: «Худонинг ва худо пайғамбарининг ҳукмига амал қилгин, расулиллоҳнинг зўрриётига ёрдам бер. Худонинг неъматларини еб, яна унга ва унинг пайғамбарларига душманлик қилган подшоҳларни худокинг мулкидан чиқар. Худонинг мулкида адолат билан иш тутгилкий, шундай демишдилар: «Мамлакат куфр² билан туриши мумкин, лекин зулм бор ерда туролмайди».

Қабих ҳатти-ҳаракат, ёмои "ишлардан худо мулкани тозаллагин. Ёмон таом баданга қандай зиён қйлса, ёмон ҳатти-ҳаракат ҳам оламга -шундай таъсир кўрсатади. Зулмнинг ном-нишонини йўқотгин. Золимнинг дунёда узоқ ҳаёт кечиришини яхшилигидан деб била кўрма. Золим ва фосиқларнинг узоқ яшашига сабаб шуки; ўзларидага бор ёмонликларини юзага чиқариб, тугатмагунларича ҳўдо уларга муҳлат беради, сўнгра Аллоҳнинг . қаҳру ғазабига учрайдилар. Гоҳида Аллоҳнинг қудрати билан золимлар, фисқу фужур қилувчилар, бирдан банду зиндонга, талон-торожга, очликка, қахатга, вабога, тўсатдан ўлишга гирифтор бўладилар. Гоҳида бегуноҳ бўлган яхши, тўғри ва такводор кишилар' ҳам ёмонларнинг шум' қилмишларидан. офату балога учрайдилар. Шундайким, тўқайга ўт тушса, ҳўлу қуруқка қарамай барчасин қуйдиради. Кофирлар, золимлар, фосиқу фужурлар қанча кўп зулм-хиёнат, фиск-фасод қилсалар, ноз-кеъматлари шунча кўпаяркан, деб ўйлагин. Хуллас, уларнинг неъматлари. кўпайишининг сабабини билиб олиш керак. Бунинг сабаби ушбуди: «зҳтимол, ҳақиқий неъматлар берувчи (Аллоҳ)нинг иноятини кўриб, улар [зора]

Бу ерда бўлуси урушлар режасини тузиш ҳақида' гап боради. Куфр — ксломни танимаслик; худосизлик, кофирлик.

зулмдан, фисқ-фасоддая қайтиб, имон-инсофга. келиб, унинг неъматларига шукр қилсалар», деб шундай қилингандир. Бироқ Аллоҳга шукр айтишии унутарканлар, Тангрининг даргоҳига қайтмас эканлар, худо ва унинг расули неъматлари ҳақини билмас эканлар, охир ал-оқибат парвардигорнинг қахру ғазабига гарифтор бўладилар».

Пиримнинг бу номаси менга етиб келгач, худо мулкани кофир-золимлар, мулҳидлар, мунофиқлар, фосику фуҷурлар қўлидан тортиб олиш, уларни йўқотиш учун белга ҳиммат камарини боғладим.

САЛТАНАТНИ ИДОРА ЭТИШ ТУЗУГИ

Қайси мамлакатни забт этган бўлсам, ўша ернинг обрў-эътиборлик кишиларини азиз тутдим, саййидлари, уламолари, фузало ва машойихига таъзим бажо келтирдим ва хурматладим, уларга суюрғол, вазифалар бериб, маошларини белгиладим; ўша вилоятнинг улуғларини оға-иниларимдек, ёшлари ва болаларини бўлса, ўз фарзандларимдек кўрдим. Мазкур мамлакатларнинг сипоҳи учун даргоҳим эшиги очик эди. Раиятини ўзимга қаратиб олдим. Ҳаммани кўркув ва умид орасида сакладим. Ҳар мамлакатнинг яхши кишиларига мен ҳам яхшилик қилдим, нафси ёмонлар, бузуқлар ва ахлоқсиз одамларни мамлакатимдан қувиб чиқардим. Пасткаш ва разил одамларга ўзларига лойиқ ишлар топширдим ҳамда ҳадларидан ошишларига йўл қўймадим. Удуғларини (акобир) ва шараф-эътиборли кишиларини (ашроф) хурматлаб, мартабаларини оширдим. Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим. [Ўз эрки биланЗ менга бўйсунган вилоят ҳокимларига ўша юрт ҳукуматини дайтариб бердим ва уларни инъому эҳсон билан кадрлаб, ўзимга мутъ қилиб олдим. Бўйсунмаганларни эса қилмишга яраша жазоладим. Одил, оқил ва удабурон кишиларни уларга ҳоким этиб тайинладим.

Амр этдимки, ўғри ва қароқчиларни «ЁСО» асосида жазоласинлар, фасодчи, бузуқи, нафси ёмон кишиларни мамлакатдан ҳайдасинлар. Эзма-бекорчи одамларни вилоят ва шаҳарларда қолдирмасинлар.

Ҳар бир наҳар ва кишлокқа қутвол тайинласинларки, сипоҳу раиятга соқчилик қилсин ва кимнинг бирон нарсаси ўғирланса, бунинг масъулияти унинг зиммасида бўлсин. Ва яна буюрдимки, йўл ўстига кузатувчилар, зобитлар тийинласинларки, йўлларни кўриклаб, ўткинчилар, савдогарлар, мусофирларни кузатиб, моямулки ва бошқа нарсаларини манзилдан-маизилга етказиб қўйсинлар. Йўл устида бирортасининг нарсаси йўқолса, ўзи ўлдирилса ёки

Мулҳид — бидъатчи; худога шак келтирувчи.

Зобит — идора этувчи, бошқарувчи, қўшин бошлиғи.

бошқа қор-қол юз берса, булар учун жавоб бериш уларнинг зиммасида бўлсин.

Яна буюрдимки, ҳар ернинг ҳокимлари ғаразғўй, тухматчи ва нафси бузуқ кишиларнинг тухмат сўзлари билан катта ва кичик шаҳарлар аҳрлисидан ҳеч кимга жарима солмасинлар. Фақат бировнинг гуноҳи тўрт кишининг гувоҳлик бериши билан исботланса, гуноҳига яраша жарима солинсин. Ва яна буюрдимки, ҳеч бир шаҳар ва кишлокда одамлардан сари шумор¹ ва хона-шумор² олмасинлар. Сипоҳилардан бирон киши раиятнинг хонадонига зўрлик билан келиб тушмасин, раиятниш от-уловларини тортиб олмасин.

Ҳар бир мамлакатнинг раияти билан бўлган муомалада, уларга нисбатан холислик билан иш тутсинлар. Яна буюрдимки, ҳар мамлакатнинг гадоларига вазифа юклаб иш берсинлар, токи шу йўл билан гадолик расми йўқотилсин.

МУЛКУ МАМЛАКАТ, СИПОҲУ РАИЯТ АҲВОЛИДАН ХАБАРДОР ВА ОҒОҲ БЎЛИБ ТУРИШ ТУЗУГИ

Ҳар бир сарҳад, вилоят, шаҳар ва лашкарда хабар ёзувчи (хабарнавис)лар тайин қилсинларки, ҳокимлар, раият, сипоҳ ўзининг ва ёт-беғона лашкарнинг хатти-ҳаракати ҳақида менй хабардор қилсин. Атрофдан кирган-чиққан мол-мулк, четдан кирган ва четга чиққан ёт кишилар, ҳар мамлакатдан келган қарвонлар ва ҳукмдорлик ҳақидаги хабарлар, қўшни подшолар, уларнинг гаплари, ишлари ва узоқ ўлкалардан бўлиб, менинг даргоҳимга юзланган уламо, фузало ҳақидаги батафсил хабарларни ростлик-тўғрилиқ билан менга ёзиб турсинлар. Агар бунга хилоф иш тутгундай бўлсалар, [бўлиб ўтган] воқеаларни ёзмасалар, ёзувчининг хабар ёзган бармоқлари кесилсин. Агар хабар ёзувчи сипоҳ ишларини яшириб, хабарига бошқа либос кийгизиб (ёлғон) ёзган бўлса, унда ҳам қўлини кессинлар; Агар ёлғон хабарни тухмат ёки бирон ғараз билан ёзган бўлса, уни қатл этсинлар. Ва яна амр этдимки, ушбу хабарларни кунма-кун, ҳафтама-ҳафта, ойма-ой менинг арзимга етказиб турсинлар.

Амр қилдимки, мингта тезюрар туя минган, мингта от минган елиб-югурувчи кишини чопкунчи, минг нафар тезюрар пидани (чопар) этиб тайинласинларки, турли мамлакатлар, сарҳадларнинг хабарларини, қўшни ҳукмдорларнинг мақсадлари ва ниятларини билиб, ҳузуримга кедиб, хабар қилсинлар, токи бирон воқеа, қор-қол юз бермасидан бурун чора ва иложини қилайлик. Чунончи,

¹ Сари шумор — жон бошидан олинадиган солиқ.

² Хона шумор — ҳар бир хонадондан олинадиган солиқ.

Тўхтамишхоннинг Ўрусхондан енгилгани ҳақида менга хабар келтирганларида, энди ҳузуримга паноҳ излаб келишини билдим. [Шунинг учун] Ўрусхонга қарши жанг қилишга тайёрлана бошладим ва Тўхтамишхонга ёрдам бердим. [Шунга ўхшаш] яна бир мисол Ҳиндистонни забт этиш учун йўл олганимда, бу ўлканинг ҳар бир вилоятида алоҳида ҳоким ёки волий салтанат тахтида ўлтиргани ҳақида менга хабар келтирдилар. Чунончи, Мултон ўлкасида Маллухоннинг иниси Соранг, Дехлида султон Маҳмудхон •салтанат байроғини ёйганди. Лоҳур ноҳиясида Маллухон лашкар тўлаганди, Қунуж вилоятида бўлса Муборакхон салтанатга даъвогарлик қилиб бош кўтарган эди. Қисқаси, Ҳиндистоннинг ҳар бир вилоятида бирон-бир кимса салтанат тожу тахтига даъвогарлик қиларди. Бу хабар қулоғимга етгач, бу мамлакатни забт этишим осон туюлди. Чунончи, Ҳиндистонни забт этган вақтимида Қайсари Рум менинг баъзи мамлакатларимга чопкун қилгани, гуржилар бўлса ўз юртлари чегарасидан ташқари чиқиб, менинг лашкарларим камал қилиб турган баъзи қалъаларга бориб, уларнинг ичидаги одамларга ёрдам бераётгани ҳақида хабар келтирдилар. Ўз-ўзим билан кенгашиб, агар Ҳиндистонда кўпроқ туриб қолсам, Эрон мамлакатига ҳам зарар етиши мумкин, дедим. Шунинг учун Ҳиндистон пойтахтидаги ишларимни тезда тартибга келтириб, юриш бошладим. Йўлда бир неча кун Мовароуннаҳрда тўхтадим. У ердан Рум ва Гуржистон томон йўл олдим. Ўша мамлакатларнинг барисини забт этдим.

**ТУРЛИ МАМЛАКАТЛАРНИНГ АҲОЛИСИНИ
ЙЎЛ-ЙЎРИҚҚА СОЛИШ ВА МАОШ ТАЙИНЛАШ,
АВЛИЁЛАР ВА ДИН ПЁШВОЛАРИНИНГ
МОЗОРЛАРИНИ ТУЗАТИШ, ВАҚФ ВА НАЗР
ИШЛАРИНИ ТАРТИБГА КЎЛТИРИШ ТУЗУГИ**

Амр этдимки, фатҳ этилган ҳар бир мамлакатдаги сипоҳийлар [ўз ихтиёрлари билан] паноҳимга келсалар, уларни навқар қилиб, [аскарларим орасидан] жой берсинлар. У диёрнинг раиятини ёмон ҳодисалардан, қатл эттиришдан, асиру банд этилишдан ва тала-нишдан муҳофаза қилсинлар. Уларнинг мол-мулкни, буюмларини талон-тарождан сақласинлар. Ўша мамлакатдан тушган ўлжа молларни ҳисоб-китоб қилсинлар.

Саййидлар! уламо, машойих, фузало, ақобир ва ашрофларни азиз тутсинлар. Қадхудолар, калонтарлар, деҳқонлар ва экин майдонларига ишлов берувчиларни (мўзорион) қўнглини хушнуд этиб, ўзларига қаратсинлар. Раиятни умид ва қўрқинч орасида сақласинлар. Гуноҳлари ва қилмишларига яраша жарима солсин-

лар. Менга бўйсунган мамлакатларнинг саййидлари, олимлари, шайхлари, фозил кишилари, дарвишлари, хилватда ўлтирувчи (зоҳидлари) ни суюрғол, вазифа ва маош (нафақа) билан сийла-синлар. Фақир мискин, бирон касб қилишга ожиз шол-қўрларга нафақа белгиласинлар. Мударрислар ва шайхларига бирон вазифа берсинлар.

Авлиёлар, дин пешволарининг мазорлари ва макбараларига вақфдан маблағ ажратсинлар. У ерларни гилам, таом ва чиро билан таъминласинлар. Биринчи навбатда амир ул-мўминин, мар кишилар шоҳи Али ибн Абу Толиб¹нинг, унга Аллоҳнинг қарами в эҳсои бўлсин, муқаддас қабрларини яхши сақлаш учун Нажа билан Хуллани вақф этиб берсинлар. Имом Хусайн нинг, Алло ундан рози бўлсин, нурга чўмган муқаддас мазори, авлиёлар улуғ шайх Абдулқодир Жилоний²нинг муқаддас қабри (равзаси), имоми Аъзам Абу Ханифа³нинг, унга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин, макбарасини ва Бағдодда нурга чўмган бошқа машойихлар, ди пешволари ва ақобирларидан ҳар бирининг мазорларини яхш сақлаш учун баҳоли қудрат Карбало, Бағдод ва уларнинг атрофидаги қишлоқлар ва бошқа ерлар вақфидан маблағ ажрат синлар. Имом Мусо Козим⁴, имом Муҳаммад Тақи⁵, Салмо Форсий⁶ларнинг нурли равалари учун эса Жазоир экин майдонла ридан ва Мадоин⁷ даромадидан вақф белгиласинлар. Имом Ал ибн Мусонинг⁸ табаррук мазори учун Қутах баст ва Тус шаҳр атрофидаги ерлардан вақф ажратсинлар ва гилам, чироқ ҳам кундалик емиш-ичмишини белгиласинлар. Шунингдек, Эрон в Турондаги шайхларнинг мазорлари ва қабрлари учун ҳар бириг алоҳида номма-ном назру вақфлар ажратсинлар.

¹ Али ибн Абу Толиб — хулафойи рошидин' (тўғри йўллик халифала-ри)дан тўртинчиси (656—661).

² Имом Хусайн — халифа Алининг кенжа ўғли. 680 й. 10 октябрда урушда ўлдирилган.

³ Абдулқодир Жилоний — йирик сўфий: кодирия тарикатининг асос-чиси (1166 й. вафот этган).

⁴ Имоми Аъзам Абу Ханифа — (тўла исми Абу Ханифа ан Нуъмон ибн Собит) — Ҳанафия мазҳабининг асосчиси, фақиҳ (699—767). Халифа Мансур томонидан қамалган ва зиндонда қалтақдан ўлган.

⁵ Имом Мусо Козим — шиаларнинг еттинчи имоми (799 й. вафот этган).

Имом Муҳаммад Тақи — шиаларнинг тўккизинчи имоми (835 й. ва-фот этган).

⁷ Салмон Форсий — Муҳаммад пайғамбарнинг эронлик саҳобаси (655 й. вафот этган).

⁸ Мадоин — Бағдоддан 26 чакйрим жануби-шарқда жойлашган шаҳар;

⁹ Имом Али ибн М ўёо — саккизинчи имой (821 й; вафот этган).

Яна буюрдимки, хар бир мамлакат фатх этилгач, у ернинг гадоларини тўлаб, кундалик емиш-ичмишларини бериб, уларга •бирон вазифа белгиласинлар. Ҳамда барчаси тамгаласинлар, токи, бошқа гадолик қилмасинлар. Агар тамғодан кейин ҳам гадолик қиягудек бўлсалар, уларни узоқ мамлакатларга оотиб юборсинлар еки хайдасинлар. Шундагина гадо зоти мамлакатсимдан йўқолади.

РАИЯТДАН МОЛ -ХИРОЖ ОЛИШ, МАМЛАКАТНИ ТАРТИБГА КЕЛТИРИШ ВА ЮКСАЛТИРИШ, УНИНГ ОБОДОНЧИЛИГИ, ХАВФСИЗЛИГИНИ АМАЛГА ОШИРУВЧИ КИШЙЛАР ТУЗУГИ

Амр этдимки, раиятдан мол-хирож йиғишда уларни оғир аҳволга солишдан ёки мамлакатни қашшоқликка тушириб қўйишдан сақланиш керак. Негаки, раиятни хонавайрон қилиш [давлат] хазинасининг камбағаллашишига олиб келади. Хазинанинг камайиб қолиши эса, сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқоқлиги, ўз навбатида, салтанатнинг кучсизланишига олиб боради.

Яна буйруқ бердимки, хар бир мамлакат фатх этилгач, турли кўнгилисиз ходисалардан амну омонликда бўлсин, унинг ҳосил ва даромадларини ҳисобга олиб йш тутсинлар. Агар ерлик фуқаро азалдан бериб келган хирож микдорига рози бўлса, уларнинг розилиги билан иш кўрсинлар, акс ҳолда [хирожни] тузукка мувофиқ йиғсинлар. Яна амр қилдимки, хирожни экиндан олинган ҳосилга ва ернинг унумдорлигига қараб йиғсинлар. Чунончи, доим, узлуксиз равишда кориз¹, булоқ ва дарё суви билан суғориладиган экин ерларни ҳисобга олсинлар ва ундай, ерлардан олинган ҳосилдан икки ҳиссасини раиятга, бир ҳиссасини олий саркорлик (салтанат хазинаси) учун олсинлар. Агар раият рўйхатга олинган ерларидан бериладиган солиқни нақд ақча билан тўлашга рози бўлса, нақд ақча микдорини саркорнинг ҳиссаси ҳисобланган ғаланинг мазкур даврдаги нархига мувофиқ белгиласинлар. Нарх-навога мувофиқ олинган нақд ақчани сипоҳга етказсинлар. Бордию раият ҳосилни уч тўдага бўлишга рози бўлмаса, у чоғда ҳисобга олинган экин ерларни биринчи, иккинчи ва учинчи жариб² экин ер қилиб ажратсинлар. Биринчи жарибдан [олинган ҳосилнинг] уч харвори³, иккинчи жарибдан [олинганининг] — икки харвори, учинчи жарибдан [олинганининг] бир харворини йиғиб олсинлар. Бунинг ярмини буғдрй, ярмини арпа ҳисоблаб, учга бўлиб, [иккисини дехқонга қолдириб], бирини олсинлар. Агар раият бу

йўсинда солиқ тўлашга рози бўлмаса, у ҳолда бир харвор буғдойга беш мискол¹ кумуш, бир харвор арпасига икки, ярим мискол кумуш микдорига нарх қўйсинлар. Яна қалъа фойдасига бериладиган тортиқни ҳам бунга қўшиб қўйсинлар. Шулардан бошқа қўшимча тарзда, улардан ҳеч қандай олиқ-солиқ талаб қилмасинлар.

Булардан ташқари кузги, баҳорги, қишки ва ёзги дехқончиликдан олинган ҳосил раиятнинг ўзига бўлсин. Лалмикор ерларни эса. жарибларга бўлсинлар, ҳисобга олинган бу ерлардан [солиқ олишда] учдан бир ва тўртдан бир қоидасига амал қилсинлар. Хар шаҳар ва хар ердан олинадиган жон солиғи, касб-хунардан ҳамда ўтлоқ ва еувлоқдан олинадиган солиқни тўпланвада қадимдан келган тартиб-қоидага амал қилсинлар. Бордию бунга раият рози бўлмаса, бори-бўлганича иш тутсинлар. Амр қилдимки, ҳосил пишиб етилмасдан бурун раиятдан молу жиҳот олинмасин. Ҳосил етилгач, ҳосилни уч бўлиб олсинлар. Агар раият солиқ тўпловчи юбормасдан, солиқни ўзи келтириб берса, у ҳолда у ерга солиқ тўпловчи юбормасинлар. Агарда олиқ-солиқ олувчини юборишга мажбур бўлсалар, улар солиқларни буйруқ бериш ва яхши сўз билан олсинлар; калтак, аркон ишлатиб, ишни уриш-сўқишгача олиб бормасинлар. Уларни банд этиб, занжир билан қишанламасинлар.

Яна амр этдимки, кимки бирон саҳрони обод қилса, ёки кориз курси ё' бирон боғ кўқартирса,»ёхуд бирон хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса олмасинлар, иккинчи йили раият ўз розилиги билан берганини олсинлар, учинчи йили [эса олиқ-солиқ] қонун-қоидасига мувофиқ хирож йиғилсин.

Яна буюрдимки, агар [хар ер ва элнинг] амалдорлари ва калонтарлари оддий фуқарога жабр-зулм қилса ва шу орқали бечораларга зарар етказган бўлса [рундай вақтларда] етказилган зарарни калонтарлардан ундириб, жабр кўрганларга берсинлар, токи улар яна ўз ҳолларига келсинлар.

Хароб бўлиб ётган ерлар эгасиз бўлса, холиса² тарафидан обод қилинсин. Агар эгаси бўлса-ю, [лекин] обод қилишга қурби етмаса, унга турли асбоблар ва керакли нарсалар берсинлар, токи ўз ерини обод қилиб олсин. Яна амр қилдимки, хароб бўлиб ётган ерларда коризлар курсинлар, бузилган кўприкларни тuzатсинлар, ариқлар ва дарёлар устига [янги] кўприклар курсинлар, йўл устида хар манзилгоҳга работлар курсинлар. Йўлларга қузатувчи ва соқчилар қўйсинлар, хар бир работга бир нечта одамни жойлаштирсинларки, йўлларни қузатиш ва сақлаш ишларни шуларга тегишли бўлсин. Йўловчилар молларини ғафлат босиб, ўғирлатиб қўймасликларининг вазифаси ҳам ўшаларнинг зиммасида бўлсин. •

¹ Мискол — оғирлик ўлчови бўлиб, бир кадоқнинг 84 дан бир қисми (тахминан 4,8 гр).

Холиса. — давлат даромадлари ва ерлари билан шурулланувчи олий мансабдорлардан иборат хайъат.

¹ К о р и з — ер ости сувларини тортиб чиқариш учун қурилган иншоот.

² Ж а р и б — 958 кв, метр ҳажмдаги ер.

³ Х а р в о р — бир эшак қўтарарлик юк: 300 килограммга яқин оғирлик ўлчови.

Яна амр этдимки, катта-кичик хар бир шахар, хар бир кишлокда masjid, мадраса ва хонақоҳлар бицо қилсинлар, факиру мискивларга ланғархона¹ солсинлар, касаллар учун шифохона курдирсинлар ва уларда ишлаш учун табиблар тайинласинлар. Хар бир шахарда дор ул-иморат² ва, дор ул-адолат³ курсинлар. Ва раияту зироатни •қўриқловчи қурчи⁴лар [хам] тайинласинлар.

Яна хар ўлкага уч вазир тайинлашларини буюрдим. Булардан бири раият учун [бўлиб], ундан йиғиладиган олиқ-солиқларнинг ундирилишини кузатиб, ҳисоботини олиб борсин. Олиқ-солиқ миқдори, солиқ тўловчиларнинг номларини, ёзиб борсин ва раиятдан йиғилган маблағни сақласин. Иккинчи вазир сипоҳ ишларини бошқаради. Синоҳга берилган ва берилиши лозим бўлган маблағ ҳисобини олиб борсин. Учинчи вазир эса Дараксиз йўқолган кишилар, келиб-кетиб юрувчилар (саёҳатчилар ва савдогарлар), хар хил йўл билан йиғилиб қолган ҳосил, ақлдан' озганларнинг мол-мулки, вориссиз мол-мулкни,' козилар ва шайхулисломларнинг ҳукми билан олинган жарималарни тартибга келтирсин.

Яна амр этдимки, ўлганларнинг молларини ўз ворисларига етказсинлар. Агар воряси йўқ бўлса; уни хайрли ишларга сарф қилсинлар ёки Маккайи муаззамага юборсинлар.

ЖАНГУ ЖАДАД УРУШ МАЙДОНИГА КИРИШ, Қ^ШИННИСАФЛАШ ВА ҒАНИМ ЛАШКАРИНИ СИНДИРИШ ТУЗУГИ

Амр этдимки, агар ғаним ' [лашқари] ' сони ўн. икки минг отликдан кам бўлса, бу урушда амир. ул-умаро [лашқаримга] сардорлик қилсин. Аймақ ва туманлардан.ўн икки минг отлик унга ҳамроҳ бўлсин. 'Мингбошилар, юзбошилар ва ўнбошиларни ҳам ўзйга ҳамроҳ қилсин. Ғаним лашқарига бйр манзил йўл'қолгунча юрит қилиб, душман билан рўбару келгач, менга хабар юборсин.

Яна амр қилдимки, ўшал ўн икки минг отлик аскарни тўққиз фаажга бўлсинлар, ушбу тартибда; қўлда бир фавж, баронғорда уч фанж, жавонғорда уч фавж, хировулда — бир фавж ва коро- вулда ~- бир фавж турсин. Баронғор фавжининг ўзи хировул, чоповул ва ншқовулдан иборат бўлсин. Шунга ўхшаш, жавонғор фавжи **кам,** хировул, 'чоповуд ва шиковулдан иборат бўлсин.

¹ Д а н г а р х о н а — йўловчилар қўниб ўтадиган жой; камбағал етим-есирга овкат бери/Еадиган жой; гарябхона.

² Д о р - у л - а м о р ' а т ҳукмдор саройи.

³ Д о р - у л - а д о л а т — адолат уйи; козихона.

⁴ Қ у р ч и — куролбардор, салоҳдор; қўриқчм. посбон.

Ва буюрдимкй, амир ул-умаро уруш майдонини танлашда тўр нарсани назарда тутсин; биринчиси — у ернинг сувини, иккинчи си — аскар саклайдиган ерини, учинчиси — ғаним лашқари турга ердан тепарокда бўлиши ва офтобга рўбару бўлмаслигини, токи куёш шуъласи сипоҳийлар кўзини камаштирмасин. Тўртинчиси — уруш майдони олди очйк, кенг жой бўлиши лозим,

Яна амр этдимки, урушдан бир кун олдин лашқарни сафга тизсинлар ва тузукка мувофиқ уни фавжларга ажратиб, душман томОнга қараб юрсинлар. Лашқар отларининг боши кўзланган йўналишга қаратилсин ва юрар йўлдан чап ёки ўнг ёққа бурилма син. Яна буюрдим, сипоҳийлар кўзи ғаним лашқарига тушиш ҳамоноқ, баланд овоз билан «Аллоху акбар!» деб такбир айтсинла ва сурон¹ солиб, душман черики устига бостириб борсинлар.

Лашқар назоратчиси (оризи лашқар) сардорнинг жанг вақтид хато қилганини кўрса, дарҳол унинг ўрнига бошқа сардорн ўтирғизсин. Амирларга ва сипоҳийларга эса мен уига ишон билдириб берган зафарнишон ёрлиғни кўрсатсин.

Амр этдимки, сардор лашқар назоратчиси билан бирга душма сипоҳининг оз-кўплигини мулоҳаза этсинлар, сарқардаларин ғаним лашқарбошилари билан солиштирсинлар. Шунга қараб, ў сипоҳларининг каму-кўстларини тўғрилаб, жангга ҳозирласинлар Яна ўз сипоҳининг курол-аслаҳаларини душманнйки билан таккос ласинлар. [Шунингдек], ғанимнинг уруш олиб бориш йўлларини шошмасдан, бир зайлдами ёки шиддат билан жашта киришин кузатсинлар. Яна ғанимнинг жанг қилиш тартибини чамала кўрсинлйрки, улар бор асқари билан бир йўла от қўй*иб шидда билан Хужум қиладими (турктоз) ёки фавж-фавж бўлиб, кетма кет ҳамла этадими? Яна кўрсинларки, ғаним ҳамла қилган вақтда жанг қилиб орқага қайтиб, кейин яна ҳамла қиладими ёки биринч ҳамласи билан чегараланиб, охиригача савалашадими? Ғаним ага орқасига қайтмай жанг қилса, сипоҳ унинг ҳамласи билан тўеатда етган зарбага сабр-тоқат қилиб, охиригача туриб бериши керак [Бу ҳолда] шижоат бир соатлик сабр демақдир.

Амр қилдимки, душман урун! очмагунича ўзларича жангг кирмасинлар^ Яна амр этдим: душман жанг майдонига киргач лашқар бошлиғи ёсол да турган тўққиз сипоҳий фавжга -жангт" тушиб, уруш бошлашлари ҳақида буйруқ берсин, чунки сипо лашқарбошисининг вазифаси, жанг вақтида кўрқувдан қўл-оёғ бўшашиб, саросимага тушмайин, буйруқ беришдан иборатдир У хар бир сипоҳ фавжини уруш аслаҳаларидан бири деб билсин ва ўк-ёй, ойболта, қилич, гурзи, пичоқ ва ханжар каби хар бир фавжни ўз ўрни келганда ишлатсин. Ишбилармон лашқарбоши, ўзини ва тўққиз сипоҳий фавжини бир тандек кўриб, уларни қўл- оёғи, боши, кўкраги ва бошқа аъзоларини ишдатиб курашувчи бир

С у р 0 н — жанговар чакирик.

Ё с о л — қўшиннинг уруга олдидан саф/тортиб туриши.

пахлавондек ҳисобласин. Шундагина, ғаним, сипоҳий фавжлари устига кетма-кет урилган тўққизта қилич зарбасидан кейин, тўққизинчи зарбада албатта енгилишига умид қилса бўлади.

Ҳақиқий лашкарбоши аввал ғаним устига хировул фавжини юборади, сўнгра ёрдам учун кетидан баронғор хировулини жўнатади. Баронғор хировули кетидан эса жавонғор хировулини жангга ташлайди. Шу тарзда душман аскарлари устига кетма-кет уч зарба тушган бўлади. Бордию шу вақт хировулар ғанимга қарши кучсиз қилсалар, у ҳолда баронғорнинг биринчи фавжи бт қўйсин, кетидан жавонғорнинг иккинчи фавжини жангга ташласин. Шунда ҳам зафар қозонилмаса баронғорнинг иккинчи фавжини жангга киритсин, кетидан жавонғорнинг биринчи фавжини юборсин. [Улар жангга киргач], менга хабар жўнатиб, кейинги буйруқларимни кутсин. Шундан сўнг Аллохнинг мададу иноятига таяниб, лашкарбошининг ўзи ҳам жангга кирсин. Мени ҳам уруш майдонида ҳозир деб билсинким, Аллохнинг ёрдами билан ғанимга саккиз зарба етгандан кейин, тўққизинчи зарбада душман енгилиб Фатҳу нусрат насиб бўлади.

Тўғри сардор улким, у шошма-шошрлик қилмай, [аввал] лашкарини ишга солади. Бордию лашкарбошининг ўзи қилич чопишга мажбур бўлса, иложи борича ўзини ўлимдан сақласин, чунки лашкарбошининг ўлими ўрдуга бадномлик келтириб, ғаним лашкарининг ғалабасига сабаб бўлади.

Шундай қилиб, сардор ақлу тadbиркорлик билан иш юритиб, шошма-шошарлик қилмасин, чунки шошқалоқлик шайтон ишидир. Чораси бўлмаган ишга киришмасин, чунки ундан қутулиб бўлмайди.

ЗАФАРЛИ СИПОҲИЙ ФАВЖЛАРНИ УШБУ ТАРТИБДА САҒГА ТИЗДИМ

Амр эдимки, агар ғаним лашкари ўн икки минг отликдан ортик бўлса-ю, лекин қирқ мингга етмаса, [лашкаримга] бахтиёр ўғилларимдан бири сардор бўлсин. Икки бегларбеги қўшунот, тумонот ва улусот амирлари ҳамда қирқ минг отликдан кам бўлмаган сипоҳ билан унинг хизматида ҳозир турсинлар. Зафарли сипоҳ фавжлари, тadbиркорлик, мардлик ва мардоналикни қўлдан бермасликлари учун, мени доим жанггоҳда ҳозир деб билсинлар.

Амр эдимки, менинг зафару бахт келтирувчи ўтовимни [лашкар] бошига олиб чиқишгач, ўн иккита сипоҳий фавж тайинласинлар. Уларнинг ҳар бирига улусот амирларидан бири фавж амира этиб белгилансин. У мен тузган саф тизиш, [ғаним] сипоҳи фавжлари сафини бузиш, жанг майдонига кириш ва чиқиш йўллари ҳақидаги ўн икки тузукни доим назарда тутиши лозим.

Сардор шулким, ғаним сипоҳи саркардаларининг сонини ҳисоблаб, уларга тенг келадиган лашкар бошлиқларини та-

йинлайди. У ғаним сипоҳининг жангга қўпроқ ўқчиларними, қилич чопувчиларними ёки найздорларни майдонга туширишини назарда тутсин.- Ғаним сипоҳининг рафторини қўрсинким, сипоҳ фавжларини узлуксиз, охиста-охиста жанг майдонига юборадиларми ёки ҳаммасини бирданига хужумга ташлайдиларми. Жанг майдонига кириш ва чиқиш йўлларини ҳам мулоҳаза қилиб қўрсин. Душман қай тарзда жанг қилишини англаб олсин. Гоҳида ғаним ўзини камсонлик ёки қочаётгандек қилиб қўрсатади. Шундай пайтда, уларнинг-макр-ҳийлаларига учмаолик ва ўзини қочаётгандек қилиб қўрсатишига алданмаслик керак.

Жанг қўрган, тажрибали сардор улким, у урушнинг барча чигалликларини яхши билади?-. қайси сипоҳ фавжини жангга киргизиш, қайси ишқални қандай чора-тадбир билан тузатиш ва қай усулда жанг қилиш кераклигини билиши лозим. Тажрибали сардор ғанимнинг нияти ва режаларини, унинг қай усулни қўллаб жангга кирмоқчи эканлигини сеза билиши ва душманнинг ўша тadbирни қўллашига тўсқинлик қила олиши керак.

Чин сардор улким, қирқ минг отлик сипоҳдан ушбу тартибда ўн тўртта сипоҳий фавж туза олади. Аввал ўзига қаршли сафларни тузиб, уни қўл (қул) деб номласин. Сўнгра баронғорнинг уч фавжини тузиб, улардан бирини баронғор хировули деб атасин. Яна жавонғорнинг уч сипоҳий фавжини тузиб, улардан бирига жавонғор хировули деб от қўйсин. Шу тарзда баронғор фавжларининг олдига яна уч сипоҳий фавж қўйиб, уларни чоповул деб номласин, шу уч фавждан бирини эса чоповул хировули деб атасин. Шу тартибда яна уч сипоҳий фавж тузиб, уларни жавонғор фавжларининг олдига белгилаб, уни шиковул деб номласин. Бу уч фавждан бирини эса шиковулнинг хировули этиб тайинласин. Шундан сўнг қўл қаршида синалган, тажрибали ўқчилар, қиличбозлар, найздорлар ва баҳодирлардан иборат катта хирОвул тузсинлар. Чунки хировулнинг айнан шу фавжлари улуғ сурон солиб ғанимнинг лашкарини синдиради.

Ҳақиқий сардор улким, ғаним лашкарининг рафторини қўзатиб туради ва амирлардан қай бири буйруксиз юриш бошлаб, бошқалардан илгарилаб кетса, унга танбех бериши лозим. Чин сардор душманнинг қай тарзда жангга кириши ва чиқишини назардан қочирмасин, токи ғанимнинг, ўзи уруш бошламагунча жангга киришга ошйқмасин. Ғаним жангга киргандан сўнг, сардор уларнинг жанг қилиш усулини қўриб ўргансин, жанг майдонига қай тартибда қирадилар ва чиқадилар, уларга қандай хужум этадилар, ҳамла қилгач ортларига қайтадиларми ёки вақти билан қочиб, [кейин яна] фурсат пойлаб қайтадан жангга қирадиларми, [буларни қўзатиб турсин]. Яна сардорга лозимдирки, [каттик зарба емай туриб] енгилгандек қоча бошлаган ғаним лашкари кетидан қўвламасинки, уларнинг ортларида қучли ёрдамчи қўшинлар турган бўлади. Сардор шуни ҳам билсинки, ғаним лашкари бор қучи билан бир катта тўпдек бўлиб хужум қилади ёки ўнгу сўл қанотини ёзиб, уруш олиб боради. Сардор аввал уларга

қарши катта хировул фавжларини рўбару қилиши ва жангга ташлаши керак. Унинг ортидан катта хировулга мадад тариқасида кетма-кет чоповул хировули ва шиковул хировулини жангга ташлаши керак. Уларнинг орқасидан эса чоповулнинг биринчи фавжи ва шиковулнинг иккинчи фавжини жангга ташласин. Уларнинг кетидан эса чоповулнинг иккинчи фавжи ва шиковулнинг биринчи фавжини жангга ташласин. Агар ғанимга етказилган ушбу етти зарбадан кейин ҳам ғалабага эришилмаса, у вақтда баронғорнинг хировулини ва жавонғорнинг хировулини жангга юборсин, [бу билан] ғанимга тўққиз зарба урилган бўлади. Агар тўққиз зарбадан кейин ҳам фатху зафар муяссар бўлмаса, баронғорнинг биринчи фавжи ва жавонғорнинг иккинчи фавжини урушга солсин. Агар шу ўн бйр зарбадан кейин ҳам ғалабанинг дарағи бўлмаса, баронғорнинг иккинчи фавжи ва жавонғорнинг биринчи фавжини жангга ташласин. Шу ўн уч зарбадан кейин душманнинг сипоҳий фавжлари! енгилиб, ғалабага эришилади, деб умид қилса бўлади. Мабодо бу ўн уч зарба билан ҳам Фатху зафар ҳосил бўлмаса, у холда қўл сипоҳий фавжларини урушта шайлаб, ўзи ҳам улар билан жангга равона бўлсин ва душман кўзига ўзини тоғдек кўрсатиб, аста-секин, туташган холда ҳаракат қилсин. Уруш баҳодирларита буюрсинким, қиличларини яланғочлаб ҳужум қилсинлар. Ўқчилар эса визиллатиб ёйлардаи қалин ўк ёғдирсинлар. Шунда ҳам фатху зафарга эришилмаса, сардорнинг ўзи жанг майдонига тунтсин ва менинг [мадад кучларим] ва буйруқларимни кутсин. :

Ҳ И Р О В У Л

Шиковул хировул фавжи
Шиковулнинг биринчи фавжи
Шиколулниг иккинчи фавжи
, Шиковул

Жавонғорнинг хировули фавжи
Жавонғорнинг биринчи фавжи
Жавонғорнинг иккинчи фавжи
Жавонғор

Чоповул* хировули фавжи
Чоповулнинг биринчи фавжи
Чоповулнинг иккинчи фавжи
Чоповул

Баронғорнинг Хировули фавжи
Баронғорнинг биринчи фавжи
баронғорнинг иккинчи фавжи
Баронюр

Қ У Л

Қ И Р Қ М И Н Г О Т Л И Қ Д А Н О Р Т И Қ С И П О Х Ф А В Ж Л А Р И Н И . С А Ф Г А Т И З И Ш Т У З У Г И

Шундай тузук битдимки, агар ғаним лашкари қирқ минг отликдан ортиқ бўлса, бегларбегилар, амирлар, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар, баҳодирлар ва бошқа сипоҳийлар менинг зафарли байроғим остида бўлсин ва амру фармонимни кутсин.

Амр этдймки, қайси бир сипоҳий фавж амйрига ёрлиғ юборсам, ёрлиғдаги ҳукимга биноан иш тутсинлар ва унга хилоф иш

қилмасинлар. Бегларбегилардан ёки амирлардан биронтаси ҳук-
мимга хилоф иш тутиб, ундан четга чикса, уни қиличдан ўтказиб,
ўрнига «мунтазир ал-аморат»¹ ҳисобланган ўринбосарини қўйсин-
лар.

Ва [яна] амр қилдимки, улусот, қўшинот, туманотга тегишли қирқ уймоқ²дан тамғо олган ўн иккитаси қирқ фавжга тақсим қилинсин. Тамғо олмаган йигирма саккиз аймақ амирлари эса [ўз лашкарлари билан бирга] қўл сипоҳий фавжининг орқасида саф тизсинлар. Ўғилларим, набираларим ўз фавжлари билан қўл фавжининг олдида ўнг қанотдан саф тизсинлар. Қариндошларим ва яқинларим эса ўз фавжлари билан қўл фавжининг олдида чап қанотдан жой эгалласинлар. Булар тарх³ бўлиб турсинлар ва қаерга мадад етказиш лозим бўлса, ёрдам берадилар.

Баронғорга олти сипоҳий фавж тайинлансин. Яна бир сипоҳий фавжни эса баронғор хировули сифатида белгиласинлар. Шунга ўхшаш, жавонғорда олти фавждан саф тузсинлар. Яна бир фавжни бўлса, жавонғор хировули қилиб қўйсинлар.

Амр этдймки, баронғор фавжларининг олдида олти сипоҳий фавж жойлаштирайсинлар ва уларни чоповул деб номласинлар; бошқа бир фавжини тузиб, уни чоповулнинг хировули қилиб тайинласинлар. Шунингдек, жавонғор фавжларининг олдида қўйиш учун ҳам олти сипоҳий фавж тайинласинлар ва уларни шиковул деб атасинлар. Яна бир фавж тузиб, уни шиколув хировули қилиб қўйсинлар. Чоповул ҳамда шиковул фавжларининг олдида тажрибали амирлар ва синалган баҳодирлар* бошчилигида олти фавждан саф тузиб, катта хировул қилиб белгиласинлар. Бу олти фавждан бўлак яна бир фавж тузиб, уни хировулнинг олдида қўйсинлар ш хировулнинг хировули деб номласинлар. [Лашкарнинг олд қисмида] хировул хировулининг ўнг ва сўл қанотига икки қоровулбегини барча биродарларимдан иборат сипоҳий фавжлари билан бирга қўйсинларким, улар ғаним лашкарини кузатиб турсинлар.

Яна амр қилдимки, ўша қирқ фавж амирлари, менинг ёрлиғим етиб бормагунча жангга кирмасинлар ва навбат етмагунча жойларидан жилмасинлар, лекин жангга шай бўлиб турсинлар. Жангга кириш ҳақидаги буйруқ етишгандан кейин ғанимнинг равишини кўриб, сўнг жангга кирсинларким, ғаним қайси йўлдан жангга кирса, унинг йўлини тўссинлар ва душман тўсган ҳар йўлини чораю тЯдбир ишлатиб очсинлар.

¹ **Мунтазир** ал-аморат — амирлик мартабасига лойиқ шахс; амир ўринбосарининг Фахрли лақаби.

У й м о қ — аймақ, қабила, халқ.

Т а р х — қурилажак бинонинг режаси. Бу ерда баронғорнинг сафига рёзёрв қисм маъносид.

Амр этдимки, хировулнинг хировули жангга киргандан кейин, олти фавжлик хировулнинг амири ўз фавжларини бирин-кетин жангга туширсинки, ғаним устига кетма-кет олти зарба тушгач, уларнинг сафлари бузилиб, кучлари синдирилади. Шу пайт ўнг қўл чоповул амири ўзининг олти фавжини бирин-кетин ёрдамга юбориб, оркасидан ўзи ҳам ҳужум қилсин. Шунингдек, шиковул амйри ўзининг олти сипоҳий фавжини олдинда турган фавжларга ёрдамга юборсин. Уларнинг оркасидан ўзи ҳам [жанг майдонига] етиб борсинким, Аллоҳнинг мададу инояти билан, ғаним устига ўн саккиз зарба урилгач, уларнинг кучлари синиб, орқага чекинадилар. Душман бу зарбаларни егандан кейин ҳам бўшашмаса, баронғорнинг амири ўзининг хировул фавжини, жавонғорнинг амири эса ўз хировулини жангга киргизсинлар. Шу тариқа иккала хировул фавжи ўнг ва чап қанотдан уруш очгач, ғаним лашкари албатта чидаш беролмай, кучи синади. Агар шундан кейин ҳам ғаним енгилмаса, баронғор ва жавонғор амирлари ўз сипоҳий фавжларини бирин-кетин унинг устига, юборсинлар. Агар баронғор ва жавонғор амирлари зафарли аскарлари ҳам ғаним фавжларини енга олмаётганлигини кўрсалар, ўзлари душманни [узил-кесил] енгиш учун жангга кирсинлар. Шунда ҳам баронғор ва жавонғор амирлари [Ғанимни енгишга] ожизлик қилсалар, баронғор тарҳида бўлган амирзодалар ва жавонғор тарҳида бўлган қариндошларим, ғаним устига шиддат билан бостириб борсинлар. Буларнинг кўзлари ғаним сардориди ва сардорнинг байроғида бўлсин ва шижоату мардлик билан ғаним сафларини бўзсинлар, сардорни қўлга туширишга интилсинлар ва душман байроғини ерпарчин қилишга ҳаракат қилсинлар. Агар шу зарбалардан кейин ҳам ғаним чекинмай, ўрнида устивор бўлиб тураверса, у холда қўлнинг сараланган фавжлари ва баҳодирлари, қўл фавжлари ортида саф тортиб турган улусларнинг лашкари*, барчаси бирданга шиддат билан душман устига ташлансинлар. Агар шунда ҳам фатҳу зафар қозонмасалар, султоннинг ўзи шер юрак ва баланд ҳиммат билан ҳаракат қилсин. Чунончи, Қайсар¹ билан бўлган жангда шундай қилдим: амирзода Мироншоҳ ўнг қанотнинг сардори эди. Унга Қайсар чап қаноти рўбаруси ва ёнидан жангга киришни буюрдим. Чап қанотнинг амирлари: амирзода султон Маҳмудхон ва амир Сулаймонга эса ёрлиғ юбориб, Қайсарнинг ўнг қанотига ҳужум қилишни буюрдим. Ўнг қанотимнинг тарҳи бўлган амирзода Абубакрга эса тепалик устида турган Йилдирим Қайсарнинг қўл фавжига турктоз қилишни буюрдим. Ўзим эса қўл фавжлари ва улус, аймоқ лашкарлари билан Қайсар томонга юриш қилдим. Қайсарнинг сипоҳий фавжлари биринчи ҳамламданок енгилди. Султон Маҳмудхон [қочаётган] Қайсарнинг кетидан қувиб, уни қўлга туширди ва менинг даргоҳимга келтирди³.

¹ Қ а й с а р — бу ерда Туркия султони Боязид Йилдирим назарда тутилади.

² С у л т о н М а х м у д х о н — чингизий; Амир Темурдавридаги кўғирчоқ хон (1388-1402).

³ Бу жанг ва Боязиднинг асир олинishi 1402 йилда юз берди.

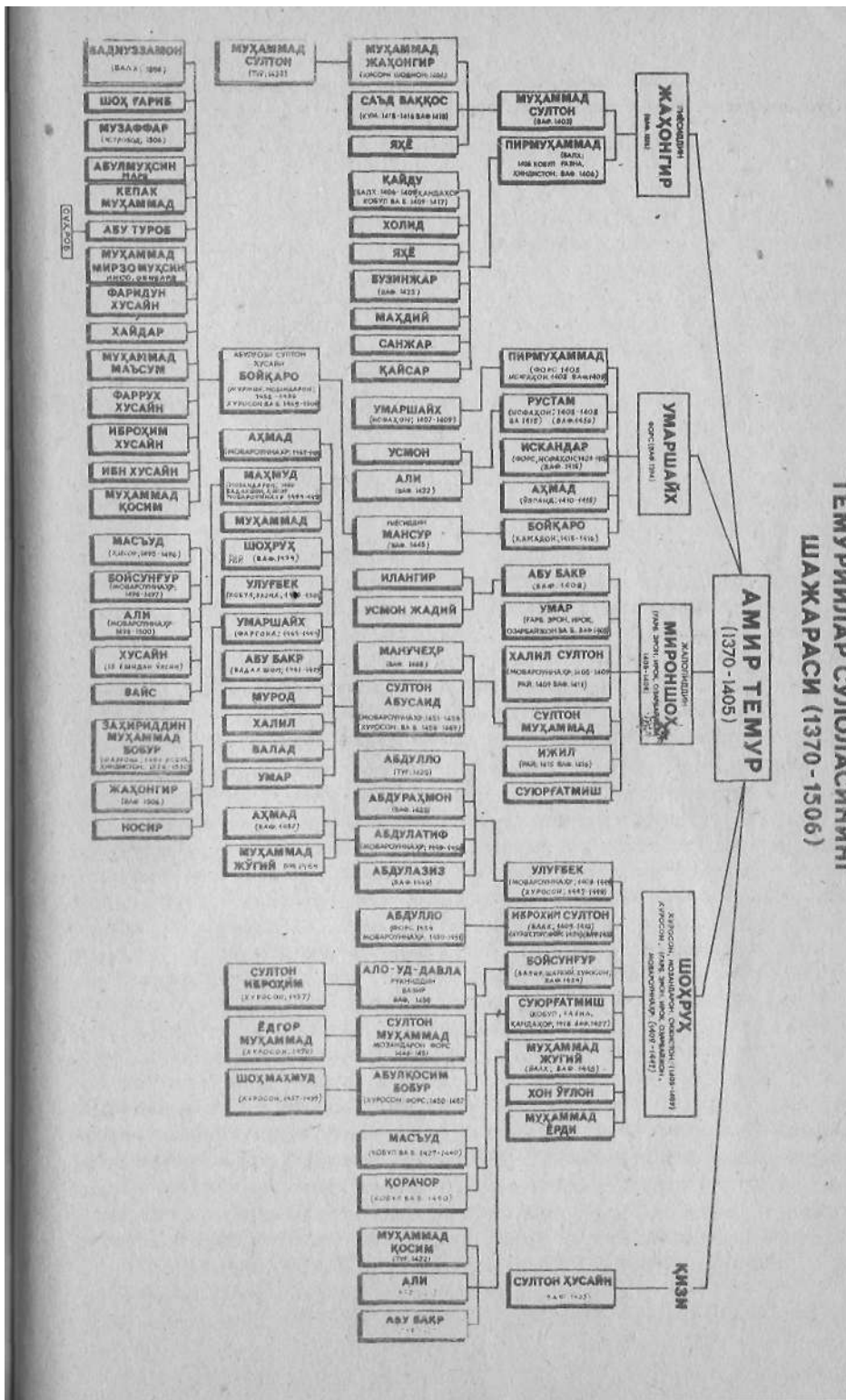
Тўхтамишхонни ҳам шу тузукларни қўллаб енган эдим. Унинг Байроғини эса боштубан қилишни буюргандим.

Агар ғаним бостириб келиб, чоповул, шиковул, баронғор ва жавонғор фавжларини маҳв этиб, ўзини лашкарнинг қўл фавжига етказса, у чоғда султон шижоат оёғини сабр узангисига маҳкам тираб, душманни даф қилиб йўқотиш учун олдинга ташлансин. Чунончи, мен Шох, Мансур¹ билан жангда шундай қилдим. У ўзини менга етказди ва у билан юзма-юз тўқнашдим, токи уни ҳалокат туфроғига қормагунимча урушдим.

Ш о х М а н с у р — Жанубий Эронда ҳукмронлик қилкч музаффарийларнинг сўнги ҳукмдори (1387—1393).

89.»«ИЮИЯЕ ЕЛ ИНХЕНХМЭ»
 £9.»«••елииХакЗЕБ' хнинээд»
 £5.»«••еьго^еи ибниятд»
 I2.»«••ихенешлгеи гол^»
 02.»«—нопт еи йиД|»
 б^»«•ийеьхенешчеи нохэжсМ^т»
 8^»«—иИИНОХ И/ХЭГ/»
 8у.»«диг/о елнохэиКних»
 Iр.»«—иххехиои нохэиштих»
 др.»«—гайхе ХОВЕ' иннохэиштих»
 др.»«—тихойЛи иннохтиеххЛх»
 др.»«••инхойюд) ио1/еэЛс1о1/»
 рр.»«—тисенхэ хэенит елнохтиеххЛх»
 £р.»«—хнинхойэд ея ин(Е0(Зи1л) иххехио ес1оф»
 IР —»«••ножидиеЕо 'нодешгеоэд 'ножсМж 'нОм^»
 Л.»«••шшии фейхэйу иннохэЛс!»
 П7.»«—нохэинолфу еа йохеште^ 'нохэиээ»
 ц.»«—тш/о ин (хос/иХ) иххехио ноэоЛх»
 07.»«—дш/ин с1е^нип1оИМй Й/сЛх елнээд»
 5£.»«—тет/еЕох неКийех-Уши/о'» изефиох с1е1/нэс/ЕА ИННИИВЕНОСМХ»
 ос.»«••иэв1/иих Лс^еи хниниээЛх йиуу нел/Ло, иьИийитЛх ел/Л'я ИНЭТД|»
 I£.»«—ЕГ/ИИГИС ШИЕЕНХЭ хэенит ехигеише! / ежохоз1/и ея эхэж»
 \£.»«—тис1их1/эи виНофиххи иниис^еате/»
 0£.»«—нЛЪА тис1эс) жоаис! елхенех1/еэ^»
 ()1.»«••НАЪА гпетмеиХехэЛи иниихенехтеэ»
 (,I —»«••ийПЛи теюгих инхенехгээ»
 \$I.?».....»«•• е1/иш?эИин тили/ниэ инис1еате/ ахэ^»
 ц.»«••иёгаАн жАс1Ах»
 \$I.»«—с'1/их^еа жЛс1Лх»
 P1.»«••1/еаяе нешпештаод жЛЖх»
 £1.»«••еис1п1ае1/ ияоеьизеб' хниниенехтегээ»
 П.»«••шц/Ли ППИЕЛХ иниихоненгээ ££»
 (.....»«••неБ'иш/о шжМн хеиеб'»
 о.!».....»«—тЛэ нй/иинЕатейЪА нет/ж) нохЙЛиэх-НАпгХх»
 ^! ••»«—детнванэм еа йешЗидшзх 'еьлши иьийфад»
 с.»«ф шо 1ши П/иьех 'ИЙЕКНЛЕАХ йЛизх»

УЖШУКЯЛП

«Сипоҳ сақлаб туриш...».....	69
«Сипоҳга улуфа...».....	70
«Сипоҳга танҳо...».....	71
«Ўғиллар ва набираларга...».....	72
«Вазир тутиш тузуги».....	74
«Амирлик за ҳукмдорлик...».....	78
«Сипоҳийларнинг энг...».....	79
«Амирлар, вазирлар...».....	80
«Катта ноғора...».....	82
«Сипоҳнинг яроқ жабдуқлари...».....	83
«Вазирдарнинг хизмат...».....	85
«Улуслар, қўшинлар...».....	80
«Навкарнинг бегига...».....	87
«Дўсту душманга...».....	89
«Салтанат саройида...».....	90
«Мамлакатларни забт этиш...».....	91
«Салтанатни идора этиш...».....	94
«Мулку мамлакат...».....	95
«Турли мамлакатларнинг...».....	96
«Раиятдан мол-хирож олиш...».....	98
«Жангу жадал...».....	100
«Зафарли сипоҳий фавжларни...».....	102
«Қирк минг отликдан...».....	104

Литературно-художественное издание

УАОЖЕНИЕ ТИМУРА

Художники Худайбердиев Х, Мухамеджанов Ш.

Ташкент, издательство-полиграфическое объединение
им. Г. Гуляма

На узбекском языке

Адабий-бадий нашр

ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ

Муқаррир /1. Шароноа

Раёмлар муқаррири А. Вобров

Техник муқаррир Р. Раҳматуллина

Мўсаҳхих Ш. Собирова

ИБ № 4811

تیمور توزوک لاری

فارسی‌دان
علی‌خان صافونی و
حسب‌الله کریموف ترجمه‌سی

Босмахонага 29.08.90. да берилди. Босинга 22.05.91 да рухсат этилди. Бичими 60×90¹/₁₆. Офсет қоғози. Тип Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма тобоги 9,0+0,25 вкл. Шартли буюк — отгиск 9,0+0,25 вкл. Нашр. тобоги 9,27+0,25 вкл. Жами 160000 нусха. 1393 ракамли буюртма. Баҳоси 5 с. 154—90 ракамли шартнома.

Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. Тошкент Навоий кўчаси 30.

Ўзбекистон ССР Матбуот давлат комитети «Матбуот» матбаа ишлаб чиқариш бирлашмасининг асосий корхонаси. Тошкент —700129. Навоий кўчаси, 30.

رسیده اند و قولان پو غار که نزد من فرستاده بودند رسیده ملازمت
 نمود و خبر رسیدن ایشان را بعضی ساینده که با هزار سوار بملازمت رسیده
 و آمدن ایشان را بخودشگون گرفتند و برین کنکاش گفتند
 که شب بر لشکر حبه بشنوخن باید بود چون سوار شده خبر رسید که لشکر
 حبه رسیده می آید من افواج خود را ^{سازم} تزوکت کرده در مقابل ایشان
 ایستاده شدم و آب در میان لشکر ایشان و لشکر من جابل بود
 و کنکاش درین دیدم که مخالفان را بحرف و حکایت کا بدارم و
 آتش سوزش ایشان را بآب تدبیر فرود نشانم و ایشان را بخود رام
 سازم

و بعد در لشکر حبه که امیر ابو سعید بود سخن کردم و آنچه بوی گفتم
 قبول کرد لیکن امرای دیگر مخالفت می کرده بر جنگ فرآوردند و
 آتش غیرت من هم شعله کشید و افواج خود را تزوکت کردم
 کنکاش میثم که در شکست دادن لشکر حبه کردم این بود

بافرو

که با خود گفتم اگر بالشکر حبه جنگ کنم چون ایشان بسیارند مبادا
 چشم زخمی بشکیر من برسد و در خیال غیرت گریبان گیر من شد و گفت که چون
 بدعوی سلطنت خروج کرده لایق شان و مرتبه سلطنت همین است که
 بر جنگ عازم گردی یا منظر و منصور شوی و یا کشته گردی
 چون برین غیرت عازم شدم دیدم که غنیمت سه فوج شده راه جنگ
 می طلبند و من لشکر خود را هفت فوج ساختم و کنکاش کردم که دفعه
 بدفعه افواج هفت گانه خود را بر ایشان کشا و دهم و چون بایزه قتال
 و جدال بلند شد امر نمودم که افواج هر اول بجانه گمان در آمده تیاران
 نمایند

و افواج شقاول و چپاول امر کردم بچپاولش در آیند و خود با
 افواج جرانغار و برانغار بجرکت در آمدم و در حمله اول دوم فوج امیر
 ابو سعید که امیر الامرای لشکر حبه بود برداشتم
 درین حال حیدر اند خودی و مشکلی بوغا مبارزت پیش آمدند من

و شیر بهرام با وی از قدیم آشنائی داشت التماس نمود که من رفته
شکلی بوغارا اهل کردانم

و چون شیر بهرام بجوالی متعلقه رفت مرا پیغام داد که شکلی بوغارا
اظهار میکنند چون این متعلقه را الیاس خواجه بمن سپرده از مردی و
مروت دور است که من با میر تیمور اهل شده متعلقه را بسپارم و
در دادن متعلقه اجمال نمود

لیکن این قدر شد که از خبر توجه من و اینه در دل وی جای کرد
و قلعه را گذاشته رو بگریز نهاد و ستم صدر و از قوم دولان جاوین
که در قلع با وی بودند از قدیم در سلک طارمان من استلا
داشتند آمده من ملحق گشتند

و بموضع دره صوف رسیدم و درین وقت املس سپه یمن
بهاور که بجوالی ملحق بهجت ناخست آمده بود خبر رسیدن مرا شنید
و باد و صد سوار آمده ملازمت نمود و من ویر استلی داده ستان ختم

و از یمن جانم که بجا در راه با سه سوار فرستادم که از آب زند
گذشته خبر لشکر حجه بیاورد و از راه داده و کنکاش ایشان خود را آگاه
سازد

نمود که بعد از چهار روز آمده خبر سایند که لشکر حجه بولایت زند
رسیده و بقتل و غارت مشغول اند چون انجیر یمن رسید عثمان غنیمت
بجانب دره که منصفوف داشتم و کنکاش درین دیدم که رفته در دره
که اقامت نمایم و قابو یا قبه بر سر لشکر حجه ترکناز آورم

و چون بدره کردار آمدم و در میدان ایلچی بوغارا آب چون
نزول نمودم خبر منن بالیاس خواجه رسید که بدره گزیده ام و
افواج خود را بر سر من تعیین نمود

و در این وقت خبر رسید که امیر سلیمان برلاس و امیر موسی و امیر
جاکو برلاس و امیر جلال الدین و امیر سهند که برلاس که در لشکر حجه
بودند از امرای حجه روگردان شده و بالشکر خود جدا کرده بترکه

چه مردمند و ایشان یکی هفتاد سوار بودند از ایشان پرسیدم که
 بهادران شما چه کسانیند ایشان گفتند ما نوکران امیر تیموریم که بطلب
 امیر میکردیم و اینک در این نهمی پنجم و من بدیشان گفتم که من هم یکی از
 نوکران امیرم چو نت که شمارا راهبری کرده با امیر برسانم و یکی از
 ایشان اسپ خود را تاخته و رفته جز سربداران برد که راهبری یافتیم
 که ما را با امیر تیمور رساند و ایشان عنان سپان خود را کشیدند حکم
 با حضار من نمودند و ایشان سه فوج بودند و سردار فوج اول تعلق خواجه
 برلاس بود و سردار فوج دوم امیر سیف الدین بود و سردار فوج
 سوم توپک بهادر بود و چون نظر ایشان بر من افتاد بخود شده
 از اسپان خود پیاده شدند و آمده را فوزند و رکاب را بوسیدند
 من هم از اسب فرود آمدم و هر یک را در بغل گرفتم و مندی خود را
 بر سر تعلق خواجه نهادم و گفتم خود را که بسیار پر کار روز یافت بود
 بر که امیر سیف الدین بتم و جانم خود را بر توپک بهادر پوشانیدم

در بیان

و ایشان رقت کردند و مرا هم رقت شد و وقت نماز در رسید
 بجمیعت نماز ادا کردیم و سوار شده و آمده بیورت نزول نمودیم
 و مجلس ساخته طوی دادیم
 و روز دیگر شیر بهرام هم که از روی خوزوی از من جدا شده بود و از او
 زمین هندوستان در دل اشیت رسید و مرا ملازمت نمود و عند
 خواست و من ویراد کنار گرفتم و عذرش را پذیرفتم و آنقدر مهر مانی
 کردم که از خجالت برآمد

کنکاش هفتم که در ایام خروج خود کردم این بود
 که چون ^{شورت} ^{ما}ساین شکر خود دیدم که یکی سه صد و سیزده بود و بخود
 کنکاش کردم که یکی از قلاع را بدست آورده جای بودن قرار دهم
 و چنین کنکاش کردم که اول قلعه لاجور که از جانب الیاس خوا
 منگلی بونا سید و در آن قلعه میبود مسخر سازم و جای گاه داشتن
 بار و بر تل خود گردانم و باین غریمت روانه قلعه لاجور شدم

بسیخ ملک باور اله متوجه شوم و چون برین کنکاش غریب ستم سوار
 شدم و یکی چهل سوار با من بودند اما همه صیل و اصیل زاده و امیرزاده
 بودند و تنگبری تعالی را شکر گفتم که در چنین پریشانی همچنین مردم بی
 زردی نوشته آمده همراهی و اطاعت مرا قبول کرده اند و با خود گفتم
 الله تعالی را بمن کار بسیار است که این نوع مردم بمهر مرا بمن مطیع ^{خسته}
 و بجانب کوهستان بلخ نهضت نمودم و در آشنای راه
 صدیق بر لاس از اولاد یلدرین قراچار نویمان که بطلب من سرگردان
 میشت با پازره سوار آمده بن طحی شد و من آمدن ویراشگون گرفتم
 و درین ایام بگوشت شکار اوقات میگذرانیدیم و پیش میرفتیم
 و در آشنای راه دیدم که فوجی برپشته ایستاده و ساعت بساعت
 زیاده میشدند و استاده قراولان فرسادم تا جبر آورند و قراولان
 با جماعت رسیده خبر آوردند که فراچی بهادر نوکر قدیم امیر است
 که با صد سوار از لشکر حبه جدا شده و بطلب امیر سرگردان میگرد

من بجهه شکر تنگبری تعالی بجا آوردم و امر با حصار فراینجی کردم و دوی
 آمده زانور و دژ پای مرا بوسه داد و من و براتلی نمودم و منبیل
 خود را بر سر وی نهادم و متوجه دره ارضف شدم
 و بدره ارضف رسیده تزول نمودم و روز دیگر سوار شدم
 و در آن دره درآمد و در میان دره بلندی بود بغایت خوش هوا
 و من فته بر آن بلندی حاجی گرفتم و لشکر باین هر یک در حوالی آن شسته فرود آمدند
 و من آن شب که جمع بود زنده داشتم و چون صبح بید
 بنامز شغول شدم و بعد از ادا می نماز دست برداشته به عا
 مشغول شدم و در آشنای دعا مرا رفتی دست داد و از تنگبری
 تعالی درخواست کردم که مرا ازین سرگردانی نجات دهد
 هنوز از دعا فارغ نگشته بودم که فوجی از دور
 نمودار شد که از برابر بلندی می گذرد و من سوار شده
 از عقب آن فوج در آمدم تا احوال ایشان را معلوم نمایم که ایشان

که چون بجانب باختر زمین و قندبار روان شدم بکنار آب
بیسرین بدم و نزول نمودم و پور تی بجهت خود ساختم و چند روز به تیمار
داری سپاه در کنار آن آب توقف نمودم

و درین وقت سپاه و رعیت ولایت کر میر بر جمع آوردند
و فریب نزار سوار از ترک و تاجیک نیز برین جمع شد و ولایت
کر میر سخن گفت

و درین وقت کنکاش کردم که بر ولایت سیستان ترکناز
آوردم و چون خبر بوالی سیستان سید ارغمان و ساوری فرستاد
و طلب مدد کرد که جمعی از دشمنان بر من ظلم کرده و ملک مرا با هفت
فلسه متصرف شده اند اگر دست دشمنان از ملک من کوتاه
شود شش ماهه علوفه سپاه را برسانم

و کنکاش درین دیدم که غنان غریب بجانب سیستان مطوف
دارم و از جهت قلعه که دشمنان وی متصرف شده بود پنج قلعه را

جبر و فدا گرفتم در دل دالی سیستان بر این اه یافت و دشمنان خود را
با خود دوست کرد و با خود کنکاش کردند که اگر میر تیمور درین ملک
اقامت کند ملک سیستان از دست ما بدر خواهد رفت و سپاه
و رعیت تمامی مملکت سیستان حشر کردند و بر سر من آمدند

و چون دیدم که دالی سیستان بجهت خود و فائز خود ما چار شدم و سر
راه برایشان گرفته قنار و جدال نمودم و تیری آمد و بر باروی من
حوز و و نیز یک تیر دیگر بر پای من رسید آخر برایشان غلظت یافتم
و چون آب و هوای آن ملک را بمرج خود موافق ندیدم بر جاسته
به کر میر آمدم و در آن ولایت دو ماه اقامت نمودم تا آنکه ز جهنمای
من به شد

کنکاش شستم که در وقت خروج خود کردم این بود
که چون کر میر سخن کردید و ز جهنمای من به شد کنکاش درین
دیدم که رفته در کوهستان سرفیلج اقامت نمایم و جمعیت کرده

که متوجه طرف سمرقند شویم و شایان در موضع مضافات بخارا متفرق
 سازم و خود بجای سمرقند رفته و بمیان ایل و الوسات درآمده
 ایشانرا بجو و متفق سازم و لشکری جمع ساخته شایان را طلبیده
 باشکرجه و الیاس خواجه در قتم و مملکت ماوراءالنهر استخر سازم
 ایشان بجای این کنکاش و تدبیر را پسندیدند و درین
 غیبت فاتح خوانده روان شدم و این دو صد کس را در حوالی
 بخارا متفرق ساختم و الجای ترکان آغا همیشه امیر حسین اپنهانی
 در آن موضع گذاشتم و متوجه سمرقند شدم
 و نموک فوجین با پانزده سوار آمده در راه بمن ملحق شد و راز
 خود را بوی گفته ویرانزد مبارک شاه فرستادم و خود میان الوسات
 درآمده قریب دو هزار کس را با خود متفق ساختم که هر گاه در
 سمرقند علم سلطنت برافرازم ایشان خود را برسانند
 و شب پنهانی داخل شهر سمرقند شدم و بجای قلع ترکان آغا خود را

کلان خود رفته ترویل نمودم و شب در روز در فکر و تدبیر بودم و چهل
 هشت روز پنهانی گذرانیدم تا آنکه بعضی از اهلالی شهر برآمدن من
 اطلاع نمودند و نزدیک بود که سر من فاش شود تا چار با پنجاه سوار
 که در شهر با من بودند شب سمرقند برآمده بطرف خوارزم متوجه شدم
 و جمعی از پیادگان هم با من رفقت کردند و در آشنای راه چند پاس
 از کله ترکانمان بدست آوردم و پیادگان خود را سوار ساختم
 و آمده در موضع چینی در کنار آب آتویه در زمین پست و
 بلند نزول نمودم و در چین جای اهل حرم و مبارک شاه و سید حسن و عجم
 که در حوالی بخارا گذاشته بودم آمده بمن ملحق شدند و تیمور خواجه
 اعلان و بیرام جلایر با افواج خود آمده ملازمت نمودند و قریب
 هزار سوار نزد من جمع آمدند و از اینجا خود با خود کنکاش کرده روان
 با ختر زمین و قند بار شدم و آن ملک استخر گردانیدم
 کنکاش بچشم که در ایام خروج خود کردم این بود

و اسپان و براق مرا حاضر آورد و یکت اسپ لاغری یک
 استر ناتوان آورد و بن پیشکش نمود و ارمنغان که برادرش محمد بیگ
 بن فرستاده بود در آن طمع نمود و پاره نگاهداشت و مرا ز خست
 نمود و بجانب بیابان خوارزم روان شدم و دوازده سوار بر سر
 من جمع آمدند و بعد از دور و زبم وضعی رسیدم و در خانه نزول
 نمودم و جمعی از ترکمانان که در آن موضع میبودند بخوبی گفته بر من
 حمله آوردند و من همیشه امیر حسین را در خانه منضبوط ساختم
 و بذات خود بران جماعه حمله کردم و درین وقت شخصی حاجی محمد
 نام که در میان ترکمانان بود مرا بشناخت و فریاد برآورد که امیر
 تیمور است و مردم را از جنگ منع کرده زانوزد و من ویراستلی
 کردم و منذیل خود را بر سر وی نهادم و وی آمده با برادران خود
 سازم من شد

کنکاش چهارم که در او اهل سلطنت خود کردم این بود

چون

که چون شصت سوار نزد من جمع آمدند بخود کنکاش کردم که اگر
 در موضعی که رسیده بودم اقامت نمایم مباد اهل آن موضع دست
 بطاول بر من دراز کنند و خبر مرا در اوزگان فرستند و صلاح
 حال خود در این دیدم که ازان موضع برایم و در صحرائی که از هموره دور
 باشد نزول نمایم تا آنکه شکر که بازوی سلطنت است نزد من جمع آید
 و ازان موضع بجانب خراسان توجه شدم و در راه مبارکش
 بخبری حاکم ماخان با یکصد سوار نزد من آمد و اسپان خوب پیشکش
 کرد و جمعی از سادات و اهلالی نیز بن طعن گشتند و قریب دو صد
 نفر سوار و پیاده در ان صحرا با من همراه گشت

و درین وقت مبارکشاه و تید حسن و تید ضیاء الدین
 بن عرض کردند که توقف نمودن درین صحرا باعث پریشانی است
 بطرفی باید رفت و ولایتی جهت بودن مستحباید ساخت و من خود
 بخود کنکاش کردم و با ایشان گفتم که بخاطر من این کنکاش رسیده

و چون از خدمت ایشان بر آمد همگی شصت سوار با من بود و چون
 خبر بخت من در خوارزم بایاس و اجد رسید به کل بیادور حاکم خوق
 نوشت که بر سر من آمده مرا ضایع سازد و کل بیادور با هزار سوار بر سر
 من آمد و من با شصت سوار خود و با ابر حسین که در راه آمده بمن ملحق
 شده بود و بر دوشدم در جنگ در آمدم و تا بجای جنگ و کوشش
 نمودم که از هزار کس دمی بچاه کس ماند و از شصت سوار من ده کس
 ماند تا آنکه در معنی فتح از جانب من شد

و چون خبر فتح من بسایع الیاس و اجد و امر اجدت رسید با من
 گفتند که تیمور عجب مردی و صاحب اقبال و تانیدات است
 و این فتح را بر خود شکون گرفتیم و چشم او از بکان از من بیره شد
 و کنکاش بیوم که در اصلاح سلطنت خود کرده ام این بود
 که در آن وقت که احوال دولت من مختل شد و اساس سلطنت
 من از هم گسیخته شد چنانچه زیاده از ده کس همراه من نبود که هفت کس

سوار بودند و سه پیاده و چهار آنها کسی دیگر با من نماند و همیشه ابر حسین
 که حرم محترم من بود ویرا با خود بر اسب خود سوار ساخته بودم و در
 صحرای خوارزم سرگردان می گشتم تا آنکه شبی بر جای فرود آمدم و همان
 شب آن سه نفر خراسانی بوی فاسه اسپ را گرفته و سوار شده گرفتند
 و در میان هفت کس چهار اسپ ماند و احوال من بسیار مختل شد
 لیکن قوی دل بودم و افشای خطا نکردم

و از سر آنچه بر روان شدم و درین وقت علی بیگ چون
 غزنیانی بر سر من آمد و مرا برده در خانه پرازیکیک مجوس ساخت
 و نگاهبانان بوسن تعیین نمود و شصت و دو روز مرا در قید نگاه داشت
 و خود بخود کنکاش کردم و بتائید الهی بوید شده بقوت بازوی
 جلادت بشیری از نگاهبانان کشیده بر ایشان حمله آوردم و نگاهبانان
 روئی بگریز نهادند و من پیش علی بیگ فتنه ایستادم و وی از
 عمل ناشایسته خود که مرا مقید ساخته بود شرمند و منتقل شد و خود خواست

که مطابق سیرت و صورت خلفای راشدین رضوان الله تعالی
 علیهم اجمعین اهل اسلام سپاه و رعیت و علما و مشایخ و پیرا کرام
 دیده طغی بر سلطنت قطب السلطنه امیر تیمور را ایضا ندیده اند
 که بجال و جان در رفع و دفع و قطع و قطع طغیان او زبکیه که دست ظلم
 و تعدی بعرض و ناموس و مال و اسباب مسلمانان دراز
 کرده اند کوشش نمایند

و ما در عهد و بیعت خود در دست پیمان باشیم و اگر خلاف پیمان
 و عهد نایم از حول و قوت الهی برآید داخل حول و قوت شیطان
 باشیم

و چون فتوی را بمن نمودار ساختند خواستم که علم قتال و جدال
 برافزایم و بر سر او زبکان بشکر بگشایم و داد منطو مان از ظالمان بگیرم
 لیکن بعضی مردم از اول این راز را فاش کردند
 و دیگر باره خود بخود کنکاش کردم که اگر در سمرقند بمقابلت و مقاتله

او زبکان شتم ^{نام طغیان} نایم بسا و اهل باور آراء الهی که تا می کنند پس
 چنین کنکاش دیدم که از سمرقند برآمده در کوه مقام گنم تا هر کس که ^{تیمور} ^{تیمور}
 باشد نزد من آید انگاه جمعیت کرده بقتال و جدال او زبکان مبارزت
 نمایم

چون از سمرقند برآمدم زیاده از شصت سوار دیگر کسی با من بر نیامد
 و دانستم که در کنکاش خود غلط نکرده ام

و چون یک هفته در آن کوه توقف نمودم و کسی بمن در نیامد خود بخود
 کنکاش کردم که بجانب بدخشان رفته شایان بدخشان را بخود متفق
 سازم

و سوار شدم و بخدمت امیر کلال رفتم ایشان مرا ارشاد نمودند
 که بجانب خوارزم غمان غمیت معطوف دارم و من مال کیسایه سمرقند
 نذر ایشان کردم که اگر بر او زبکان ظفر یاجم با ایشان بگذرانم و ایشان
 فاتحه فتح خوانند مرا خصمت داوند

به پسر خود الیاس خواجه داد و مرا سپهسالار ساخت چون مرا تیره
 یافت عهدنامه قاجولی بهادر جد من و قبل خان را ظاهر ساخت
 چون من آن عهدنامه را که بر صفحه فولاد نقش کرده بودند که خانی بر
 اولاد قبل خان متعلق باشد و سپهسالاری با اولاد قاجولی بهادر
 و مخالفت یکدیگر نکنند مطالعه کردم بنا بر وفای عهد مخالفت
 ننمودم و سپهسالاری را قبول کردم

و چون ظلم و تعدی اوزبکته در ماوراءالنهر بسیار شد چنانچه
 به قتل دستید و سیدزاده را اسیر ساخته بودند و الیاس خواجه از
 سلطنت بهره نداشت و در منع ظلم و تعدی ایشان عاجز بود
 من از روی سطوت بر اوزبکان غلبه کردم و مظلومان را از دست
 ظالمان خلاص ساختم و اینمضی سبب عناد امرای الیاس خواجه
 و اوزبکان شد

و به تعلق تیمورخان نوشتند که تیمور علم مخالفت بر او اتمت

و تمام

و خان این اقرار را است دانست و یرلیغ بکشتن من صادر کرد و آن
 یرلیغ بدست من افتاد

و کشته شدن خود را معاینه کردم و در علاج آن چنین تدبیر
 کردم که جوانان بهادر را لوس بر لایین بر سر خود جمع آورم و ایشان را
 بنحو متفق سازم و اول کسیکه دست متابعت بمن داد ایکو تیمور
 بود و دوم امیر جاگوبر لاس و دیگر بهادران از جان و دل اختیار
 متابعت من نمودند

چون ابالی ماوراءالنهر از داغته من آگاه شدند که اراده کرده اند
 که بر اوزبکان خروج نمایم چون دلهای ایشان از طایفه ظالم اوزبکان
 منحرف شده بود اکابر و اصاغرا ابالی ماوراءالنهر بمن متفق شدند
 و علماء و مشایخ فتوی بدفع و رفع طایفه اوزبکته نوشتند و بعضی امرای
 الوسات و قنومات نیز برین معنی اتفاق نمودند

و صورت فتوی و عهدی که کرده بودند بر کاغذی ثبت نمودند این

و تمام

و آنچه از من شنید همه را پسندیده داشت

و در بخان مسامح تعلق تیمور خان رسید که امرای افواج سه گانه

مبلغهای سیاه پوری از اهالی ماوراءالنهر گرفته اند و در ساعت آن

مبلغ برابر ایشان اطلاق کرده و تحصیل تعیین نمود و ایشانرا از رفتن

ماوراءالنهر منع کرد و ایشانرا معزول ساخت و حاجی محمود شاه

سیوری را بجای ایشان نصب کرد

و چون پنجبر مسامح امر رسید علم مخالفت بر او فرخته مراجعت نمودند

و در بخان با غلطان خواجه که دیوان بیکی و امیر کنکاج خان بود برخوردند

و او را هم از خود کرد بجانب جته روان شدند

و همدین وقت جز رسید که امرای تعلق تیمور خان در دست

تجاق علم مخالفت بر او فرشته اند خان مضطرب شد و این

کنکاج خواسته روی بطرف دشت جته باز نهاد

و ماوراءالنهر را بمن گذاشت و درین باب یرلیغ و عهد نوشت

نام برکنه است
بالتبع والضم
فان بادشاه
و جنت باشد
مولا است

و توپان امیر قراچار نویان را از ماوراءالنهر بمن باز گذاشت و من به

ولایت ماوراءالنهر تا کنار آب جیحون فرمانفرما گشتم و این کنکاج

در ابتدای دولت و سلطنت من بود و تجربه من رسید که یک

تدبیر درست کار صد هزار سوار میکند

کنکاج دوم که در عنوان سلطنت خود کردم این بود

که چون تعلق تیمور خان مرتبه دیگر بر حکومت ماوراءالنهر لشکر کشید

و نقض عهد کرد و حکومت ماوراءالنهر را از من گرفت و بالیاس

خواجه پسر خود سپرد و مرا سپهسالار و مشیر وی ساخت و عهدنامه

قاجولی بهادری و قبل خان اظا بهر ساخت من هم بنا بر قول عهد بزرگان

سپهسالاری را قبول کردم

در شهر ۷۶۲ هجری مقصد دشت و دو که تعلق تیمور خان مرتبه

دوم که ماوراءالنهر لشکر کشید نامه در باب طلب من فرستاد

و من هم استقبال کرده ویرا دیدم و وی نقض عهد کرده ماوراءالنهر

و دیدن تعلق تیمور خان دودله شدم

و درین امر از پیرو خود کنکاش خواستم ایشان در جواب من فرمودند
که از خلیفه چهارم کرم الله وجهه سوال کردند که هرگاه آسمانها کاینها
کردند و زمینها از آن کاینها شوند و حوادث تیر ما شوند و آدمیان
بدر آن تیرها گردند و تیر انداز خدای باشد جل جلاله آدمیان
بکجا بگریزند خلیفه در جواب فرمود که آدمیان را است که در خدا گریزند
پس تراست که در بوقت در تعلق تیمور خان گریزی و تیر و کمان از
دست و گوی گیری و از رسیدن این جواب قوی دل کشتم

و رفته تعلق تیمور خان را دیدم

لیکن در هر امری از امور که کنکاش بران قرار می یافت بقرآن
فال میگشادم و بحکم قرآن عمل نمیدادم

و چون دیدن تعلق تیمور خان به صحف فال کشودم سوره
یوسف علیه السلام برآمد و بحکم قرآن مجید عمل کردم

آورد
از
تیمور
خان
که
در
این
صورت
تعلق
تیمور
خان
را
دیدم

کنکاش اول که در دیدن تعلق تیمور خان از شرق ولم سر برزد

این بود

که چون صباح من رسید که تعلق تیمور خان سیکاکت و حاجی بکت
ارکینت و الخاق تیمور کریت را باد بگرا امراضی جنبه سه فوج ساخته
بناخت و غارت مملکت ما در آلهه تعیین نموده بودند و افواج امرا
سه گانه در منزل خزار نزول نموده اند چون کنکاش دیدم که اول رفته
امرا را با مال فرنیقه تطبیح نمایم که از تاخت و قتل و غارت ولایت
ما در آلهه عنان بکشند تا آنکه من رفته تعلق تیمور خان را به بینم
و چون امرای مذکور را دیدم سطوت من در ایشان اثر کرد و
از راه تعظیم و تکریم پیش آمدند و چون دلهای ایشان مانند چشمهای
تنگ بود و سیادری که بدیشان و ادم در نظر ایشان بسیار نمود
و دست از تاخت و تاراج ما در آلهه باز داشتند و من رفته
تعلق تیمور خان را دیدم و وی بدین اشکون گرفت از من کنکاش خوا

درست میکردم در راه بر آمدن آن کار را ملاحظه نموده شروع در آن
 کار میکردم و از روی تدبیر و عزم درست و حزم و احتیاط پیش
 پنی و دور اندیشی با تمام میرسانیدم
 و تجربه من رسید که صاحب کنکاش جمعی توانند بود که از روی
 اتفاق بر گفتار و کردار خود عازم باشند و از آن کار هیچ وجه
 نگذزند و اگر گویند کنیم پیرامون آن کار نگردد
 و تجربه من رسید که کنکاش دو قسم است زبانی و تالی آنچه
 زبانی می شنیدم کوشش میکردم و آنچه تالی می شنیدم در
 کوشش و دل جایی میدادم
 و در هنگام لشکر کشیها از صلح و جنگ پرسش نمیدادم و
 دلپهای امرای خود را میجستم که جنگ جویند یا صلح و اگر از صلح سخن
 میکردند منافع صلح را با ضرر جنگ مقابله نمیدادم و اگر از جنگ
 حرف میزدند نفع و فایده آنرا با ضرر صلح ملاحظه میکردم هر کدام

غالب در نفع بود همان را اختیار می نمودم
 و هر کنکاشی که سپاه را در اول مباحث از استماع آن احتراز میکردم
 و هر صاحب کنکاشی که مضطر باشد کنکاش میگفت از گوشش میگردم
 و مردی که عاقلانه و مردانه سخن میسر کرد از احمی شنیدم
 و کنکاش از همه کس میسر میدم لیکن خیره و شره بر سخن را ملاحظه می نمودم
 و طرف صلاح و صواب آنرا اختیار میکردم
 چنانچه در وقتی که تعلق تیمور خان بنیره چنگیز خان بغرم تیغ
 ماوراء النهر از آب خجند گذشت و بر لنگ طلب بنام من و
 امیر حاجی بر لانس امیر بایزید جلایر صادر ساخت و ایشان از من کنکاش
 خواستند که با این دو ^{پایه} ^{نام طایفه} ^{نام طایفه} بجانب خراسان برویم و باز تعلق تیمور خان را
 بینیم من با ایشان کنکاش گفتم که در دیدن تعلق تیمور خان دو نفع است و
 یک ضرر و در رفتن خراسان دو ضرر است و یک نفع ایشان کنکاش
 مرا قبول نکردند و متوجه خراسان شدند و من در رفتن خراسان

شکراست و مغلوب شدن نه از کمی سپاه بلکه غالب شدن بتأ
و تدبیر است

چنانچه من باد و صد و چهل و سه کس از روی کنکاش و تدبیر
بر سر قلعه قرشی که امیر موسی و ملک بهادر باد و از ده هزار سوار در
قلعه و حوالی قلعه نشسته بودند آدم و بتائید شکری تعالی و تدبیر
درست قلعه قرشی را مستخر کرده ایندم
نام خداست

و باد و از ده هزار سوار امیر موسی و ملک بهادر آمده مراد قلعه
قرشی محاصره نمودند و من اعتماد بر تابند ایزدی کردم و از روی تدبیر
و احتیاط از قلعه بر آدم و مرتبه بر تبه جنگ کردم و باین دو صد و
چهل و سه کس دوازده هزار سوار را شکست دادم و چند فرسنگ
راه تعاقب ایشان نمودم

و تجربه من رسید که رائی و تدبیر و کنکاش با مردی دانامل
هوشیاری آید اگر چه تمثیت کار با در پرده تقدیر مستور است
سوزن کردن

لیکن بر سنت نینه محمدی صلی الله علیه و سلم هر کاری که کردم مشاورت کردم
و چون ارباب رای و کنکاش جمع می آمدند از خیر و شر و نفع و ضرر
کردن و ناکردن کار با که در پیش بود پرسش مینمودم و چون سخنان
ایشان را می شنیدم هر دو طرف آنرا ملاحظه میکردم و نفع
و ضرر آنرا بنحاطری آوردم و مخاطرات آن کار را بنظر غیباً
میدیدم و بر کار بکه در آن دو خطر میدیدم طرح میکردم و کاریکه
یک خطر داشت احتیاج می نمودم

چنانچه من به تعلق تیمور خان صلاح دادم در وقتی که امرای
وی در دشت حته علم مخالفت بر افراختند از من کنکاش خوا
و بوی گفتم که اگر فوج بدفع و دفع ایشان بفرستی دو خطر متصور است
و اگر خود متوجه شوی یک خطر و وی به کنکاش من عمل کرد و متوجه
دشت شد و چنان شد که بوی گفته بودم

و در جمیع کارها مشاورت بجای آوردم و در انصاف آن کار تدبیر

و کنگاش امور ملک گیری و جهانداری و لشکر شکنی و دشمن را بدام
 آوردن و دوست ساختن مخالفان و در آمدن و بر آمدن
 بمیان دوستان و دشمنان چنین کردم
 که پیر من بن نوشت که ابوالمصور تیمور در امور سلطنت چها
 امر را بدست بگیرد یعنی کنگاش و مشورت و حزم و احتیاط
 که هر سلطنتی که از کنگاش و مشورت خالی باشد چون شخصی است
 جاہل که آنچه کند و گوید همه غلط باشد و گفتار و کردارش سر بسپاری
 و ندامت باز آورد پس بهتر است که در مشیت امور سلطنت خود را

کنگاش
مشورت کردن
تزوکت

مشاورت

بمشاورت و تدبیر عمل نمائی تا آخر نادام و پشیمان نگردی
 و بدانکه در امور سلطنت یک حصه صبر و تحمل است و یک حصه
 تعاضل و تجامل بعد از تعارف و از کار کردن بغزیت و صبر و استقامت
 و حزم و احتیاط و شجاعت جمیع امور میسر میشود و استقام
 و کویا این مکتوب هادی بود که مراراً نمود و ظاهر ساخت که در
 امور سلطنت نه حصه مشاورت و تدبیر و کنگاش است و
 یک حصه شمشیر
 که گفته اند به تدبیری ملکها توان کشاد و فوجها توان
 شکست که پشمشیرهای لشکر با میتر نشود
 و تجربه من رسید که یک مرد کار دیده شجاع مردانه حساب
 غم و تدبیر و حزم بهتر از هزار مرد بی تدبیر و حزم است چه یک
 مرد کار دیده هزار هزار مرد را کار نرساند
 و تجربه من رسید که غالب شدن بر مخالفان نه از بسیاری

تیمور تۈزۈك لاری

فاسیان

علی خان صاغونی و

حیب الله کریموف ترجمه سی

اودنیستان ننداراکادیمه سی خیر اعضا سی یاریغ نلار و قوری

بوری بای احمدوف تخریری آیدیه

у*р

о ^^

«Темур тузуклари» 1783 йилда инглиз, 1785 ва 1791 йилларда хинд, 1868 йилда форс, 1787 йилда француз, 1830 йилда яна инглиз, 1,845 йилда урду, 1894, 1934 йилларда рус ва 1835, 1857 йилларда (аммо тўлик эмас) эски ўзбек тилларида нашр этилган.

Ўзбек тилида илк мартаба китоб холида нашр этилмоқда.

